

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського

Міністерство культури України
Національний заповідник “Софія Київська”

НАШ КРИМ

Випуск I

Київ – 2015

THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
M.S. Hrushevs'ky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies

Ministry of Culture of Ukraine
National Conservation Area “the St. Sophia in Kyiv”

OUR CRIMEA

Volume I

Kyiv – 2015

UKRAINA MILLIY ILIMLER AKADEMIYASI
M.S. Gruşevskiy adına Ukraina arheografiya ve menbaşmaslıq institutu

Ukraina medeniyet nazirligi
“Sofiya Kiyivska” milliy qoruđı

BIZIM QIRIMIMIZ

I sanı

Kiyev – 2015

УДК: 930.2:94(477.75)

ББК 63.3(4Укр-6Крм)

НЗ7

Редакційна колегія:

д. іст. н. Г.В. Папакін (голова); Н.М. Куковальська, д. іст. н. Н.М. Нікітенко, д. іст. н., проф. Ю.А. Мишик; д. іст. н., проф. В.М. Піскун; к. іст. н. В.В. Корнієнко; к. іст. н. О.О. Маврін; к. іст. н. Д.В. Бурім; к. іст. н. Д.С. Гордієнко; М. Кравець (м. Торонто, Канада).

НЗ7

Наш Крим = Our Crimea = Bizim Qirimimiz. – Вип. 1: Збірка статей за матеріалами Першої Міжнародної наукової конференції “Крим в історії України”, присвяченої 700-літтю спорудження мечеті хана Узбека в Старому Криму / За ред. Д.С. Гордієнка та В.В. Корнієнка. – К., 2015. – 264 с.

ISBN 978-966-02-7694-9

За редакцією *Дмитра Гордієнка та Вячеслава Корнієнка*

Збірка присвячена питанням кримської історії в українському контексті з часів античності до сьогодення. Основна частина статей присвячена матеріалам з історії та культури кримських татар, українсько-кримських відносин ранньо-модерного часу, історії півострова часів першої російської окупації Криму 1783–1917 рр. Окрему групу складають публікації писемних та речових джерел з історії Криму та кримиознавства.

Книга призначена для істориків, філологів, мистецтвознавців та всіх, хто цікавиться історією України загалом та Криму зокрема.

УДК: 930.2:94(477.75)

ББК 63.3(4Укр-6Крм)

ISBN 978-966-02-7694-9

На палітурці: М.Іванов “Старий Крим”, акварель, 1783 р.

© Інститут української археографії та джерелознавства

ім. М.С. Грушевського НАН України, 2015

© Національний заповідник “Софія Київська”, 2015

© Д.С. Гордієнко, 2015

© В.В. Корнієнко, 2015

© Автори статей, 2015

КРИМ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ (Замість передмови)

Українська минувшина загалом і українська культура зокрема має багатовікову історію і багатогранну спадщину. Всі регіони України створили власні самобутні культури, що в цілісності й складають українську палітру. Одним з найсамобутніших і найбагатших регіонів України є Крим. Власне, говорячи про Україну як країну середземноморського культурного простору, насамперед звертаємось до античних колоній Північного Причорномор'я та візантійської теми Херсон¹.

Проте український текст Криму як і загалом України ще й досі не написаний. У часи становлення і розвитку історичної науки як і загалом гуманітаристики, українські землі загалом і кримські зокрема перебували під російською окупацією. Та попри те, що Крим як складова частина був чітко вписаний в український контекст найвидатнішим українським істориком М. Грушевським², що чітко сприйнято українською історіографією з Великої України³, він неоднозначно сприймається на землях Малої України. Особливо складно йде процес перегляду відносин Війська Запорізького та Гетьманщини з Кримським Ханатом. Ще й досі в підручниках та науковій історіографії домінує погляд на ці відносини як конфронтаційні. У той же час вже союз Богдана Хельницького з Іслам Гіреєм, як і союз Михайла Дорошенка з Мехмед III Гіреєм чи Пилипа Орлика з Кримським Ханатом демонструють конструктивні політичні відносини двох народів. Наприклад, у Військовому таборі під Бендерами 28 січня 1711 р. кримський хан видав Універсал, яким Крим разом з Портою оголошував війну всім тим, “хто збирається славне Військо Запорізьких Козаків і споконвіку вільні та непідлеглі нікому зі смертних області Малої Русі вогнем і мечем, різанинами і грабунками піднести під дуже тяжке ярмо московської неволі...”⁴. Таким чином документ не тільки доповнює відомості про діяльність гетьмана Орлика, а й проливає нове світло на українсько-кримські відносини початку XVIII ст.

З іншого боку, кримські татари є другим за величиною корінним народом України. Прикметно, що Гетьманщина і Кримський Ханат остаточно втратили незалежність майже одночасно, перша 1764 р., а другий – в 1783 р. Потрапивши

¹ Див.: В. Січинський, *Україна і середземноморський простір*, Свобода 26–29 (Нью-Йорк 1952).

² Античний Крим: М. Грушевський, *Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн.*, редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін., К. 1994, т. I, с. 84–104. Кримський Ханат: М. Грушевський, *Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн.*, редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін., К. 1993, т. IV, с. 312–337.

³ Наприклад, див.: В. Січинський, *Крим: історичний нарис*, Нью-Йорк 1954.

⁴ *Похід Пилипа Орлика в Україну 1711 р. Кримсько-татарський та шведський аспекти*, публікація та коментарі О. Дубини, переклад О. Циганок, Сіверянський літопис 3 (2011) 42.

під російську окупацію, Крим і Гетьманщина переживали й подібні процеси денационалізації. Однак, якщо на українців була спрямована політика асиміляції, що вилилась в ідеологему “русского міра”, “єдиної древньоруської народності” тощо, то найдавніший корінний народ України – кримці зазнали тоталітарного пресингу, спрямованого на повне стирання історичної пам’яті та етнонаціональну нівеляцію: кримські татари чи не єдиний народ, писемні джерела якого систематично знищувались російськими окупантами.

Прикро, що українська історична наука звернула пильну увагу на “кримський фактор” лише після чергової російської окупації Кримського півострова, коли нависла загроза над майбутнім кримськотатарського народу, над його правом на самовизначення. І якщо завданням політиків є чітко визначити повноту культурних і політичних прав кримськотатарського народу, то завданням науковців є розроблення власної візії минувшини, позбавлений штампів, нав’язаних російськими окупантами, засвоїти позитивний досвід взаємин власне України і Криму та переосмислити трагічні сторінки відносин у минулому.

Таким чином, розпочинаючи цикл конференцій “Крим в історії України” і часопис “Наш Крим”, актуалізуємо насамперед складову Кримського Ханату та кримськотатарського народу в історії України та Східної Європи загалом. Саме 2014 р. виповнилось рівно 700 років з часу спорудження мечеті хана Узбека, з ім’ям якого пов’язаний розквіт Золотої Орди, а його мечеть стала палладіумом мусульманської України, як Софія Київська – християнської України.

Правління Хана Узбека (близько 1283–1341) – з 1313 р. хана Улуса Джучі (Золотої Орди) вважається найвищою точкою могутності Золотої Орди. Держава хана Узбека значною мірою визначала міжнародну політику в Східній Європі, Середній та Малій Азії. Арабський історик Ібн Баттуда називав його в числі семи наймогутніших володарів тогочасного світу.

За походженням Узбек був небожем хана Тохти. До влади він прийшов через вбивство свого двоюрідного брата – сина Тохти Іксара та еміра Кодака в 1313 р., тим самим посиливши центральну владу і ослабивши тогочасний “олігархат” в Орді. Вважається, що Узбек посів ханський престол за підтримки проісламської аристократії, однак, через спротив інших племінних кланів, офіційне запровадження ісламу відбулось лише в 1320–1321 рр. На цей час в Орді боролись за владу і вплив різні угруповання знаті. Тому запровадження єдиної монотеїстичної релігії мало й політичний підтекст – консолідацію держави. Спротив племінної знаті Узбек придушував жорсткою і рішуче. Особливий спротив чинили Чингізиди, що найзавзятіше трималися “віри і законів” Чингізхана. Проте Узбек рішуче розправився з опозиційними силами, стративши, за деякими даними, близько 120 чингізидів⁵. Таким

⁵*Продолжение Сборника летописей*, Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, пер. В. Г. Тизенгаузена, Москва 1941, т. 2, с. 141.

чином хан Узбек досяг політичної централізації, що, безумовно, мало позитивне значення для культурного, економічного та політичного росту держави на міжнародній арені.

Важливим центром з поширення ісламу в державі було місто Крим, яке на початку XIV ст., саме за правління хана Узбека, стало головним адміністративним центром Золотої Орди. Ще в середині XIII ст. – в 1253 р. в місті був збудований палац за наказом хана Батія⁶. Першу ж мечеть у м. Крим було збудовано в 1287–1288 роках за хана Берке на кошті єгипетського султана Аль-Мелика Бейбарса, що тим самим хотів увічнити своє ім'я. Проте найвеличнішою і найвідомішою стала мечеть, збудована в 1314 році ханом Узбеком. Згодом, у 1332–1333 рр. Інджі Хатун – дочка Кілбурун Бея, збудувала біля південної стіни мечеті медресе, в якій навчались майбутні мулли, судді (кадії), філософи і взагалі чиновна знать Золотої Орди, а згодом Кримського Ханату.

Мечеть – за формою велика прямокутна базиліка, головною віссю зорієнтована на південь – у бік Мекки. В північно-східному куті мечеті споруджено величний мінарет. Вишукано прикрашений був вхід до мечеті, що розташовувався з північного боку. Мечеть зведена у змішаній техніці будовою кладки: торцеві стіни зведено на вапняному, натомість бокові стани на глиняному розчині, з використанням дерев'яних конструкцій, що визначило і ступінь збереженості мечеті. На західному фасаді розміщено троє світлових вікон, на східному – два, на висоті 3 метри від рівня ґрунту. Внутрішній простір храму розподілений трьома парами восьмигранних колон на три нави. В південній стіні влаштовано вишуканий махраб – молитовна ніша з поліхромною прикрасою. Первісно підлога була викладена кам'яними плитами, він покривався килимами та циновками, і, за припущенням науковців, прикрашався підвісною дерев'яною стелею, ймовірно візерунчастою та полакованою⁷. Зверху мечеть була захищена двосхилим дахом, покритим черепицею.

Медресе, що збереглась до нашого часу лише фрагментарно, первісно мала в плані квадрат зі стороною в 26 метрів. Вона мала великий внутрішній двір, з урочистим порталом зі східного боку. Двір медресе був викладений кам'яними плитами, а посередині, в традиціях мусульманської архітектури, розміщувався водограй. Оточували двір великі відкриті та маленькі закриті приміщення, об'єднані арками.

Мечеть і медресе пишно прикрашали архітектурні деталі. Особливо вишукано був прикрашений арабесковою різьбою величний пештек (портик) медресе. Основним архітектурним елементом портика була багатолопатева арка, зовні сперта на декоративні колонки з корзиноподібними капітелями.

⁶ Е. В. Крикун, *Памятники крымскотатарской архитектуры (XIII–XX вв.)*, Симферополь 1998, с. 11.

⁷ *Ibid.*, с. 13.

Розетка арки складалась з маленьких, нависаючих одні над одними нішок і виступів, що нагадують природні, печерні сталактити, яких так багато на Кримському півострові. Зовні, лицеві і торцеві площини порталу, також у традиціях мусульманської архітектури, були щедро прикрашені геометричним орнаментом з переплетених стрічок та валиків-жгутів, розеток та інших елементів геометричного та рослинного орнаменту⁸.

Аудиторіями для занять були великі глибокі ніші, розташовані з трьох боків двору медресе. Основними предметами, що тут вивчались, був Коран, арабська мова, риторика, філософія загалом, арифметика та астрономія, правознавство та інші науки, що відповідало кращим традиціям високої ісламської науки того періоду і ставило кримську медресе в один ряд з науковими та культурними центрами цивілізованого світу.

Мечеть хана Узбека стала зразком для наслідування в аналогічних спорудах Кримського Ханату, особливо це помітно в наслідуванні декору, різьби по каменю тощо⁹. Запозичені і творчо переосмислені кримцями архітектурні традиції Малої Азії стали складовими елементами національної архітектури кримських татар та інших народностей Кримського Ханату, а нині України¹⁰.

Окрім того хан Узбек провів низку важливих реформ: слідом за релігійною, була проведена адміністративна реформа: праве крило Золотої Орди розділено на чотири улуси: Сарай, Хорезм, Дашт-і-Кипчак та Крим на чолі з призначуваним ханом еміром – улус беком.

Узбек провадив досить гнучку міжнародну політику, в центрі якої були традиційні васальні московські землі, однак важливого значення хан надавав і відносинам з Українськими князівствами, наприклад, хан намагався не допустити інкорпорації Галицько-Волинських земель до складу Польського королівства. Іншим важливим напрямком для Узбека залишався Кавказький регіон, однак основними контрагентами були Візантія, Індія та країни Західної Європи. Для зміцнення зв'язків з Візантією Узбек одружився з дочкою візантійського імператора Андроніка.

З проголошенням незалежності Кримського Ханату від Золотої Орди в 1443 р. за Хаджи-Гірея і перенесенням столиці в м. Бахчисарай, значення Крима занепадає, однак в історії кримськотатарського народу й України в цілому він має виняткове значення, і не лише як перший політичний центр кримських татар, а й як важливий культурний та науковий центр Східної Європи доби розвинутого та пізнього середньовіччя, врешті, як важливий торговий центр, що відіграв ключову роль не лише в історії Криму та України, а й всього Середземноморського простору.

Д. Гордієнко, В. Корнієнко

⁸ Е.В. Крикун, *Op.cit.*, с. 14.

⁹ *Ibid.*, с. 19.

¹⁰ *Ibid.*, с. 14.

Георгій Папакін

ДЖЕРЕЛА КРИМСЬКОЇ ІСТОРІЇ: ДО КОНЦЕПЦІЇ “КРИМСЬКОГО ДИПЛОМАТАРІУ”

Кримське джерелознавство в обширі українського наукового дискурсу виглядає практично незнаним. Існує маса джерельних публікацій, здійснених у різні роки вченими, у тому числі оприлюднені епіграфічні, археологічні, писемні пам’ятки давньої, середньовічної та модерної історії Криму. Разом з тим досі не склався системний корпус джерел і пам’яток, який би об’єктивно віддзеркалював історію народів та національних груп півострова, а також державних утворень, що існували тут упродовж віків.

Основна проблема, що заважає цьому, спричинена бурхливою історією Криму, іноземними завоюваннями, соціальними катаклізмами, а особливо постійними війнами, що тривали тут весь історичний час до ХХІ ст. включно. Саме в такий спосіб фактично повністю було знищено більшість слідів існування, не кажучи вже про писемну спадщину, давніх народів (таврів та скіфів), давньогрецьких міст-держав, численних державних утворень (Кримської Скіфії, Газарії, Готії, Феодоро та ін.), генуезьких та венеціанських торгівельних колоній, що в різні часи існували на кримській землі.

На жаль, це все актуально й для джерел з історії Кримського ханату (Qırım Hanlığı, Кримський Юрт) – держави, яка виступила спадкоємицею Улуса Джучі на його західних кордонах і часом навіть претендувала на роль її наступника. У ранзі окремого державного утворення вона існувала тут приблизно зі середини XV до останньої чверті XVIII ст. (1475–1774 рр. у статусі васала Османської імперії). Але тут на обмеженість джерельної бази накладаються ще і наслідки зневажливого ставлення до цієї держави з боку російської/радянської історіографії. Держава кримських татар в її висвітленні – “отечество и убежище толпы мусульманских хищников”, не здатних на позитивну творчість, тому і писемної спадщини вони ніякої не могли залишити.

Не зберігся державний архів Кримського ханства. Загально усталеною є думка про його знищення під час варварського рейду на півострів російського фельдмаршала Б. Мініха 1736 р.¹ Російська армія вдерлась у Крим, але виявилася не в силі втримати захоплену територію. Внаслідок

¹ Ю. Мицик, *З джерел до історії Османської імперії та Кримського ханства XVI – першої половини XVIII ст.*, Україна в Центральній-Східній Європі: Зб. наук. пр., К. 2010, вип. 9–10, с. 328; Б. Короленко, “*Принуждение к союзу*”: як Крим став “ісконно руським”. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2014/05/19/142949>.

цього було пограбовано і спалено ущент більшість кримських міст, у тому числі і ханську столицю Бахчисарай. Як згадував учасник походу К. Манштейн, “ханський дворец, состоявший из нескольких больших, довольно красивых и очень опрятных зданий, был обращен в пепел, как и весь город”². При тому очевидец додавав, що ніяких оборонних чи навіть військових споруд у місті не було. Іншими словами, російська армія здійснила типовий акт вандалізму, пограбувавши і сплюндрувавши захоплену столицю ворожої держави. Жертвою цих плундрувань імовірно стала писемна спадщина Кримського ханства, що перебувала у ханському палаці та в інших спорудах, книгозбірні тощо.

Проте деякі сучасні історики-кримознавці стверджують, що цей рейд Мініха, наступний 1737 р. фельдмаршала П. Лассі, останнє вторгнення 1777 р. під проводом генерала А. Прозоровського мали за мету, крім іншого, і захоплення архівів кримських ханів³. Такі “трофейні” документи, які засвідчували багатотомову історію самого Кримського Юрту, його взаємин з національними групами й народностями Криму, діяльність європейських місій при ханському дворі, імовірно було вивезено до Петербурга⁴. Підтвердженням наявності кримськотатарських документів у північній столиці Російської імперії слугують глухі згадки у деяких дослідженнях. Зокрема, про таке йдеться у статті відомого сходознавця В. Бартольда, присвяченій Бахчисараю і підготовленій для “Энциклопедии ислама” в 1902 р. Він указував, що “Архивы Бахчисарая, обнаруженные в Симферополе проф. Смирновым и переданные сейчас Императорской публичной библиотеке в С.-Петербурге (124 переплетенные тетради – все, что избегло уничтожения в 1736 г.), вероятно, содержат многие важные документы”⁵. Зрозуміло, академік говорив про документи, віднайдені наприкінці ХІХ ст. під час відвідання Криму майбутнім автором першої в Росії монографії з історії Кримського ханства професором В. Смирновим. Разом з тим Бартольд підкреслював їх недослідженість, тобто недоступність для істориків згаданих архівних документів. Характерно, що це зауваження статті 1902 р. у новому виданні праць вченого, що вийшло 1965 р., не тільки відтворено, але й поновлено окремою приміткою. Отже,

² К. Манштейн, *Записки о России*, Ростов-на-Дону 1998, с. 111.

³ Д.В. Николаенко, *Мифология Крыма. Архив Крымского ханства. Таинственная пропажа*, Авдет № 21 (31.05.2010). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.avdet.org/node/1757>.

⁴ Див.: А. Байдак, *Крим. Нариси історичної, природничої та суспільної географії*. Навч. посібник, Л. 2007.

⁵ В.В. Бартольд, *Бахчисарай*, [в:] В.В. Бартольд, *Работы по исторической географии*, Москва 2002, с. 369.

справжні місця зберігання, склад, інформаційний потенціал цих джерел, вивезених з території півострова вже у XIX ст., і досі невідомі. Можна лише припустити, що кілька ярликів Хаджі-Гірея та Менглі-Гірея мешканцям кримських міст XV ст., що зберігаються в рукописному відділенні Санкт-Петербурзького філіалу Інституту сходознавства РАН, мають відношення до цієї колекції.

Певна частина державного архіву Кримського ханату, очевидно, залишилася на території півострова, оскільки відомо про виявлення в першій половині XIX ст. до 20 ханських ярликів в архіві Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора, влада якого, як відомо, поширювалася і на Крим⁶. Згаданий вище В. Смірнов писав про те, що 1886 р. побачив у “Симферопольском губернском архиве” (очевидно, мався на увазі архів Таврійського губернського правління) велику “залежь рукописей на татарском языке, которые содержат в себе чрезвычайно богатый материал для иллюстрации бытовой истории Крымского ханства, ожидающий ученой разборки”. Він указав і вид цих джерел: біля ста “казіаскерських дефтерів”, куди вписувалися різноманітні державно та приватноправові документи (певний аналог гродських книг). Окремо відзначалася наявність там “правительственных распоряжений касательно внутреннего благоустройства и по части финансовой” від середини XVI до останньої чверті XVIII ст.⁷ До нашого часу вони не збереглися, оскільки найраніше фонди нинішнього Державного архіву в Автономній республіці Крим даються 1784 р. – від початку Російського Криму⁸.

Поза сумнівом, основна частина писемної кримськотатарської спадщини була знищена, розпорошена, потрапила до архівів інших держав, приватних колекцій у Криму та поза його межами, тому віднайти чи навіть відновити її фактично неможливо.

Потрібно сформулювати інше завдання з поля евристичної, камеральної та едиційної археографії – здійснення реконструкції державних архівів Кримського ханату. Провести її можливо у рамках науково-дослідної й пошукової програми “Кримський дипломатарій”. Вона передбачає пошук й оприлюднення актів найвищої державної влади Кримського юрту, авторами яких були сам хан та його найближчі родичі (калга, нуреддін), у тому числі жіночої статі (улу-султан/валіде, султанкі), вищі державні урядовці

⁶ Див. передмову до публікації: *Ярлыки крымских ханов*, ЗООИД 2 (1848).

⁷ В.Д. Смирнов, *Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала XVIII века*, Санкт-Петербург 1887, с. XXXVI.

⁸ Див.: *Державний архів в Автономній Республіці Крим. Анотований реєстр описів*, т. 1, *Фонди дорадянського періоду*, Симферополь, 2007.

(везир, муфтії, ор-бег, беги та ін.). За змістом та адресністю всю сукупність актів держави Гіреїв слід поділити на кілька категорій:

- Дипломатичні документи: міждержавні угоди (шергт-наме), грамоти, листи до іноземних можновладців з різних питань дипломатичних, політичних, економічних та господарських стосунків (мохаббат-наме).

- Внутрішньополітичні законодавчі та нормативні документи, пов'язані зі здійсненням верховної влади, її успадкуванням, переходом до інших осіб, взаємин усередині правлячої еліти (ярлики, фермани).

- Внутрішні економічні та господарські документи (тарханні ярлики і фермани, акти на володіння, здійснення певної діяльності та інших прав тощо).

Залежно від результатів евристичної роботи цей перелік доповнюватиметься іншими видами історичних джерел, оскільки наразі можна говорити лише про вже відомі акти.

Ситуація з реконструкцією державного архіву Кримського ханату виглядає таким чином, що найбільша частина відомих на сьогодні джерел належить саме до першої категорії, оскільки їх пошук здійснюється по закордонних архівах. Там зі зрозумілих причин відклалися в основній масі дипломатичні акти.

Першим напрямком здійснення програми “Кримський дипломатарій” слід уважати створення програми пошуку автентичних кримських актів в українських та закордонних архівах.

Серед українських архівів найпершими слід згадати обидва історичні архіви (ЦДІАК та ЦДІАЛ). В їх фондах, документи яких датовано XVII та XVIII ст., пов'язаних з дипломатичними, військовими, торговельними питаннями, знаходиться частина оригіналів чи перекладів актів, листів кримського хана та його оточення, вищих посадових осіб та прикордонних адміністраторів. Так, у фондах ЦДІАК ф. 229 “Кіш Нової Запорозької Січі, 1713–1777”, ф. 59 “Київська губерньська канцелярія, 1709–1781”, ф. 51 “Генеральна військова канцелярія, 1656–1765”, фондах приказних ізб Слобідської України, колекціях документів ф. 220 Київської археографічної комісії, ф. 221 “Нова серія” наявна значна кількість таких документів, пов'язаних з останнім етапом існування Кримського ханату⁹.

Оскільки від 1475 р. Кримське ханство перебувало у васальній залежності від Османської імперії, яка відіграла активну роль у приході до влади та зміні ханів, значну частину документів найвищого керівництва

⁹ Коротка інформація міститься у старому виданні: *Центральный государственный исторический архив УССР в г. Киеве. Путеводитель*, К. 1958.

Криму слід шукати в архівах Туреччини, насамперед в Османському архіві в Стамбулі. Крім того, Туреччина стала місцем притулку для багатьох кримських татар, які вивозили за межі батьківщини важливі документи своєї історії, в тому числі і державні акти. Проте склад і зміст османських архівів, а тим більше приватних колекцій з точки зору наявності в них актів Кримського ханату практично не вивчено¹⁰.

Друге місце серед іноземних архівів – джерел інформації про Крим та можливі місця зберігання автентичних/перекладних актів займають російські архіви. Насамперед це відповідні фонди РДАДА (РГАДА), Архів МЗС РФ та ін. Зокрема, це такі фонди і пов'язані з ними “фондові включення”: Посольський приказ; Розрядний приказ; ф. 123 “дела о сношении с Крымом”; ф. 79 “дела о сношении с Польшей”; ф. 89 “дела о сношении с Турцией” (в основному дипломатичні документи за XV–XVIII ст.); ф. 124 “Малороссийские дела”¹¹. Докладний список справ колишнього Московського головного архіву МЗС Російської імперії за 1474–1779 роки (82 книги Кримського двору за ранній період та опис справ зі стовпців Посольського приказу та інших фондів за 1580–1779) був підготовлений його керівником М. Бантиш-Каменським 1808 р. Наприкінці XIX ст. Ф. Лашков видав його в “Известиях Таврической ученой архивной комиссии” та окремих зшитках¹². Наступного року там саме окремо був опублікований докладний опис найдавнішої книги кримських посольських справ за 1474–1505 роки, здійснений М. Бережковим¹³. Утім, як зазначав автор опису, справжніх актів у ній досить мало, більше записів перемовин, інструкцій дипломатичним агентам та їхніх донесень, фіксація “отпусков и приездов”. Плідним може бути пошук в інших архівосховищах, як-от згадане рукописне відділення Санкт-Петербурзького філіалу Інституту сходознавства РАН. На це натякав В. Смірнов у монографії з історії Кримського ханства, називаючи такі збірки: “1) небольшое собрание ханских ярлыков и иных документов на турецком языке, доставшихся Императорской публичной

¹⁰ Можна назвати лише дві досить давні праці: A.N. Kurat, *Topkapi saraya muzesi arsivindeki Altin Ordu, Kirim ve Turkistan hanlarina ait yarlik ve bitikler*, Istanbul 1940; *Le Khanat de Crimée dans les archives du Musee du palais de Topkapi*, par A. Bennigsen, Paris 1978.

¹¹ Див.: *Центральный государственный архив древних актов СССР. Путеводитель*, т. 1, Москва 1991.

¹² *Реестр делам Крымского двора с 1474 по 1779 года*, учиненный Н.Н. Бантыш-Каменским в 1808 году, Симферополь 1893. Реестр 1; Реестр 2; Ч. 1–4; Реестр 3; Реестр 4.

¹³ М. Бережков, *Древнейшая книга крымских посольских дел 1474–1505 гг.*, ИТУАК 21 (1894) с. 27–55. Тексти документів, що складають книгу, опубліковані у збірнику за редакцією Г. Карпова: *Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымскою и Ногайскою Ордами и с Турцией*, Санкт-Петербург 1884.

библиотеке вместе с еврейской коллекцией Фирковича. 2) Несколько подобных же документов, принадлежащих покойному академику и автору “Крымского сборника” Кеппену, которые ныне также составляют собственность Императорской публичной библиотеки и описаны мною в отчете библиотеки за 1881 год. 3) Коллекция копий-факсимиле с ханских ярлыков и других документов на турецком языке и в русском переводе, принадлежавших покойному В.В. Григорьеву, купленные у вдовы его факультетом восточных языков для университетской библиотеки...”¹⁴.

Не варто забувати і про кримські акти й листи, що зберігаються в історичних архівах Польщі. Польське королівство, згодом Річ Посполита впродовж XV–XVIII ст. вела активну дипломатію в Криму, мала там своїх представників та агентів. Значні історичні періоди охоплюють війни Польщі проти Туреччини та її васала Кримського ханату в XVI–XVII ст. Тому інформаційний потенціал польських архівів слід визнати досить значним, але не вповні дослідженим.

Окрему сторінку взаємин із сусідами Кримського ханату становлять його стосунки з Великим князівством Литовським – до Люблінської унії 1569 р. самостійною державою, після того – другою складовою дуалістичної держави Річ Посполита двох народів. Останні джерелознавчі дослідження засвідчують наявність навіть у найстарішій частині державного архіву Великого князівства Литовського (його описово-копійній частині – Литовській Метриці) документів кримських ханів. Наприклад, це група джерел, датованих 1506–1507 роками: ярлик хана Менглі Гірея I великому князю Олександру, послання того ж кримського достойника до Панів-Ради ВКЛ, лист його підскарбія Сичана, присяга великого посла кримського володаря Тевекель-Влана, лист великого князя Сигізмунда I до Менглі-Гірея, а також інша кореспонденція (царевича Мухамед-Гірея, ханської дружини та ін.), пов’язана з посольством до Вільна¹⁵.

Іншим напрямком реалізації “Кримського дипломатарію” може стати база даних уже оприлюднених актів Кримського ханату. Нині вони розсіяні по багатьох публікаціях різноманітної тематики, здійснених у різні роки як в Україні, так і в Росії, Франції, Німеччині та ін. державах.

Археографія Криму має давню історію. Починаючи з XIX ст. стали оприлюднюватися окремі документи (насамперед ханські ярлики та дипломатичні акти), що потрапляли до поля зору істориків-аматорів та

¹⁴ В.Д. Смирнов, *Op. cit.*, с. XXIII.

¹⁵ В. Безпалько, *Кримсько-литовські посольські документи (1506–1507)*, Крим від античності до сьогодення: Історичні студії, відп. ред. В. Смолій, К. 2014, с. 109–119.

археографів. Так, 1844–1848 років Одеське товариство історії та старожитностей опублікувало 7 (з більш як 20 виявлених) ярликів XVI ст., що зберігалися в канцелярії Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора¹⁶. За три роки казанський професор І. Березін опублікував тарханні ярлики золотоординських ханів, серед них – один ярлик кримського хана Саадет-Гірея середини XVI ст.¹⁷ 1864 р. В. Вельямінов-Зернов видав відібрані Г. Феїзхановим у Московському Головному архіві МЗС (нині РДАДА) 378 кримських дипломатичних актів XVI–XVII ст. Публікація була здійснена мовою оригіналу, хоча сам видавець порушував питання перекладу, обговорюючи доцільність здійснення сучасного перекладу або ж друкування за наявними тогочасними діловодними перекладами. Характерно, що петербурзький академік порушив проблему неповної адекватності офіційних перекладів Посольського приказу, проте вважав, що “эти самые ошибки имеют для историка свое особое и важное значение”¹⁸. Значна кількість актів вищих достойників Кримського ханату були оприлюднені в ИТУАК, зокрема: камеральний реєстр і публікація дипломатичних документів XVI–XVII ст. з архіву МЗС Росії¹⁹, виписки з кадіаскерського сакка XVII ст. з архіву таврійського губернського правління²⁰, реєстр листам та зверненням представників кримськотатарської еліти до російських можновладців останніх років існування Кримського Ханату²¹, ханські ярлики, видані громаді кримчаків у Карасу-базарі 1595 та 1742 років з приватної колекції М. Пейсаха²² та ін.

Практично всі дослідники історії українського козацтва XV–XVIII ст. долучилися до цієї теми. Так, Д. Яворницький у двотомному збірнику

¹⁶ *Ярлыки Тохтамыша и Сеадет-Гирея*, ЗООИД 1 (1844) 337–346; *Ярлыки крымских ханов*, ЗООИД 2 (1848).

¹⁷ *Тарханние ярлыки Тохтамыша, Тимур-Кутлука и Саадет-Гирея*, изд. И. Березин, Казань 1851.

¹⁸ *Материалы для истории Крымского ханства, извлеченные по распоряжению Императорской академии наук из московского Главного архива Министерства иностранных дел*, Изд. В.В. Вельяминов-Зернов, Санкт-Петербург 1864, с. VI.

¹⁹ Ф. Лашков, *Памятники дипломатических сношений Крымского ханства с Московским государством в XVI и XVII вв., хранящиеся в Московском Главном архиве Министерства иностранных дел*, ИТУАК 9 (1890) с. 1–47; № 10, с. 9–60; № 11, с. 1–56; № 12, с. 1–62.

²⁰ Мурат Бей Биярсланов, *Выписи из кадыаскерского сакка (книги) 1017–1022 г. Хиджры (1608/9–1613 г. хр. лет.)*, хранящегося в архиве Таврического губернского правления, ИТУАК 8 (1889) 41–51; 9 (1890) 68–70.

²¹ Ф. Лашков, *Реєстр адресам, уполномочиям, актам, нотам, письмам и копиям писем крымских вельмож и татарских орд хана Крымского в царствование императрицы Екатерины II*, ИТУАК 18 (1893) 48–52.

²² *Два ханских ярлыка, принадлежащие общине евреев-крымчаков в Карасубазаре*, ИТУАК 55 (1918) 175–176.

“Источники для истории запорожских Козаков” (Владимир 1903) серед 900 джерел, умічених у цьому виданні і датованих кінцем XVII–XVIII ст., подав 21 документ кримськотатарського походження (листи ханів, найвищих урядовців). Значно більше опублікованих документів пов’язані з історією дипломатичних контактів Росії та України з Кримським ханством, військовими подіями, деякими аспектами торговельних відносин тощо. Джерела було виявлено в архівах різних установ Російської імперії: міністерства закордонних справ, міністерства юстиції, Головного штабу. Переважна більшість з них побачила світ уперше²³. Проте від XIX ст. кримська археографія набагато не просунулася, адже в радянський час практично всі кримськотатарські сюжети в історії знаходилися під негласною забороною.

На шляху здійснення проекту “Кримський дипломатарій” є багато бар’єрів, що ускладнюють його реалізацію. Перший з них – мовний і навіть цивілізаційний. На території ханату в той час були поширені татарська і кипчак-половецька мови; в літературі вживалися староосманська, османізована татарська та кипчак-половецька, близька до джагатайської (чагатайської), що використовувалася в середні віки та ранній новий час по всій території Передньої й Середньої Азії як своєрідна *койне*. Більшість актів державної влади в Криму XV–XVIII ст. були писані саме нею, відповідно до норм і практики східного діловодства та документотворення. Виникає проблема адекватного і точного сучасного їх перекладу й відтворення. Опубліковані на сьогодні кримськотатарські акти, про які йшлося вище, – це переклади тогочасні або пізніші однією з європейських мов чи російською. Ще відомий знавець східних мов та історії Криму В. Смірнов свого часу наводив разючі приклади недбалих, дослівних перекладів московських дяків, сенс яких взагалі неможливо зрозуміти, як-от приказна копія ярлика Менглі-Гірея 1493 р.: “А Мамитекова царевича одна сухая голова избыла, столко у него поимала нынеча, как в сем писано, что не было, без остатка” та ін.²⁴ Як довів відомий дослідник кримськотатарських документів С. Фаїзов, аналізуючи переклад грамоти 1654 р. Мухаммад-Герая московському царю Алексею Михайловичу, “Различия между двумя переводами [його власним та тогочасним діловодним. – Г.П.] относятся ко всем трем основным уровням внутренней стратиграфии “мохаббат-наме”: протокольной, лексической и смысловой.

²³ Див.: М.В. Кравець, *Історія Кримського ханства в працях Д.І. Яворницького*, Вчений-подвижник: Життєвий шлях та літературна спадщина відомого на Придніпров’ї археолога, історіографа, краєзнавця та етнографа Д.І. Яворницького. (Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 135-річчю з дня народження вченого), Дніпропетровськ 1991, 78 с.

²⁴ В.Д. Смирнов, *Op. cit.*, с. XXVIII.

Различительные явления первых двух уровней подразделяются на четыре разновидности: стандартные расхождения, нестандартные расхождения (ошибки), фрагменты оригинала, исключенные из перевода, фрагменты перевода, отсутствующие в оригинале. Смысловые различия генерируются всеми четырьмя разновидностями текстуальных расхождений²⁵. Автор навіть констатував “мистифікацію документа” (правильніше – свідоме перекручення змісту). Дрібніші, але суттєві помилки діловодних перекладів ХІХ ст. засвідчує, наприклад, сучасна публікація двох ферманів останнього кримського хана Шагін-Гірея (1781). Назва місяцю видання ферманів подана як “Кануль Еввель”, що примусило видавця документів говорити про викривлення або неправильний переклад назви весняного місяцю “Рабі-уль-сані”²⁶. На жаль, мовна проблема на сьогодні виглядає неподоланною – адже в Україні немає жодного фахівця не лише з джагатайської, але й з османотурецької мов. Важливість відповідного мовного фаху для оприлюднення кримськотатарських документів висловив ще наприкінці ХІХ ст. В. Смірнов, зауваживши, що переписувач таких актів для збірника академіка В. Вельямінова-Зернова вчений мула Г. Феїзханов припускався прикрих помилок при копіюванні джерел²⁷. Водночас слід відзначити, що певна група ханських ярликів писалася одразу московською мовою; автор опису найстарішої книги Посольського приказу В. Бережков уважав у цьому своєрідну тайнопис, шифровку дипломатичних послань від стороннього ока²⁸.

Ментальний бар’єр, що стоїть перед сучасним дослідником документів Кримського ханату, можна продемонструвати на прикладі тих самих дипломатичних послань і договорів з московськими правителями, що нині зберігаються у РДАДА. С. Фаїзов, розкриваючи особливості цих джерел, підкреслює значущість усіх складових грамоти, навіть тих, які європейський дослідник сприймає лише як декоративний елемент. Ідеться, зокрема, про тугру, що відриває кожну з грамот. Це не тільки аналог печатки володаря. В ній міститься ім’я хана або принца, номінативна піраміда (перелік предків), формула короткого оголошення. Значення мали кольори, якими передана тугра. Загалом кримська грамота мала такі усталені елементи: коротке богослов’я, тугра, текст, пенче (східний аналог підпису),

²⁵ С. Ф. Фаизов, *Послание хана Мухаммеда-Гирея царю Алексею Михайловичу о своем восшествии на крымский престол в контексте русско-крымских отношений 1654 г.*, Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е годы XVII века, Москва 2000, с. 180–207.

²⁶ А. Синугыл, *Последний крымский хан Шагин-Гирей*, Эхо веков 3/4 (2001) 39–42.

²⁷ В. Д. Смирнов, *Op. cit.*, с. XXVI.

²⁸ М. Бережков, *Op. cit.*, с. 45.

що розміщувалася перпендикулярно до тексту, печатка відправника, яка була практично ідентична тугрі. До грамот привішувалися золоті вислі печатки-пайцзи (жодна з них до нашого часу не збереглася, відомі лише кілька відбитків). У сукупності вони створювали “модель Всесвіту”: “теософски выдержанную конструкцию из наиболее важных с теологической точки зрения элементов мироздания”. Визначальну роль відігравала термінологія і порядок наведення / пропуску знакових слів у тексті, і вже з початкового протоколу впливав позитивний або негативний зміст усього документа²⁹.

Попри такі складнощі археографічний проект “Кримський дипломатарій” є дуже на часі. Оприлюднення документів багатовікової кримськотатарської державності стане неспростовним доказом статусу кримськотатарського народу як корінного народу України, народу з багатим задокументованим минулим, давньої цивілізації, розкриття внеску якої до загальної історії людства ще попереду.

²⁹ С. Фаизов, *Тугра и Вселенная. Мохаббат-наме и шерт-наме Крымских ханов и принцев в орнаментальном, сакральном и дипломатическом контекстах*, Москва; Бахчисарай 2002.

“КРИМСЬКИЙ МІФ” У КОНТЕКСТІ ІМПЕРСЬКОЇ ПАРАДИГМИ РОСІЇ

Основою дискурсу, у тому числі полілінійного, виступає певний культурний текст, як правило пов’язаний із міфологічним інтертекстом. Адже міфічні уявлення підживлюють політичні доктрини протягом усіх історичних епох, а історична пам’ять людства насичена не лише реальними фактами і подіями, а й, переважно, міфологемами. Проте кримський текст оформився задовго до виникнення будь-якої імперії як окремий корпус давньогрецької міфопоетики (Фоант, Геракл, Ахілл) та трагедії (Евріпід “Іфігенія в Тавриді”).

У Візантійській імперії Крим набув особливого значення за часів іконоборчої кризи як притулок емігрантів, невдоволених церковними перетвореннями імператора Константина V Копроніма. На територію візантійської феми Готські Клімати (Боспор, Низинна Готія, Херсон) вказував у своїх посланнях Стефан Новий як на “прихисток від влади дракона”, надійніший ніж Італія, рівно як і Федір Студит¹, що не могло загалом не позначитися на перекодуванні кримського простору. Переорієнтації топосфери кримського тексту відбувалися від часів місіонерських мандрів Кримом ап. Андрія Первозванного. Навернення півострова до християнства засвідчено відповідними “життями” та “сказаннями”, приміром, “Страждання святих священномучеників єпископів Херсонських”². До Херсонських каменоломень засилалися Римські папи: Климент за імператора Траяна (94 р. н.е.) та борець проти ересі монофелітства Мартін (середина VII ст. н.е.). Їхні подвиги, страждання та мученицька смерть формували сакральну ієротопію Криму³, посилену чудесним обретінням 861 р. нетлінних мощей Климента святими Кирилом та Мефодієм. Слід акцентувати духовну роль топосфери Криму в становленні вітчизняної культурно-релігійної традиції, що обумовила культивування відповідного міфологічного дискурсу.

1-ий дискурс “Крим як сакральний топос”. Кримський Корсунь та майбутній Київ співставленні ще у тексті “Андрієвої легенди”. Саме в

¹ В.Г. Васильевский, *Введение в житие св. Стефана Сурожского*, В.Г. Васильевский, *Труды*, Петроград 1915, т. 3, с. 161.

² *Жития святых Ефрема, Василия, Евгения, Елтидия, Агафодора, Еферия, Капитона в новом позднем переводе*, [в:] П Лавров, *Жития Херсонских святых в греко-славянской письменности, Памятники христианского Херсонеса*, Москва 1911, вып. 2, с. 158–164.

³ *Жития святых Таврических (Крымских) чудотворцев*, сост. Д.Ж. Струков, Москва 1882, изд. 2-е, 72 с.

Корсуні апостол задумав навідати дніпровські пагорби, куди він “по прилучаю прииде”, значно відхилившись від магістрального шляху до Риму⁴. Земля Херсонеса стала колискою староруського християнства, місцем хрещення, згодом канонізованого, рівноапостольного князя Володимира, ініціатора хрещення Русі. Літопис напряду пов’язує здобуття столиці візантійської феми з ідеєю особистого хрещення князя. Тим самим кримський текст у формі літописного “Корсунського сказання” від початку артикулює особливий статус Криму в уявленні Русі. У Корсуні Володимир взяв священні реліквії, тим самим символічно перебравши на себе естафету східнохристиянської культурної традиції, а головне, долучившись до сакральної субстанції – Благодаті, отриманої не лише внаслідок таїнства хрещення, але й переданої через вивезені християнські артефакти на “благословеніє совъ”⁵. Саме вони, згодом розміщені у внутрішньому просторі першохрамів – Десятинної церкви (мощі Климента) й Софійського собору (чудотворна ікона Миколая) брали безпосередню участь у створенні ієротопічного проекту сакрального простору Києва. Через певний час зазначена комунікація діяла вже у зворотному напрямку, коли великий Никон на ґрунті непорозуміння із князем Ізяславом, рушив 1060/61 р. до Тмутаракані, заснував там Богородичний монастир, створивши, тим самим, передумови для утвердження Тмутараканської єпархії, яку очолив єпископ Миколай, монах Києво-Печерського монастиря. Отже сакральний топос Криму обґрунтував паломницький статус військової експедиції Володимира. Адже всіляке горизонтальне переміщення у географічному просторі за часів Середньовіччя, у той же час було вертикальним переміщенням за шкалою сакральних цінностей, що обумовлювало стійкий розподіл існуючих країн на праведні та неправедні⁶. Проте після заселення степового Криму половцями (на початку XII ст.) киеворуська інтерпретація кримського топосу кардинально змінюється.

2-ий дискурс “Крим як загроза”. Нові реалії сприйняття Криму засвідчує епічний твір “Слово о полку Ігоревім” (кінця XII ст.), що подає Сурож і Корсунь у переліку ворожих, “незнаних” земель, ще й “закликаних” Дівом вкупі із Тмутараканським ідолом (“Тьмутараканський бълванъ”)⁷.

Починаючи з XIV ст. в Україні з’являється безліч дум, народних та історичних пісень, де Крим позиціонується як каторга, сам термін

⁴ Радзивилловская летопись, ПСРЛ, т. 38, Ленинград 1989, с. 12.

⁵ Ibid., с. 53.

⁶ Ю.М. Лотман, Память в культурологическом освещении, Ю.М. Лотман, Избранные статьи в 3-х томах, Таллин 1992, т. 1, с. 200–2003.

⁷ Слово о полку Игореве, сост. и коммент. Д. Лихачева, Л. Дмитриева, Москва 1987, с. 30.

(“каторга” – турецькі гребні судна) має кримське походження. Зазначені тексти відтворюють військове протистояння з Кримських ханством, работоргівлю й пов’язану з нею тугу від втрати батьківщини, небезпеку чумацького промислу. Крим поступово стає аналогом неволі, як це засвідчують тужливі пісні українського народу⁸:

*Коло шиї аркан в’ється
І по ногах ланцюг б’ється*
(“За річкою вогні горять”).

Навіть материнські почуття поступаються любові до рідної землі, коли мати відмовляє “потатарченій” доньці:

*Ліпше мої убогії лати,
Ніж дорогії твої шати.
Я не хочу панувати,
Піду в свій край загинати*
(“Поле ж моє широке”).

В річищі негативної кримської топіки виступає проза М. Гоголя. Крим Гоголя заселений ворожими “кримцями”, насамперед, стає прикладом деформованого, “закрученого” простору: “За Києвом показалося неслыханное чудо. Все паны и гетьманы собирались дивиться сему чуду: вдруг стало видимо далеко во все концы света. Вдали засинел Лиман, за Лиманом разливалось Черное море. Бывалые люди узнали и Крым, горою подымавшийся из моря, и болотный Сиваш”⁹. Така рухливість простору, до того ж, відбувається у повісті завдяки дії нечистої сили. Отже кримський топос за певних історико-соціальних умов отримує різні контури структурування, залежно від характеру загальних семантичних моделей світу, частиною яких він наразі стає.

Непересічного значення Крим набуває у символічній структурі Московської державності, що формувалася у візантійському/імперському контексті. Російська теократія безпосередньо пов’язана з ідеєю “візантійського спадку” – провідною ідеологією російського державного мислення, яка стала підґрунтям теорії “Москва – Третій Рим”, тим самим трансформувавши сакральний простір Криму в геополітичний. Знаковою подією російської історії став “священий шлюб” (Hieros Gamos) Івана III з Софією Палеолог (1472 р.) – алюзія на шлюб Володимира Святого та

⁸ Л.М. Снігірєва *Крим в українських історичних піснях*, Культура народів Причорномор’я 156 (2009) 88–92.

⁹ Н.В. Гоголь, *Страшная месть, Вечера на хуторе близ Диканьки*, Н.В. Гоголь, *Собр. соч.*, Москва 1984, с. 165.

Анни Порфірородної. Реально цей шлюб не мав політичних наслідків, але спровокував низку “привласнень”, що нібито засвідчували “право” російських монархів на візантійський престол, насамперед, привласнення візантійського герба – “двоголового орла”. Наступним було привласнення візантійського “статусу”. У 1473 р. сенат Венеції звернувся до великого московського князя із такою пропозицією: “Східна імперія захоплена оттоманами, повинна, за припиненням імператорського роду в чоловічому коліні належати вашій владі в силу вашого благополучного шлюбу”¹⁰. Вже в “Пасхалії” митрополита Зосими (1492 р.) Москва іменується “Новим Константиногородом”, а великий князь Іван III “новим Константином”¹¹. Позиціоноване плекання власної духовності ґрунтувалося не на засвоєнні іншого та адаптації культурного досвіду (як це робила колись Візантія), а при відторгненні всілякої модернізації (за виключенням досягнень у царині військової техніки). Візантійська культурна традиція в Московії, представлена Максимом Греком, митрополитом Киприяном все менш відповідала інтересам абсолютистської держави, а її носії або широко освічені, або високо духовні вже не вписувалися в жорсткі рамки державності, що формувалася. Культурний візантинізм трансформувався у державницький візантизм (задекларований редукацією терміна). Тепер Москва, відмежовуючись від загиблої Візантії, що заплямувала чистоту православ’я на Ферраро-Флорентійському соборі в 1439 р. (за що, нібито, й поплатилася), мала намір перевершити “Другий Рим” спроможністю та величчю. Зазначена інтенція зніщувала в Московії низку текстів: “Сказание о князях Владимирских”, “Послание о Мономаховом венце”, “Повесть о белом клобуке”, та подій, що вже відображали специфічний рівень російської самооцінки. У “Сказании о князех Владимирских” із включеною легендою “Про Мономахови дари”, декларується незаперечне право московитів на “візантійський спадок”. У легенді прослідковується пряма аналогія передачі царського вінця від діда до онука. Архетипом священодії стає ритуал передачі царської регалії (“шапки Мономаха”) візантійським імператором Константином Мономахом своєму київському онуку по материнській лінії Володимирі Мономаху. Цікаво, що за легендою онук змусив діда віддати вінець внаслідок вдалої військової операції (хоча реально Володимирі на момент смерті Константина ледь виповнилося 2 роки)¹². “Сказаніє” зіграло непересічну роль у формуванні владної парадигми, його ідеї

¹⁰ Р.Г. Скрынников, *Третий Рим*, Санкт-Петербург 1994, с. 40.

¹¹ *Ibid.*, с. 44.

¹² Р.П. Дмитриева, *Сказание о князях владимирских*, Москва; Ленинград 1955, с. 171–213.

розвинуті в концепції старця Філофея “Москва – Третій Рим”¹³, а сюжетами на тему “Сказанія” був оздоблений трон Івана Грозного. Якщо великого князя Івана III лише називали “царем”, то першим офіційним (увінчаним) царем став Іван Грозний¹⁴, що здійснив чергове “привласнення” родоvodu римської імперської родини Юліїв-Клавдіїв шляхом створення міфічної генеалогії Рюриковичів від римського імператора Августа, що була оприлюднена в листі до польського короля Сигизмунда II Августа (1567 р.)¹⁵. Віднині починається звеличення царської самодержавної влади, проте на відміну від Візантії сакральною стає персона, а не посада монарха. Іван Грозний вбачив ідеал державного правління у християнському візантійському самодержавстві і намагався реалізувати його в Росії, відповідно до власного розуміння, сформувавши владну вертикаль “Бог – цар – раби”, тим самим нехтуючи провідним принципом Юстиніана, що полягав у “симфонії влад”. Процеси державотворення відбувалися при відсутності контактів із Західноєвропейською цивілізацією, що обумовило формування несприйняття та підозри до всього іншочивілізаційного.

Незважаючи на сильні прозахідні впливи у петровську добу, й, напевно, негативне ставлення Петра I до Візантії, візантизація та європеїзація російської культури не лише змогли співіснувати поруч, але, стосовно царської влади, візантизація навіть посилилася. Тим паче першочергово цар спрямував свою військову стратегію на відвоювання Криму (Азовські походи 1695–1696 рр.). За часів правління Петра I йдеться не про ліквідацію візантизму (як це позиціонувалося), а лише про його модернізацію. При цьому ядро візантизму – цезарепапізм не тільки зберігається, а й набуває ще більш жорстких форм. Культ монарха формується шляхом поєднання візантійської і європейської традиції, адже після скасування патріархату (фактично у 1700 р.) цар перебирає на себе головування церквою на кшталт протестантського монарха. За доби Петра I яскравої актуалізації набула орієнтація на образ першої Римської імперії, зокрема введенням юліанського календаря (1700 р.), найменування нової столиці “містом св. Петра” (1703 р. – Санкт-Петербург), прийняття титулу імператора (1721 р.). Отже російський цар безпосередньо апелював до прототипу Візантії – Риму, заступаючи Візантію у такий спосіб. Романови (що транскриптували своє

¹³ В.Н. Малинин, *Старец Елеазарова монастыря Филофей и его послание к царю и великому князю Ивану Васильевичу*, Труды КДА, 5 (1888) 72–126.

¹⁴ А.М. Панченко, Б.А. Успенский, *Иван Грозный и Петр Великий: концепция первого монарха*, ТОДРЛ 37 (1983) 65.

¹⁵ Г.С. Кнабе, *Русская Античность. Содержание, роль и судьба античного наследия в культуре России*, Москва 1999, с. 71.

прізвище як “римляни”) охоче сприйняли генеалогію Рюриковичів – посеред розписів Гранатовитої палати московського Кремля з’явилося зображення імператора Августа в оточенні трьох синів, що сиділи на тронах. Імперський період став вагомим етапом звеличування монархії в Росії, коли ставлення до правителя набуло релігійного характеру. На церковному Всеросійському Соборі 1917–1918 рр., де було відновлено патріаршество, скасоване Петром I, пролунала думка, що для імператорського періоду “потрібно вже говорити не про православ’я, а про цареслав’я”¹⁶. Адаже в соціально-політичному житті Російської імперії все залежало від особистості самодержця. Хоча висхідний візантійський базис залишався, сама візантійська парадигма змінювалася не тільки із плином часу, а й від її інтерпретації окремим правителем. Унаслідок чого з’явилися інваріанти російського державного візантизму: “модернізований візантизм” Петра I, “просвітительний візантизм” Катерини II, “ліберальний візантизм” Павла I й Олександра II, “бюрократичний візантизм” Ніколая I, “консервативно-ретроградний візантизм” Олександра III і так можна продовжувати аж до сучасних державних форм – “симулятивного візантизму” В. Путіна. Отож концептуалізації “візантійського спадку” начебто залишені в минулому, насправді є стійкими архетипами, що можуть бути актуалізованими як внутрішній елемент семантичної пам’яті в межах певного інваріанту, й це дозволяє стверджувати, що текст у контексті нової доби зберігає ідентичність самому собі, незважаючи на певну варіативність тлумачень¹⁷, зокрема:

*Москва, и град Петров, и Константинов град –
Вот царства русского заветные столицы
(Ф. Тютчев. “Русская география”, 1848–1849 рр.).*

За радянських часів молодий поет Д. Самойлов напише неочікуваний на перший погляд вірш “Софья Палеолог”, де:

*Полуулыбкой губ бескровных
Она встречала Третий Рим
(Д. Самойлов, 1940 р.).*

Зазначений візантійський контекст, що сформував топос “Москва – Третій Рим”, визначав стійкий намір росіян звільняти/завойовувати Царьград. Наступні дискурси виступатимуть як сигніфікація означників імперської ідеї, що апріорі ґрунтується на експансії.

¹⁶ *Священный Собор Православной Российской Церкви, Деяния*, Москва 1918, кн. II, вып. 2, с. 351.

¹⁷ Ю.М. Лотман, *Память в культурологическом освещении*, Ю.М. Лотман, Избранные статьи в 3-х томах, Таллин 1992, т. 1, с. 200.

3-й дискурс “Крим як шлях до Візантії”. Думку “відвоювання Візантії” почергово вселяли царям Виссаріон Нікейський, Максим Грек, Андрій Курбський, Юрій Крижанич, що й провокувало російсько-турецькі війни. Їх активно проводили цар Федор Олексійович і царівна Софья Олексіївна, за правління якої В. Голіцин написав трактат про Кримське ханство та план “приєднального походу”. Проте реальні спроби завоювання Криму завершилися нищівною поразкою російського війська, але наміри відтоді залишалися непохитними. Зокрема, фельдмаршал Мініх у “Генеральному плані війни” зазначав: 1738 р. – завоювання Криму, 1739 р. – завоювання Константинополя: “Знамена и штандарты...будут водружены... где? – в Константинополе. В самой первой, древнейшей греко-христианской церкви, в знаменитом восточном храме Святой Софии в Константинополе, она (Анна Йоанівна – Р. Д.) будет коронована как императрица греческая... Вот – слава! Вот – Владычица!”¹⁸

Онук Катерини II цесаревич Константин від народження готувався нею в імператори відновленої, після вигнання турків Візантії, для чого студював грецьку. Ідея реконструкції Візантії стала нав’язливою у слов’янофільських колах. Найбільш адекватне ідеологічне обґрунтування вона отримала в солідній праці М. Данилевського “Росія і Європа” (1882–1885 рр.), яку називають “катехізисом слов’янства”: “...Наконец в нравственном отношении обладание Константинополем, центром православия, средоточием великих исторических воспоминаний, дало б России громадное влияние на все страны Востока. Она вступила бы в свое историческое наследие (курсив наш – Р.Д.) и явилась бы восстановительницею Восточной Римской империи...”¹⁹ Проте Константинополь таки залишився недосяжним для військової потужності Росії. Поступове усвідомлення реальності спровокувало імперію до своєрідної сублимації.

4-ий дискурс “Крим як метонімія Візантії”. Свою чергову концептуалізацію Крим набуває за доби Катерини II в річищі її “грецького проекту” вже як уособлення Греції/Візантії, тим самим посилюючи міфологічне підґрунтя національної ідеології. Князь Г. Потьомкін отримав наказ приєднати Крим до імперії під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Програвши військову кампанію Росії, Туреччина по Кючук-Кайнаджирському договору (1774 р.) визнала незалежність від

¹⁸ О.М. Гончарова, *Крым как Византия (вторая половина XVIII века)*, Доклад на конференции “Крымский текст русской культуры”, Санкт-Петербург, сентябрь, 2006 [Електронний ресурс], режим доступу: <http://lib.pushkinskijdom.ru/v>.

¹⁹ Н.Я. Данилевский, *Россия и Европа. Взгляд на культурные и политические отношения Славянского мира к Германо-романскому миру*, Москва 2003, с. 370.

себе Кримського ханства, а Росія, у свою чергу, духовну владу над татарами турецького султана, як халіфа усіх мусульман, встановивши над Кримом військовий протекторат. Безумовно, в подальші плани імперії не входила незалежна кримська державність. З включенням ханського Криму до складу Росії, мусульмани півострова опинилися перед загрозою етнічного виживання (національної асиміляції й примусової християнізації), оскільки у 1783 р. з кримською державністю, значно старшою, ніж московська, було покінчено остаточно. Внаслідок репресій – руйнування або передачі під військові казарми близько 900 мечетей, спалювання священних манускриптів, закриття шкіл-медресе, заборони хаджу, почалася масова еміграція з Криму на територію сусідньої Туреччини (до 1917 р. виїхало 4 млн. кримських татар)²⁰. Проте подібні дії не варто вважати релігійними утисками, що, поза сумнівом, мали місце в Російській імперії, особливо щодо іудеїв. Як такий іслам у Росії не переслідувався, більше того, після входження території Казахстану до складу Російської імперії (1731 р. при Анні Йоанівні) в річищі політики седентаризації Катерини II щодо тюрок-кочівників мала місце насильницька ісламізація тенгріанців і ламаїстів, для чого були мобілізовані сотні мулл з середовища волзьких татар. У 1788 р. наказом Катерини II була створена перша офіційна організація мусульман Росії “Оренбурзькі магометанські духовні збори” й заснована посада очільника російських мусульман – муфтія, кандидатура якого після обрання мусульманською громадою затверджувалася імператором. Отже територіальні зачистки татарського Криму відбувалися як реалізація “грецького проекту”:

*Россия наложила руку
На Тавр, Кавказ и Херсонес,
И, распустя в Босфоре флаги,
Стамбулу флотами гремит ...
Какая незабвенна слава!
Какая звучная хвала!
Екатеринина держава
И мудрыя ея дела.*

(Г. Державін. “Ода на приобретение Крыма”, 1784 р.).

Важливою подією “грецького проекту” стала подорож до Криму Катерини II (1787 р.). Зрозуміло, що подорож мала, насамперед, ідеологічний та демонстративний характер, як це засвідчує маршрут імператриці: Санкт-

²⁰ *Історія релігії в Україні, навчальний посібник*, за ред. А.М. Колодного, П.Л. Яроцького, К. 1999, с. 470–471.

Петербург – Крим через Москву, Володимир, Київ, Херсон, викарбуваний на пам’ятній медалі у вигляді мапи як “Путь на пользу”²¹. У такий спосіб декларувалася нова імперська географія, коли до “нової імперії” Петра I, пролонгованою “Новоросією” Катерини II, додався древній “візантійський спадок”. У річищі політики цієї “російської Мінерви” відбулося перекодування тюркського простору Криму на грецький: Ахтіяр – Севастополь, Ак-Мечеть – Симферополь, Кафа – Феодосія, Гузлев – Евпаторія, Ескі-Крим – Левкополь тощо. Таким чином татарський Крим трансформувався у “російську Тавриду”:

*Друг милый, ангел мой! Сокроемся туда,
Где волны кроткие Тавриду омывают,
И Фебовы лучи с любовью озаряют
Им древней Греции священные места*

(К. Батюшков “Таврида”, 1817 р.).

Отже Крим, кооптований у ментальний універсум самовизначення й самоідентифікації Росії, заступив Візантію у російській свідомості. Внаслідок маніпуляції історичною пам’яттю жадана імперія була “реально” здобута:

*Поэтической Эллады
Отголоски и залог
Мира, отдыха, улады,
Пристань, чуждая тревог!*

(П. В’яземський “Слуху милье названья...”, 1867 р.).

Чергове метонімічне “привласнення” обумовило наступний дискурс. 5-ий дискурс “Крим як парадиз”. Зазначена метаморфоза постала після включення й остаточної адаптації Криму в межі російської державності та зініціювала тексти “милування” територіальним здобутком, що яскраво позначилося у поетиці. В цьому аспекті першовідкривачем Криму став мало відомий нині С. Бобров (“Таврида” 1798 р., “Херсоніда” 1804 р.). Тему “парадизу” підхопили К. Батюшков, В. Брюсов й багато інших співців “благословенної Тавриди”. Довершеності вона набула у О. Пушкіна, який започаткував власний “кримський текст”:

*Приду на склон приморских гор,
Воспоминаний тайных полный, –
И вновь таврические волны*

²¹ А.Г. Брикнер, *Путешествие Екатерины II в Крым*, Исторический Вестник. Историко-литературный журнал 9(21) (1885) 460–461.

*Обрадуют мой жадный взор.
Волшебный край! очей отрада!
Все живо там: холмы, леса,
Янтарь и яхонт винограда,
Долин уютная краса...*

(О. Пушкін. “Бахчисарайский фонтан”, 1821–1823 pp.).

До поетів долучилися мандрівники: П. Сумароков, П. Кеппен, Е. Хоєцький, які в своїх подорожніх нотатках описували принади та стародавні пам’ятки Криму. На південному узбережжі постали, вписані у чарівні кримські пейзажі палаци – шедеври архітектурної думки.

Окрему “кримську тему” презентувала поезія “Срібного віку”. Проте “голос” Криму М. Волошина не очікувано спростував попередній/позитивний досвід поетичного та політичного засвоєння “візантійського спадку”:

*Здесь, в этих складках моря и земли,
Людских культур не просыхала плесень –
Простор столетий был для жизни тесен,
Покамест мы – Россия – не пришли.
За полтора года лет – с Екатерины –
Мы вытоптали мусульманский рай,
Свели леса, размыкали руины,
Расхитили и разорили край
Осиротелые зияют сакли;
По скатам выкорчеваны сады.
Народ ушел. Источники иссякли.
Нет в море рыб. В фонтанах нет воды ...*

(М. Волошин. “Дом поэта”, 1926 p.).

6-ий Севастопольський дискурс. Цікавим та архетипово дихотомічним був дискурс Криму за доби радянської квазіімперії, який містив і дисидентський “Острів Крим” В. Аксенова (1979 p.), і героїко-патріотичний, пісенно-поетичний корпус текстів на кшталт “легендарний Севастополь – гордість русских моряков” П. Градова (1954 p., написаний у рік приєднання Криму до України), що кореспондує, як це засвідчує епітет “легендарний”, до кримського тексту часів Кримської війни (1853–1856 pp.):

*Какой тут дышит мир! Какая славы тризна
Средь кипарисов, мирт и каменных гробов!
Рукою набожной сложила здесь отчизна
Священный прах своих сынов*

(А. Фет. “Севастопольское братское кладбище”, 1887 p.).

Кримська війна проти Османської Порти та коаліції європейських держав, до речі, спровокована самою Росією, була нею програна – у березні 1856 р. граф О. Орлов підписав акт капітуляції в Парижі. Здача Севастополя обернулася шоком для імператора Ніколая I, що прискорило його смерть. Поразка у війні, яка включала відмову від Чорноморського флоту та прибережних фортець у Криму, стала тією історичною травмою, що породила компенсаторний “севастопольський” дискурс та комплекс “загибелі ескадри”, підживлений Цусимською катастрофою у травні 1905 р. й затопленням флоту у Новоросійську за прямим наказом Леніна від 18 червня 1918 р. “Легендарний” Севастополь, залишений у липні 1942 р., став незагоєною ранюю на імперському тілі. Героїко-патріотичний севастопольський дискурс, що позначив радянський Крим, таким і залишився донині, адже тема війни є пріоритетною в імперській пропаганді, що спрямовує творчість (приміром, “Севастополь” Олександра Маршала). Представники російської “прогресивної” інтелігенції стосовно “кримського питання” у більшості виступали носіями імперського світогляду, яких переслідувало відчуття історичної несправедливості внаслідок чергової “здачі Севастополя” недолугими політиками:

Песнь о “Варяге” мы пьяно поем.

Слезы на лицах блестят.

А Севастополь без боя сдаем.

Прадеды нас не простят

(А. Жигулин. “Нищий в вагоне, как в годы войны...”).

Ностальгічні відчуття із присмаком “зради” Криму, що плекали відчуття історичної провини, обумовили наступний дискурс.

7-ий дискурс “Крим як втрачений рай” порівняно довго тривав на тлі геополітичних стогонів, засвідчений добіркою сучасної поезії в антології “Прекарасны вы, берега Тавриды...”²²:

Если бы шуба расползлась по швам,

Я бы сказала: ну что ж, обойдемся без шубы.

Ну, а без Крыма? Мучительно русским словам

Знать, что они на сегодня беспомощно-грубы

(И. Лиснянская, лауреат премії А. Солженицина.

“В Киев Евдокии”).

Саме у контексті імперської парадигми були написано знакові рядки “доокупаційної” кримської геопоетики:

²² *Прекарасны вы, берега Тавриды: Крым в русской поэзии*, сост., предисл., примеч. В.Б. Коробова, Москва 2000, 719 с.

*Где ж вы, Нахимов, Корнилов, Тотлебен,
Где ж ты, Истомин! – восстаньте из праха.
Нету ни Крыма, ни моря, ни неба, –
Нет ничего, кроме жалкого страха!...
Армий победных не встанут солдаты,
Нет, неподъемен им гнет отвращения
К слабым потомкам... Позор нам – расплата!
Предали их мы – и нет нам прощенья!*

(Г. Фролов. “Крым”).

Отже, ситуація “втрати” Криму була вкрай травматичною для російської державної свідомості, як це засвідчували новітні літературні тексти в жанрі “геопоетичного шоку”, а також агресивна імперська риторика провідних російських ідеологів та політиків: Жириновського, Дугіна, Рогозіна, Леонтєва, Затуліна та безлічі інших, що відверто була спрямована проти територіальної цілісності України. Крим так само розглядався ними в якості фетишу, візантійського симулякру, невід’ємного від російського символічного простору як і за часів Катерини II. Україна і Крим, нажаль, були топосами, що не перетиналися, бо Україна таки не спромоглася представити власну візію Криму, навпаки, офіційна влада підігрувала великодержавним амбіціям, що й засвідчили сумнозвісні “Харківські угоди” (2010 р.). Утримання технологічно застарілого військового флоту у Севастополі, який, до того ж, забруднював акваторію бухти, заважав розвиткові міжнародного туризму, здавалося з боку Росії дією радше символічною, обумовленою “двохсотлітньою присутністю”, ніж прагматичною, але це відчуття було оманливим, адже від Помаранчевої революції (2004 р.) Росія сформулювала новий – 8-ий дискурс “Крим наш”.

Саме тоді у медіа простір були запущені шовіністичні “хіти”, зокрема Вікі Циганової “Крым – это Россия” (2006 р. – майбутній гімн т.зв. “Руської весни” 2014 р.), Олександра Городницького “Севастополь останется русским” (2007 р.). Показово, що обидва шансонє мають безпосередній стосунок до флоту (Циганова – донька офіцера РФ, Городницький – колишній гідрограф ЧФ). Таким чином, залишений у Криму військовий флот РФ і військова база його забезпечення стали міною уповільненої дії, закладеною під українську державність, що було очевидним, щоправда, неусвідомленим, фактом справжньої функції ЧФ як прихованого окупаційного контингенту.

Отже архетипова ситуація ідеологічного “привласнення” простору Криму тривала, доки не обернулася реальним загарбанням території. Нарешті Імперія здобула омріяний реванш у Криму, проте наявність корінного

народу, наразі, усвідомлюється нею як глобальна проблема. Адже кримські татари століттями напрацьовували власний кримський текст, на що відтепер треба зважати російському політикуму. Сумний мотив “татарської Тавриди”, який є оксюмороном з російської точки зору, вже наявний у сучасній російській поезії як приреченість “вічного повернення”:

*Время черпалось полною мерой,
Не успеешь души уберечь...
И к Аллаху из хижины серой,
Изменяя состав ноосферы,
Возлетает гортанная речь*

(М. Синельников. “Крым”).

Депортований 1944 р. кримськотатарський народ, протягом десятиліть перебування на чужині виробив національну ідею – повернутися до втраченого Криму. Після розпаду СРСР ці вистраждані сподівання стали реальністю в межах незалежної України. Татари завжди підтримували українську державність, вшановуючи наші національні символи, урочисті та сумні дати, відкладаючи питання про розбудову власної державності на майбутнє. Наразі, за умов окупації, актуалізовано нову національну ідею кримськотатарського народу – здобути Крим для себе. Історично півострів протягом багатьох століть був локальною тюркською субцивілізацією, незважаючи на поліетнічність. Від моменту втрати ним державної незалежності проминуло лише понад 230 р., що є несуттєвим відтинком часу за історичними параметрами. Хоча жива пам’ять про кримську державність затьмарена, проте реальний досвід самостійного історичного розвитку нікуди не подівся, а транслюється поколіннями кримців. Росія ж має колосальний історичний досвід деспотичної колоніальної імперії й панівний етнос з “комплексом своєрідності”, що обумовлює пихате презирство до інших. Імперія не сприймає ідеї рівноправного співіснування суверенних народів та здатна лише оперувати категоріями національного панування й національного підпорядкування. Сьогодні татари опинилися за межами “великоруської” картини світу, що продемонстрував Путін у “посланні” до Федеральних зборів від 4 грудня 2014 р., де він оприлюднив детонаційний сценарій імперської міфотворчості, зокрема: “...для России Крым, древняя Корсунь (у жіночому роді – Р.Д.), Херсонес, Севастополь имеют огромное цивилизационное и сакральное значение. Так же, как Храмовая гора в Иерусалиме для тех, кто исповедует ислам или иудаизм...”²³ Тим

²³ Ежегодное послание Владимира Путина Федеральному собранию / Полный текст и видео. [Электронный ресурс], зежим доступу: <http://russian.rt.com/article/62728>.

самим маніпулятивна віртуальність, підсилена мас-медіа, нав'язується російському суспільству як історична достовірність, формуючи наступний – 9-ий дискурс “Крим як Храмова гора”.

Отже у політичне поле ХХІ ст. офіційно введено міфологічний конструкт – “сакральний простір”. Путін як Деміург через слово конструює нову політичну псевдореальність, що відтепер ідентифікує стратегічний/геополітичний напрям, остаточно підпорядковуючи полілінійний кримський дискурс імперській парадигмі. З огляду на те, що у “посланні” задіяний універсальний топос “святої гори”, доречно відстежити його витoki. У давнину принципово важливою була сама ідея про неоднакову сакральну значущість території Землі, наявність деякого “центра”, ієрархічно важливішого, ніж периферія. У світовій міфологічній традиції від первісних суспільств, ця місцевість, як правило, позначена сакральною вертикаллю (axis mundi) – “світовим деревом/світовою горою”. Центральне місце було створене Деміургом раніше, ніж периферія, тому слугує віссю комунікативного зв'язку сучасного з минулим та майбутнім, сполукою часів (“лествицею”), тобто є центральним як у просторі, так і в часі²⁴. В уявленні християнина саме Єрусалим – аналог “святої гори” (що поєднує поняття гора-храм-храмова гора у єдиний сакральний топос) і є тим абсолютно сакральним простором, навколо якого розгортається світовий простір і драма світової історії, як це зазначено у пророцтві Єзекіїля: “Так говорив Господь: Цей Єрусалим – Я поставив його всередині народів, а довкілля його – країни” (Єз. 5:5).

У річищі цієї “свято центричної” міфологеми за доби Середньовіччя відбувалося “привласнення” сакрального простору Єрусалима, зокрема у Московській Русі, як це, приміром, впливає із “духовних віршів”, що Г. Федотов використовує для реконструкції т. зв. народної віри, де Русь екстраполюється на Палестину, набуваючи, тим самим, статусу “святої землі”:

*Посылает Царь-Ирод посланников
По всей земле святорусской²⁵.*

Зазначений мотив був розвинений Ф. Тютчевим, що засвідчує його фундаментальність та архетиповість для російської свідомості:

*Удрученный ношей крестной,
Всю тебя, земля родная,*

²⁴ В.Н. Топоров, *О ритуале. Введение в проблематику*, Архаический ритуал в фольклорных и раннелитературных памятниках, Москва 1988, с. 13–14; М. Элиаде, *Космос и история*, Москва 1987, с. 34–35, 155–156.

²⁵ Г.П. Федотов, *Стихи духовные (Русская народная вера по духовным стихам)*, Москва 1991, с. 22.

*В рабском виде Царь Небесный,
Исходил, благословляя*

(Ф. Тютчев. “Эти бедные селенья” 1855 р.).

Дивним є виключення християн із наведеного у промові переліку шанувальників Храмової гори – іудеїв та мусульман. Адже саме там, на Храмовій горі (горі Моріа), відповідно до Старого Заповіту Авраам, випробовуваний Богом, намагався принести у жертву свого сина Ісаака (1 М. 22:1–2), що стало прообразом жертвопринесення Христа на Голгофі. Проте занесена над зв’язаним юнаком рука із ножем була відвернута янголом; можливо саме цей символізм обумовив замовчування Путіним настільки знакової для християн події. Стосовно Криму Путін мислить ірраціонально, що засвідчує повернення до висхідного міфологічного дискурсу. Проте виключення Києва, який є невід’ємною ланкою структурування “сакральності” зі східнохристиянського цивілізаційного контексту загалом, засвідчує, що відбувається спрямована селекція історичних фактів задля артикуляції новітньої міфологеми, що транслюватиметься торованою схемою: міфологія – ідеологія – пропаганда. Якщо за Р. Бартом, “міф – це слово”, то припустимими стають будь-які маніпуляції масовою свідомістю, адже “наш світ є нескінченно сугестивним”²⁶. Нав’язливе бажання залишатися в річищі імперської міфології провокує Росію створювати квазітрадиції на підставі реінтерпретації “кримського міфу”. Міф не потребує жодних логічних доведень, він є досконалим у власній монолітності і домінує над раціональністю. Тим паче, авторським колективом з 14-ти російсько-кримських істориків вже написано й презентовано (19.11. 2014 р.) підручник “История Крыма” (461 с.), де провідна теза полягає в історичній закономірності “возз’єднання Криму із Росією”²⁷. Як це не прикро, але більшість сучасних міфів ґрунтуються на наукових розробках, адже сучасна міфічна свідомість, є, насамперед, міфологією ідей, на що треба зважати, розробляючи сценарії повернення Криму.

²⁶ Р. Барт, *Мифологии*, Москва 2008, с. 265.

²⁷ *В Москве написали свою историю Крыма* [Електронний ресурс], режим доступу: http://www.bbc.co.uk/russian/international/2014/11/141119_crimea_history_book_presented.

Дар'я Дудченко

ПРО ПРОБЛЕМУ НАРОДНОЇ РЕЛІГІЇ У ВІЗАНТІЙСЬКОМУ ХЕРСОНІ В XII–XIV ст.

В історичну науку доба Середньовіччя увійшла скоріш як епоха поклоніння Богу, дотримання біблійських приписів та сліпої віри в Божі приписи. У XII–XIV ст. на теренах Східної Європи переважна більшість населення сповідувала православ'я. Науковий інтерес при цьому представляє місто Херсонес у XII–XIV ст., яке розвиваючись під впливом Візантійської імперії, сприймаючи основні релігійно-культурні надбання цієї цивілізації, знаходилося на території Кримського півострова.

Епоха Середньовіччя є досить унікальним феноменом в історії людства, оскільки релігія християнства утвердившись в язичницькому світі не змогла повністю ідейно витіснити язичницької релігійної системи. При цьому Херсонес, з одного боку, є містом паломництва християн у Північному Причорномор'ї, на території якого відбулося хрещення князя Володимира¹, з другого боку, історичний розвиток міста відбувався переважно серед варварських народів.

У процесі вивчення історії середньовічних міст все більшої актуальності набуває дослідження питання “народної релігії” в середньовічному суспільстві. Слід зауважити, що при вивченні духовного життя людей у культурно-релігійній сфері впливу візантійського світу переважна більшість робіт присвячена вивченню церковної історії.

Всім нам досить добре відомо, що найбільших успіхів при вивченні проблеми “народної релігії” досягли медієвісти, які давно відмовились від спроб розгляду релігії народу через призму теорії пережитків та значно розширили спектр аналітичних підходів до матеріалу. Досягнення медієвістики, що змінила та збагатила наші уявлення про народну культуру в різних її проявах, викликає закономірні бажання використовувати найбільш повчальні спостереження та прийоми дослідження². При вивченні феномену народної релігії на прикладі Херсону досить доцільно використовувати як окремі висновки, так і теоретичні побудови істориків-медієвістів.

¹ В.В. Хапаев, *К вопросу о месте крещения князя Владимира в Херсонесе*, Материалы Научной конференции (“Ломоносовские чтения” 2009 года) и Международной научной конференции студентов, аспирантов и молодых ученых (“Ломоносов-2009”), Севастополь 2009, с. 104–106.

² А.А. Панченко, *Исследования в области народного православия*, Деревенские святыни Северо-Запада России, Санкт-Петербург 1998, с. 9–10.

У цій статті, не вдаючись у дискусію з приводу поняття “народна релігійність”, передбачається розглянути конкретні і невід’ємні компоненти життя херсонеситів, які досить часто не визнавалися християнською церквою. Крім того, консерватизм релігійних аспектів картини світу, що існувала у свідомості парафіян, відсутність або повільне впровадження змін в образ життя дають для цього підставу. Вивчення візантійських народних вірувань надзвичайно утруднене через відсутність репрезентативної джерельної бази.

У самому місті проживало переважно грецьке населення, яке сповідувало православ’я. Зважаючи на саму ідеологію православ’я з її ідеєю боротьби сил зла та добра, боротьбою Церкви проти злих сил³, суспільство херсонеситів продовжувало звертатися до магії. При цьому античне поняття та функціонування магії в місті тісно перепліталось з вірою в Бога. Це спричинило розмивання самого поняття “магії” в середовищі херсонеситів, як такого⁴.

Зокрема як в язичницьких віруваннях жителів цього міста, так і в православ’ї панувала ідея про сили зла та добра. Саме сили зла, що прагнули погіршити життя людей, в Житії херсонеських єпископів Димитрія Ростовського трактуються, як “бездушні ідоли, винайдені бісом на спокусу і смерті людям”⁵. З іншого боку, православ’я, позиціонуючи себе універсальною панацеєю у вирішенні життєвих проблем змушене було вдаватися до язичницьких дійств, які й досі були досить популярними серед населення. Православною Церквою визнавалися чудотворні, цілющі діяння при використанні християнської символіки та ритуальних предметів⁶. Відтак всі діяння, що несли в собі зміну подій за участі Церкви, сприймалися як єдина правильна панацея для християн від усіх бід.

Починаючи від архаїчних культур невід’ємною рисою свідомості херсонеситів була впевненість у тому, що окремі створені людиною предмети та природні об’єкти наділені особливими магічними якостями. В середньовічному суспільстві, незважаючи на протигагу церкви та результат складної взаємодії з християнством, амулети зберегли важливе місце

³ І. Пасько, *Універсалія християнства та Differencia specifica її буття в історії*, Схід 3 (2012) 140.

⁴ R.M. Hernandez, *Appealing for Justice in Christian Magic*, Cultures in Contact Transfer of Knowledge in the Mediterranean an Context, Cordoba 2004, p. 29.

⁵ Ю.М. Могаричев, А.В. Сазанов, Т.Э. Саргсян, С.Б. Сорочан, А.К. Шапошникова, *Життя єпископов Херсонских в контексте истории Херсонеса Таврического*, Нартекс. Byzantina Ukrainensis, X. 2012, т. 1, с. 379.

⁶ D. Abrahamse, *Magic and Sorcery in Hagiography of the Middle Byzantine Period*, Byzantina 8 (1982) 5.

в арсеналі боротьби зі злом у різних його варіантах. Захист від злих духів, магії, хвороб, порчів, всього того, що являло загрозу для людини та його матеріального благополуччя здійснювалось з їх допомогою. Слід зазначити, що використання амулетів було загальним явищем, характерним для всіх жителів Візантії, навіть після їх відокремлення від імперії⁷. В Херсонесі археологи досить часто знаходять амулети, зокрема був знайдений амулет Соломона-вершника, час побутування якого датується XII–XIII ст. Оскільки на амулеті присутній надпис з ім'ям царя Соломона можна віднести херсонеський амулет до середнього покоління медальйонів-вершників, оскільки він не християнізований настільки, щоб засвоїти чисто християнські сюжети в якості антропеїчних⁸.

Досить велике поширення амулетів серед херсонеситів дає можливість стверджувати, що багато з них були дозволені Церквою. А саме всі ті предмети, на які була нанесена православна символіка. Таке переплетіння язичницьких та християнських вірувань було своєрідним відображенням синтезу двох ідеологій, що спричинили певну трансформацію поглядів у суспільстві. Тобто всі дійства та об'єкти, які могли застосовуватись чаклунами в чорній магії при використанні християнських дійств трактувалися скоріш як воля Бога, а не витівки сил зла. Відомо з канонічних відповідей Ніла, митрополита Родоського, що в якості філактерій могли вживатись священні тексти⁹. Ним було дозволено для боротьби з недугою використання філактеріїв та трав при використанні тексту Євангелії. Філактерії були частиною великого арсеналу магічних засобів.

Християнські образи на філактеріях могли бути представлені зображеннями Христа, Богоматері, архангелів і святих, на допомогу яких розраховував власник амулета. Вибір персонажа міг бути продиктований чудотворною спеціалізацією святих, а також прецедентами, що демонстрували їх владу над демонами. В контексті всієї символіки та семантики оберега використання священних образів представляється однією з форм християнізованої магії, в якій власне християнські традиції зустрічались з іудейськими, античними і елліністичними.

Існував у місті й інший тип амулетів, що був прямим проявом збереження язичницьких вірувань, що вже не використовував елементи

⁷ Н.Д. Барабанов, *Византийские филактерии и проблема народной религиозности: историко-географический аспект*, Византия: общество и церковь, Армавир 2005, с. 148.

⁸ Т.А. Матанцева, *Амулет с Соломоном-всадником из Херсонеса*, Памятники культуры, Москва 1993, с. 508.

⁹ А.И. Алмазов, *Неизданные канонические ответы Константинопольского патриарха Луки Хризотерга и митрополита Родосского Нила*, ЗИНУ 91 (1903) 453.

християнського віровчення. Переважна більшість таких амулетів була пов'язана з медичним фольклором, який закликав не тільки до медикаментозних, але й магічних способів лікування. Ці амулети були покликані боротися з недугами жіночої статевої сфери, проблемами дітонародження, пошуком магічних способів контрацепції¹⁰.

Ще одним із проявів існування містичних вірувань у Херсонесі було використання оберегів. Найяскравішим проявом є нанесення православної символіки перед входом до будинку, що таким чином мало захистити сім'ю, що в ньому проживала, від бід¹¹. Зокрема, в цей період універсальним оберегом з точки зору Церкви був хрест¹², зображення якого є одним із найпоширеніших у Херсоні.

Досить великий перелік засуджених церквою магічних захисних засобів наведено в Номоканоні при Великому Требнику, складеному, найвірогідніше, в середині XV ст.¹³ Звісно, пам'ятки такого типу належали до канонічної традиції, спиралися на більш ранні авторитетні тексти, що певною мірою розмиває їх конкретний історичний зміст. Проте практична спрямованість документів, призначених для парафіяльних священиків, дозволяє припускати досить тісний зв'язок з гущею релігійного життя народу. Укладанні Номоканона відзначили в арсеналі оберегів такі предмети: опаски; червоні нитки і шовкові тканини, що носилися на голові або на шії, і зміїну шкіру; Давидові псалми; характери; молитви від лихоманки, філактерії з трав, серед яких були найбільш популярні блекота, рута, часник¹⁴.

Отже, на прикладі міста Херсонеса можна стверджувати, що християнське віровчення не змогло повністю витіснити язичництво. Перейшовши на "напівлегальне становище", попередні засоби боротьби з силами зла майже повністю зберегли своє значення та популярність, досить впевнено інтегруючись у структуру релігійної повсякденності херсонеситів.

¹⁰ Н.Д. Барабанов, *К истории византийских народных верований. Истера, Кумуляция и трансляция византийской культуры*. Материалы XI Научных Сюзюмовских чтений, Екатеринбург 2003, с. 4.

¹¹ В.В. Латышев, *Сборник греческих надписей христианских времен из южной России*, Санкт-Петербург 1896, 20 с.

¹² Н.Д. Барабанов, *Византийские филактерии. Специфика арсенала, Античная древность и средние века* 33 (2002) 221.

¹³ А.С. Павлов, *Номоканон при Большом Требнике*, Ученые записки Императорского Московского университета. Отдел юридический 14 (1897) 3.

¹⁴ *Ibid.*, с. 136.

**MEDITERRANEAN PROTOTYPE OF THE REGULAR PLAN
OF SO-CALLED “ROMAN CITADEL” OF TAURIC CHERSONESUS:
SCHOOL OF HIPPODAMOS THE MILETUS OR ROMAN MILITARY CAMP?**

The “citadel” of Chersonesus of Taurica is traditionally considered to had been built during the Hellenistic period in response to escalation of an armed conflict between Chersonesus and Scythia in the second half of the 3rd century BC (the period to which construction of the bulk of its fortifications is dated, including the XVII, XVIII and XIX towers, 19th, 20th and the “Hellenistic” 21st curtain walls)¹ (Fig. 2). Construction of this fortress helped reorganize the army in order to establish a permanent garrison whose commanding officers could be stationed in that fortress. Most likely, this garrison consisted of mercenaries who were not citizens of Chersonesus and, therefore, had no right to own immovable property in the city “due to their occupation and origin”². A. Buiskikh believes that continuous presence in the city of a certain formation consisting of people who had nothing to do with the city’s daily life is corroborated by the very fact of its stationing outside the city walls³.

In the second half of the 2nd – first half of the 3rd century AD the city was protected by the Roman garrison consisting first of a vexillatio of the Legio V Macedonica and later Legio I Italica and Legio XI Claudia⁴. However, the citadel was not intended for quartering of the main body of troops. The principal points where the Roman military contingent was stationed were the fortresses of Balaklava (as a number of archeological discoveries convincingly prove)⁵ and

¹ С.Б. Сорочан, В.М. Зубарь, Л.В. Марченко, *Жизнь и гибель Херсонеса*, Х. 2001, с. 513–514, 529; В.М. Зубарь, И.А. Антонова, *О времени и обстоятельствах возникновения так называемой цитадели Херсонеса*, Бахчисарайский историко-культурный сборник, вып. 2, Симферополь 2001, с. 51; И.А. Антонова, *Юго-восточный участок оборонительных стен Херсонеса. Проблемы датировки*, ХС 7 (1996) 49.

² А.В. Буйских, *Пространственное развитие Херсонеса Таврического в античную эпоху*, МАИЭТ 5 (Supplementum) (2008) 170.

³ *Ibid.*, с. 170.

⁴ С.Б. Сорочан, В.М. Зубарь, Л.В. Марченко, *Op. cit.*, с. 531; В.М. Зубарь, И.А. Антонова, *Херсонес и римское военное присутствие в Таврике во второй половине II – третьей четверти III вв.*, Херсонес Таврический в середине I в. до н.э. – VI в. н.э. Очерки истории и культуры, Х. 2004, с. 81–90 sq.

⁵ Т. Сарновский, О.Я. Савеля, *Две латинских надписи из Балаклавы и Херсонеса*, ВДИ 1 (1999) 44.; В.М. Зубарь, *По поводу интерпретации и датировки некоторых памятников, связанных с римским военным присутствием в Херсонесе Таврическом*, ВДИ 2 (2002) 85–91.

Charax (on the cape of Ai-Todor)⁶. Only the headquarters of the commander-in-chief of all Roman troops in Taurica – praepositus (holding the rank of a military tribune) and the centurion’s staff accompanied by a small number of lower-ranked officers were quartered in the city itself, within the citadel⁷. (In this respect, it is rather the fortification in Balaclava that falls under the definition of “camp”).⁸

Chersonesus has regular orthogonal layout typical for urban settlements of the classical period in general and the school of Hippodamus in particular⁹. The city’s inner layout, together with fortifications, comprised a single urban-planning ensemble¹⁰. The citadel, as the whole Chersonesus, had also had characteristic regular layout¹¹ of its inner part closely interconnected with the outer defensive walls. Moreover, the defensive system erected back in the Hellenistic era imposed limitations upon the city’s inner development during its subsequent history (in the Roman period and Middle Ages). It became especially vivid during the Roman era when a Roman military contingent had to be quartered within the existing “Hellenistic” boundaries. Thus, a number of items¹² typical for Roman military camps¹³ are yet to be found within the citadel (although it cannot be unconditionally associated with camp)¹⁴. We will go over it in detail below.

According to I. Antonova and V. Zubar, the citadel represented nothing else but one (although separately-standing) of Chersonesus’s numerous districts which from the very beginning was intended for stationing of the city’s army¹⁵ and, therefore, was fortified.

However, the question of probable prototype of the citadel’s inner layout during the Roman period still remains open: was it a Roman military camp or the regular layout of Chersonesus itself?¹⁶ To answer this question, we should take a look, first of all, at the origins of both hypotheses. There were several

⁶ В.М. Зубарь, *По поводу интерпретации и датировки некоторых памятников...*, с. 85–91; И.А. Антонова, В.М. Зубарь, *Некоторые итоги археологических исследований римской цитадели Херсонеса*, ХС 12 (2003) 63.

⁷ И.А. Антонова, В.М. Зубарь, *Некоторые итоги археологических исследований...*, 63.

⁸ С.Д. Крыжицкий, В.М. Зубарь, *К вопросу об архитектурной реконструкции и интерпретации строительных остатков римского опорного пункта, открытых на территории современной Балаклавы*, ВДИ 3 (2002) 92–103; Т. Сарновски, О.Я. Савеля, *Балаклава. Римская военная база и святилище Юпитера долихена*, Warszawa 2000.

⁹ Л.В. Марченко, *Топография и планировка Херсонесского городища*, ХС 8 (1997) 64–65.

¹⁰ *Ibid.*, с. 66; А.В. Буйских, *Op. cit.*, с. 179.

¹¹ А.В. Буйских, *Op. cit.*, с. 225–226.

¹² *Ibid.*, с. 225–226.

¹³ С.Б. Сорочан, В.М. Зубарь, Л.В. Марченко, *Op. cit.*, с. 536.

¹⁴ В.М. Зубарь, И.А. Антонова, *Херсонес и римское военное присутствие в Таврике...*, с. 78.

¹⁵ И.А. Антонова, В.М. Зубарь, *Некоторые итоги археологических исследований...*, с. 62.

¹⁶ А.В. Буйских, *Op. cit.*, с. 225–226.

urban planning schools which used geometrical principle of regularity when planning city street network (which, perhaps, is explained by the common middle-eastern origin of these schools)¹⁷. One of them was the so-called “(Western Greek or Southern Italian) urban planning school of Greater Greece” which was typical for Greek cities in Sicily and Southern Italy and a number of Etruscan urban settlements. Another one was the school of Hippodamus the Miletus which extended onto the territory of mainland and insular Greece and Asia Minor¹⁸.

It is commonly accepted that the Western Greek school gave birth to the Italian system *per strigas* on which typical planning of Roman cities and military camps was based (*castrum romanum*)¹⁹. The latter were distinguishable for strict division of the inner space into zones (*praetentura and retentura*)²⁰ and sectors by two (sometimes several) main thoroughfares (*cardines and decumanus*),²¹ something that we don't see in the citadel despite the existence there of a regular street network. The origin of this urban planning type also remains disputable. It became widespread during the Greek colonization period, but whether it was borrowed by Etruscan architects from Greek colonists or the other way round the scholars have no common opinion about²². It is also worth noting that in the Italian urban planning model and in the Roman military camp public centers (*forums*) were placed on main intersections²³, whereas in Hippodamus-planned cities (and in Chersonesus's Roman citadel) public centers never spread beyond the areas allocated for them²⁴.

The similarity of the Roman camp to the city is noted in a number of the Greek written sources. So, Polybius wrote that “its streets and other

¹⁷ A. v. Gercan, *Griechische Städteanlagen. Untersuchungen zur Entwicklung des Städtebaues im Altertum*, Berlin; Leipzig 1924, S. 30–31; F. Castagnoli, *Orthogonal Town Planning in Antiquity*, 2 ed., English trans, Oxford 1971, p. 37.

¹⁸ А.В. Буйских, *Op. cit.*, с. 88.

¹⁹ *Ibid.*

²⁰ A. Johnson, *Roman Forts of the 1st and 2nd centuries AD in Britain and the German Provinces*, London 1983, p. 160–161; M. Biernacka-Lubańska, *The Roman and Early-byzantine Fortifications of Lower Moesia and Northern Thrace*, Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź 1982, p. 27–35.

²¹ В. Кох, *Энциклопедия архитектурных стилей. Классический труд по европейскому зодчеству от античности до современности*, пер. с нем., Москва 2005, с. 293, 393.

²² E.J. Owens, *The City in the Greek and Roman World*, London; New York 1991, p. 29–31; F. Castagnoli, *Op. cit.*, p. 54; W. Hoepfner, E.-L. Schwander, *Haus und Stadt im klassischen Griechenland (Wohnen in der klassischen Polis I)*, München 1994, S. 1 ff., Abb. 2; G. Shipley, *Little Boxes on the Hillside: Greek Town Planning, Hippodamos, and Polis Ideology*, M.H. Hansen (Ed.), *The Imaginary Polis. Acts of the Copenhagen Polis Centre*, vol. 7, Copenhagen 2005, p. 242 ff.

²³ В. Кох, *Op. cit.*, с. 293, 393; A. Johnson, *Op. cit.*, p. 27–35.

²⁴ А.В. Буйских, *Op. cit.*, с. 89.

arrangements are similar to a real city”²⁵. Flavius Josephus drew also attention to the straight streets, central location of the military commanders’ tents, and the presence of the square (*αγορά*): “The camp is conveniently planned with its separate parts. There are tents of the leaders in the middle, all the rest of the space is kind of an improvised city provided with something like a market, craftsmen quarters and a special place for judicial seats where the leaders dismantle arising disputes”²⁶. As in any city, there was a forum in the camp²⁷, where the staff rooms (*principia and praetorium*)²⁸, sanctuaries of the marks (*aèdes*), the speaker’s tribune (*tribunal or suggestus*)²⁹ and the space for divination by birds were located (*auguratorium*) [[Hygin.] Munit, cast. 11–12]. At the camp forum there were also *basilica* and *tabernae*. The permanent camp (*castra stativa*) had such mandatory attributes of the comfortable antique city as baths and latrines³⁰ (Fig. 1).

Some researchers tend to see Roman military camp as a prototype of “the Roman citadel” (I. Antonova, R. Karasevich-Shchepersky). R. Karasevich-Shchepersky has even provided the streets of the citadel names applied in the camps: to the longitudinal one – *Via Praetoria*, to the transverse – *Via*

²⁵ “The result of these arrangements is that the whole camp is a square, with streets and other constructions regularly planned like a town” [Polyb. 6.31.10]. “Moreover as each soldier knows precisely on which *via*, and at what point of it, his quarters are to be, because all occupy the same position in the camp wherever it may be, it is exactly like a legion entering its own city” [Polyb. 6.41.11].

²⁶ “As for what is within the camp, it is set apart for tents, but the outward circumference hath the resemblance to a wall, and is adorned with towers at equal distances, where between the towers stand the engines for throwing arrows and darts, and for slinging stones, and where they lay all other engines that can annoy the enemy, all ready for their several operations. They also erect four gates, one at every side of the circumference... They divide the camp within into streets, very conveniently, and place the tents of the commanders in the middle; but in the very midst of all is the general’s own tent, in the nature of a temple, insomuch, that it appears to be a city built on the sudden, with its market-place, and place for handicraft trades, and with seats for the officers superior and inferior, where, if any differences arise, their causes are heard and determined” [B. Iud. 3.5.2].

²⁷ “When the Roman army first reached the lake Timavus, the Istrians took post behind a hill” [Liv. 41.2.1]. “The Istrians having made an attack on the empty camp, after that no other had met them in arms, came upon him while he was drawing up and encouraging his men at the general’s quarters” [Liv. 41.2.9]. “The enemy then, tearing down the general’s tent, and seizing on all they could find, went on to the *quaestor’s quarters*, and the *adjoining forum*, called *Quintana*” [Liv. 41.2.11].

²⁸ Th. Mommsen, *Praetorium*, Hermes 55 (1900) S. 437–442.

²⁹ R. MacMullen, *The Legion as a Society*, Historia 33, 4 (1984) p. 455.

³⁰ А.В. Махлаюк, *Армия римской империи. Очерки традиций и ментальности*, Нижний Новгород 2000, с. 62; H., von Petrikovits, *Die Innenbauten römischer Legionslager während der Prinzipatszeit*, Opladen 1975, 227 S., 12 Taf.

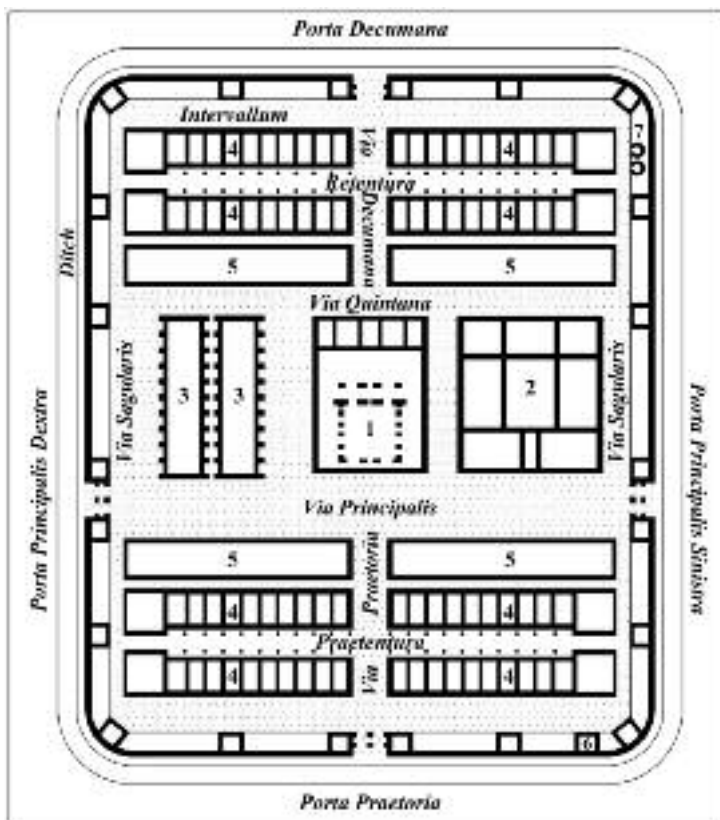

Fig. 1. The principal features of an auxiliary roman fort (by A. Johnson):
 1 – The headquarters (principia); 2 – Commander’s house (praetorium);
 3 – Granaries (horrea); 4 – Barracks (centuriae); 5 – Storebuildings or stables;
 6 – Latrine; 7 – Rampart ovens

*Principalis*³¹. Others, such as V. Zubar, believe, that “we cannot mechanically transfer the principles of military camps planning that have been established in the practice of military construction in the provinces to Chersonesus” but generally they do not reject this analogy. A. Buisikh tends to explain the regular plan of the citadel rather as borrowing “from the practice of civil and military construction, common to the Roman Empire as a whole”. But she doesn’t deny the possibility of “inheritance” of the plan from the town-planning tradition of Chersonesus.

³¹ R. Karasiewicz-Szczypiorski, *Cytadela Chersonesu Tauridskiego w okresie rzymskim. Próba rozwarstwienia chronologicznego i rekonstrukcji planu zabudowy wewnętrznej*, Światowit, t. III (XLIV), fasc. A (2001) 63, obr. 2.

It's probably worth to dwell on the similarities and differences between the "Roman" citadel in Chersonesus and typical Roman military camp, to understand why they often draw a parallel between them. What was the reason for such a comparison?

From original, Hellenistic planning, Roman citadel inherited only the outer defensive walls (curtain walls 18, 19, 20) with towers (XVI, XVII) and, according to I. Antonova, tracing of two longitudinal streets, one of which led to the gate in the curtain wall 18, connecting the city with the necropolis, the other – to the gate at the XVI tower³². In preparation for the new building, this entire plot, apparently, was, according to Roman custom, cleared of buildings and aligned³³.

Taking into account that the entire internal construction of the citadel, dating from the Roman period, was inserted into the limited by the earlier (Hellenistic) defensive walls space, and was calculated for a small enough contingent, it saves effort of waiting for a complete set of facilities, mandatory for a military camp. Space shortages had an impact on the absence of some necessary facilities (for example, a hospital and tabularium were not found)³⁴. Although, even in the Roman camp of "full value" (to which the citadel cannot be referred to) plan, in detail, could vary (depending on the time and location), generally adhering to the usual for such objects, normative canon. According to the observation of C. Hopkins and G. T. Rowell, rarely later development gets "full adaptation of the basic planning principles of the Roman camp" in the conditions of the existing building (these include, in particular, Dura-Europos)³⁵.

Therefore, from a more or less standard set of buildings inherent from Roman camps and fortresses, in the citadel there are only certain elements of building: the *thermae* (bath-house)³⁶, *principia*, *praetorium*, barracks and furnace for firing building ceramics³⁷, separated by three longitudinal and three transverse intersecting streets (Fig. 2).

³² И.А. Антонова, *Административные здания херсонесской вексилляции и фемы Херсона (по материалам раскопок 1989–1993 гг.)*, ХС 8 (1997) с. 19; А.В. Буйских, *Op. cit.*, с. 225.

³³ "Nor can their enemies easily surprise them with the suddenness of their incursions; for as soon as they have marched into an enemy's land, they do not begin to fight till they have walled their *camp* about; nor is the fence they raise rashly made, or uneven; nor do they all abide ill it, nor do those that are in it take their places at random; *but if it happens that the ground is uneven, it is first leveled*: their camp is also four-square by measure, and carpenters are ready, in great numbers, with their tools, to erect their buildings for them" [B. Iud. 3.5.1].

³⁴ С.Б. Сорочан, В.М. Зубарь, Л.В. Марченко, *Op. cit.*, с. 536.

³⁵ C. Hopkins, H. T. Rowell, *The Praetorium*, M.I. Rostovtzeff (Ed.), *Excavations at Dura-Europos. Preliminary Report of Fifth Season of Work. October 1931 – March 1932*, New Haven 1934, p. 203; А.В. Буйских, *Op. cit.*, с. 226.

³⁶ И.А. Антонова, В.М. Зубарь, *Некоторые итоги археологических исследований...*, 59.

³⁷ *Ibid.*, с. 61.

oversaw excavations in that sector of defense, this technique is a deviation from the standard Roman construction practice⁴¹. V. Zubar believed that this fact represents an additional proof of the dating of the XLI tower's erection to not later than the second half of the 2nd century AD, because the Romans began "placing" the tower's main body outside the defensive wall only in the 3rd – 4th century AD at the earliest⁴².

Plan of the Roman towers of the citadel (XLI tower has a rectangular shape, and XVIII tower has extended semicircular shape), except the rare cruciform tower XX, is characteristic for the Roman tradition of fortress building and has a number of well-attributed analogies among the objects of fortification (including those in the camps) on the territory of provinces of the Roman Empire⁴³ (Fig. 2).

Since the "Roman citadel" of Tauric Chersonesus is, on the one hand, military object and on the other – after all, the area of the city, its integral part, then, along with the methods of military construction, civil engineering practice, anyway, has influenced the organization of its internal space. On the one hand, it was direct influence: the citadel has inherited certain outside defensive walls with portals and the path of two out of its three longitudinal streets from the original Hellenistic development of Chersonesus's hill-fort designed under Hippodamus's system. On the other hand, it was indirect, because the Roman camp also borrowed the main space organization principles, as well as the set of facilities indispensable for normal functioning of the society, from the civil construction sphere as numerous written and archeological sources prove.

⁴¹ И.А. Антонова, *Отчет о раскопках цитадели в 1998 г.*, НА НЗХТ, 1998, спр. № 3389, арк., 7.

⁴² В.М. Зубарь, С.Б. Сорочан, *Основные этапы археологического изучения памятников на территории цитадели Херсонеса Таврического*, БИ 19 (Симферополь; Керчь 2007) 198–199.

⁴³ A. Johnson, *Op. cit.*, p. 160–161; M. Biernacka-Lubańska, *Op. cit.*, p. 51–109.

РУНІЧНИЙ КАМІНЬ З ГОРИ ОПУК ЯК ВІЗУАЛЬНЕ ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Залучення до наукового обігу в 1997 р. нового епіграфічного джерела – рунічного напису на камені, що був знайдений під час археологічних досліджень на горі Опук (Керченський півострів), – є значною подією не лише української, але й світової науки. Адже ця знахідка – унікальний артефакт, що не має прямих аналогій серед відомих на сьогодні епіграфічних пам'яток та є одним з джерел до історії готської інвазії на терени Східної Європи, зокрема періоду перебування готів у Криму протягом III–IV ст.

До опукської знахідки зверталися різні дослідники, підходи яких іноді є діаметрально протилежними. Так, археологи В. Голенко (1955–2008 рр.) та О. Джанов¹, які, власне, знайшли і опублікували артефакт, а також О. Хлевов² притримувалися думки про його автентичність. Натомість М. Щукін (1937–2008 рр.)³ та Н. Ганіна⁴ притримувалися обережного оптимізму щодо знахідки. І, врешті, М. Федосєєв⁵ вважав рунічний камінь сучасним фальсифікатом. Не відкидаючи можливість фальсифікації, яка завжди присутня в подібних знахідках, ми дотримуватимемося “презумпції невинності” щодо каменя, а під час його подальшого аналізу скористаємося методологією нового самостійного напрямку досліджень, що виник близько чверті століття тому і отримав назву “візуальних

Камінь з рунами з гори Опук

¹ В.К. Голенко, *Древний Киммерик и его округа*, Симферополь 2007, с. 38.

² А.В. Хлевов, *Руны с горы Опук: возможные интерпретации*, Боспорский феномен 4, ч. 2: погребальные памятники и святилища (2002) 321.

³ М.Б. Щукін, *Готский путь (готы, Рим и Черняховская культура)*, Санкт-Петербург 2005, с. 429.

⁴ Н.А. Ганіна, *Крымско-готский язык*, Санкт-Петербург 2011, с. 19.

⁵ Н.Ф. Федосєєв, *О достоверности рунических надписей Северного Причерноморья*, Археология 1 (2010) 127.

студій (visual studies)”. Це було наслідком перевороту в гуманітарних науках, який відбувся протягом попереднього десятиліття та звернув увагу дослідників на невлітні в письмових джерелах аспекти соціальної дійсності, що видаються сучасникам очевидними і саме тому не акцентуються в текстах.

Серед теоретичних передумов візуального повороту слід виокремити появу нової стратегії роботи з візуальними джерелами. Подібно до письмового тексту, зображення може бути “прочитане” в контексті відповідного дискурсу. Найбільш поширеною є модель, запропонована Е. Пановскі (1892–1968 рр.). Аналізуючи зміст твору мистецтва, дослідник просувається від доіконографічного опису (ідентифікації предметів і подій із зображенням) через іконографічний аналіз (атрибуцію події) до іконологічної інтерпретації (виокремлення зовнішніх, тимчасових – національних, релігійних та інших основ твору). Таким чином дослідник може виявити репрезентацію сенсів, що не усвідомлюються самим автором зображення, але втілюють дух його епохи⁶. Слід зауважити, що сьогодні межі цього підходу значно розширені, свідченням чому є змістовна стаття І. Нарського⁷. Головне завдання історика, вважає він, – контекстуалізація джерела, адже поза контекстом ми не зможемо його “прочитати”. Слід також враховувати, що “візуальний образ відкритий для різних інтерпретацій”, які залежать “від постановки питань і пізнавального інтересу дослідника”.

Рухаючись відповідно до окресленого алгоритму слід розпочати з **доіконографічного опису** обраного артефакту. Рунічний камінь з гори Опук – це плита з мшанкового вапняку розміром 0,62–0,34х0,49–0,20 м із зображенням вписаного в коло прямого хреста з двох перехрещених ліній та однорядкового рунічного напису. Всі елементи – і хрест, і сам напис – виконані у техніці високого рельєфу. Простір навколо знаків та поле між ними заздалегідь обране, висота рунічних літер сягає 0,15 м, ширина ліній – 0,025 м. Руни чудово прокреслені, не лишається жодного сумніву в їхній ідентифікації. О. Хлезов справедливо говорить про них як про еталонні зразки старшого рунічного шрифту – футарку⁸.

Перший знак визначено як виконану інверсивно руну *Thurisaz*, другий ототожнено з *Perth*, третій – з *Raido*, четвертий знак – це руна

⁶ А.В. Костенко, “Візуальний поворот” та фотоджерела: історіографічні нотатки, Актуальні питання сучасної науки. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 24–25 жовтня 2014 року), Херсон 2014, с. 92.

⁷ И.В. Нарский, *Проблемы и возможности исторической интерпретации семейной фотографии (на примере детской фотографии 1966 г. из г. Горького)*, Очевидная история. Проблемы визуальной истории России XX столетия: сборник статей, Челябинск 2008, с. 70.

⁸ А.А. Хлезов, *Предвестники викингов*, Северная Европа в I–VIII вв., Санкт-Петербург 2002.

Ansuz. Д. Шалига вважає, що на камені є і п'ятий рунічний знак, набагато менший, але виконаний у тій же техніці. На його думку, він нагадує старшу руну *Kano*, а його інтерпретація як знака, що означає завершення напису (крапки), заперечує її визначення як рунічної⁹. Втім, решта дослідників схиляється до думки, що на камені накреслено чотири рунічні знаки, які разом утворюють напис "*þpra*", який можна прочитати, але не перекласти. Втім, це відносно рідкісний у рунології випадок, коли текст викликає менше інтересу, ніж сам зовнішній вигляд пам'ятки.

Переходячи до **іконографічного аналізу** пам'ятки, не можемо не відзначити, що в суспільній свідомості рунічні знаки сприймаються як щось особливе та загадкове (а останнім часом – навіть містичне). Проте, так було уже в давні часи. Наприклад, готський іменник "*runa*" з'являється в перекладі Біблії єпископом Вульфілою (Ульфілою; 311–381/383 pp.). В Євангелії від Марка 4:11 бачимо: "*iz wisatgiban ist kunnan runa þiu dan gardjos gudis*" ("вам дарована таємниця (*runa*) Царства Божого"). Але вже в ті роки побутує й інше значення цього слова. На встановленому IV ст. камені з Ейнангу в Норвегії рунами написані слова: "...*dagastiz runo faihido*". Переклад цього короткого тексту: "[Я Гу]дагастіс зафарбував руни". Тут "*runo*", очевидно, означає "письмові знаки"¹⁰. Але все ж первісне значення цього слова – таємниця. Адже руни – це набагато більше, ніж абетка і їхнє використання (особливо на початку існування рунічної писемності) пов'язане переважно з ритуальною практикою давньогерманських народів (зокрема й готів). Тому використання в колі певного соціуму готської, чи будь-якої іншої германської мови, не свідчить про втаємниченість щодо рун.

Іншим елементом пам'ятки є знак хреста вписаного в коло, який знаходиться над написом та є рівноправним з ним як у розмірах, так і в техніці виконання. Адекватно витлумачити його значення надзвичайно важко. На камені він може бути і язичницьким символом Сонця, що примандрував разом з племенем-носієм до Північного Причорномор'я зі Скандинавії (такі знаки звичні для наскельних зображень човнів Європейської Півночі ще з часів неоліту), і християнським символом. Відзначимо, що прокреслені прямі (або скісні) хрести трапляються на кількох категоріях гончарного столового та кухонного посуду археологічної культури Синтана-де-Муреш (Черняхівської), яка ототожнюється з готським етносом III–V ст.¹¹ Такі знаки є відносно поширеними в усьому її ареалі.

⁹ Д.А. Шалыга, *Об атрибуции "рунической" надписи на стеле с горы Опук*, МАЭТ 7 (2000) 205.

¹⁰ Эдмунд Вебер, *Руническое искусство*, Санкт-Петербург 2002, с. 11.

¹¹ Р.М. Рейда, А.В. Гейко, С.В. Сапегін, Я.В. Володарець-Урбанович, *Прокреслені знаки на денцях посуду культури Черняхів-Синтана-де-Муреш*, Археологія 4 (2014) 82.

До особливостей опукського рунічного каменя, що відрізняють його від подібних об'єктів та можуть бути основою для **іконологічної інтерпретації** пам'ятки, належить, насамперед, техніка виготовлення і матеріал, який послужив для цієї мети. Факт створення рунічного напису на кам'яній стелі міг би вважатися ординарним, якщо не брати до уваги того, що напис виконано рунами старшого футарку. Це вказує на дві хронологічні межі, між якими знаходиться дата створення каменя: III–VII ст. н. е. Але верхня хронологічна межа, безумовно, не VII ст. Хоча дискусії щодо існування залишків готського населення в Криму продовжуються, побутування рунічного письма у такій яскравій формі вельми сумнівне вже з кінця IV ст. н. е.¹²

В контексті цієї дати вкрай цікавим є факт спорудження в Криму саме рунічного каменя. Більшість написів Скандинавії, а також практично всі відомі написи Центральної Європи виконувалися в той час на предметах озброєння, декоративно-прикладного мистецтва, елементах одягу тощо. Протягом першого – “міграційного” – періоду рунічної писемності (що тривав від початку I ст. до середини VII ст.) переважна більшість відомих написів виконана на невеликих предметах, які власник завжди тримав біля себе. Прикметно, що один з написів “Іллерупського списа” (Данія, V ст.) зроблений у процесі виготовлення наконечника списа за допомогою штампу: руни рельєфно викарбовано над заглибленим у поверхню леза прямокутним відбитком¹³. За всієї різниці манер виконання, наконечник з Іллерупу дещо подібний до рунічного каменя, адже є хронологічно близьким прикладом рунічного напису, який не вирізувався.

Слід зазначити, що синхронні рельєфні написи (грецькі чи римські) на теренах Північного Понту також невідомі, але відомо безліч стел з барельєфами та орнаментальними зображеннями. Відтак, є сенс припускати, що автор сприймав свій витвір насамперед як візуальне зображення, а не текст (детальніше про це йтиметься далі).

Рунічні ж камені як такі з'являються на рубежі IV–V ст., але виключно на теренах сучасних Швеції та Норвегії. Розмаїтість форм каменів, типів написів та їхнього розміщення на поверхні пам'яток, поєднання написів з різноманітними малюнками створюють надзвичайно широку типологічну палітру. Для нас у цьому випадку важливим є факт, що жодного разу протягом практично всієї історії створення рунічних каменів не використовувалася техніка високого рельєфу, яку ми спостерігаємо на

¹² А.А. Хлезов, *Предвестники викингов...*

¹³ *Ibid.*

камені з гори Опук. Практично всі відомі написи створені у техніці енгліфіки, тобто шляхом вирізання знаків у поверхні каменю¹⁴. Це процес набагато простіший, ніж стесування каменю навколо поверхні, обраної для зображуваних знаків. Хоча м'який вапняк і полегшує завдання майстра, це не пояснює його вибір саме такого способу створення зображення.

Говорячи про такий яскравий артефакт пізньоантичної історії, як опукський рунічний камінь, не можна знехтувати **контекстом** тієї епохи. Після гунського розгрому 375 р. держава остроготів (королівство Германаріха, що охоплювало більшу частину земель сучасного українського Причорномор'я та Лісостепу) трансформувалася так незворотно, а готське населення, яке лишилося в Криму, підпало під наскільки потужний вплив деформуючих етнічних факторів, що створення подібної пам'ятки видається малоімовірним уже для межі IV–V ст. Історична ситуація у Східному Криму в цей час не дає очевидних свідчень існування значних груп населення, які могли б зберегти такий яскравий елемент давньогерманської культури, як руни, що, однак, не заперечує побутування готської мови та її діалектів у Криму і після IV ст. Варто підкреслити, що йдеться про “теорію великих чисел”, оскільки гіпотетично можна уявити певний “етнічний уламок”, що століттями зберігав таємницю рунічного письма і встановив рунічний камінь як культовий чи меморіальний символ. Але логічніше пов'язувати час встановлення пам'ятки з періодом політичної стабільності становища готів та споріднених племен Північного Причорномор'я, що повертає нас до епохи, яка передувала гунській навалі, і змушує звернути увагу на етнополітичні процеси у Боспорській державі, на теренах якої, нагадаємо, рунічний камінь було знайдено, а відтак (з великою ймовірністю) – і виготовлено.

Проблема виокремлення у складі населення Боспорського царства германського елементу стоїть наразі досить гостро¹⁵. Треба враховувати, що пам'ятки матеріальної культури, досить нечисленні, не завжди адекватно репрезентують етнічні процеси на Кримському півострові, до того ж прямо пов'язані з політичним життям краю. І все ж джерела письмової історії та археологічні матеріали дозволяють у загальних рисах реконструювати основні моменти готської історії Північного Причорномор'я.

Як відомо, здійснений у 275 р. похід понтійських варварів, серед яких провід мали готські племена, до малоазійських провінцій Римської

¹⁴ А. А. Хлезов, *Предвестники викингов...*

¹⁵ О. В. Шаров, *Данные письменных и археологических источников о появлении германцев на Боспоре*, *Stratum plus* 4 (2010) 252.

імперії зазнав поразки від легіонів імператора Тацита (275–276 рр.). Край варварським набігам поклали вже не римляни, а боспорці в особі базилевса Тейрана (275–278 рр.), представника старої династії Гиберіїв-Юліїв – спадкоємця проримських традицій. Вірогідно характер взаємозв’язків варварів з Боспором у цей час змінюється. Уряд Рескупоріда IV (242–276 рр.) в часи “готських війн” практично не контролював ситуацію на кордонах, попри вдале балансування між Римом та варварським світом. Однак після перемоги римської та боспорської армій і завершення “готських війн”, варвари мали змінити своє ставлення до Боспорського царства і розглядати його вже не як пасивного спостерігача причорноморської політики, а як сильного суперника, а в перспективі – достойного союзника. Спільність інтересів сторін виявилася пізніше – за доби базилевса Фофорса (285–308 рр.). Сам факт сходження на трон людини з негрецьким іменем свідчить про активну “варваризацію” Боспорської держави, яка призвела до перемоги на Боспорі проварварської партії, лідером якої і став Фофорс¹⁶. Подальший виклад історії взаємин Боспору та світу готських варварів ми зустрічаємо у Константина Багрянородного, який розповідає про кілька херсонесько-боспорських війн та про участь у них готів на боці боспорських правителів, тобто тепер уже не варвари використовують Боспор як свою ресурсну базу, а, навпаки, дружній правитель залучає їх до реалізації своїх мілітарних планів. Схожу ситуацію бачимо і у першій половині IV ст., коли варвари використовуються боспорцями у війні з Херсонесом за переформатування кордонів та сфер впливу в Тавриці.

Як відомо, більшість знахідок на Боспорі предметів, типових для матеріальної культури давньогерманських племен, датуються саме IV ст. Вірогідно, вони були занесені на Боспор готами, що осіли тут у часи після херсонесько-боспорських війн наприкінці III – у другій чверті IV ст. Як свідчить Константин Багрянородний, архонт Херсонеса Фарнак після завершення невдалої для Боспорського царства війни переселив до прилеглих до Херсонеса районів частину полонених боспорців¹⁷, серед яких були, слід гадати, і варвари. Розселення варварів на кордонах було частиною політики Константина Великого, головні риси якої повторювалися і на околицях імперії. Відтак готське населення потрапило з Боспору і до “країни Дорі”, за якою пізніше закріпилася назва Готії. Кримський дослідник В. Юрочкін відзначає, що Константин Багрянородний прямо вказує на

¹⁶ В.Ю. Юрочкин, *Готы-трапезиты на пограничье Боспора*, Пантикапей-Боспор-Керчь. 26 веков древней столице. Материалы международной конференции, Керчь 2000, с. 129.

¹⁷ *Ibid.*, с. 130.

те, що після третьої херсонесько-боспорської війни кордон пройшов через Кіммерик. Навряд чи тут йдеться про давнє місто, зруйноване у 2-й пол. III ст., скоріше про певний край, південь якого був обмежений фортецею на горі Опук. Показово, що розкопки ділянок валу поблизу Савроматія демонструють сліди його реконструкції в пізньоантичну епоху, що, вірогідно, пов'язано з новими кордонами. До тієї ж доби відносять і спорудження на горі Опук потужної цитаделі, яку вважають укріпленим центром боспорських федератів-готів¹⁸. Саме тут і було знайдено рунічний камінь.

На землях, де готи осіли (йдеться не лише про Крим, але й про Західну Європу пізнішого часу), вони швидко втрачали знання рунічного мистецтва. Під потужним впливом середземноморської (греко-латинської) цивілізації та у взаємодії з нею народжувалися нові романські та германські мови. Рунам уже не лишалося місця ні в побуті, ні в ритуальній сфері, ні в практиці гадання, де, вірогідно, вони застосовувалися найдовше. Рунічне мистецтво було витіснене до маргінальних сфер культури і зникло у “варварських королівствах” на початку Середньовіччя не лишивши по собі слідів.

Моделюючи ж ситуацію, що привела до створення досліджуваного нами рунічного каменя, О. Хлевов висуває гіпотезу, що майстер, який не знав рун, сприймав увесь напис, разом зі вписаним у коло хрестом, як щось єдине і орнаментальне¹⁹. Не виключено, що інверсія першої руни спричинена прагненням створити певну симетрію першої та останньої рун, розвернувши їх у різні боки. До цього висновку підводить і загальна монументальність напису, і масивність окремих рунічних символів, і висока технологічна культура виробництва, що навіть сьогодні справляє враження візуально довершеної та естетично досконалої роботи.

Відповідно до цієї версії, місцевому (боспорському) майстрові могли надати малюнок замовленого зображення, яке він відтворив на камені звичним для себе способом. Попри значне ускладнення історії появи каменя, ця гіпотеза цілком слушна – інакше слід погодитися з тим, що невідомий нам гот з незрозумілої причини відмовився від традиційного і, до того ж, зручнішого стилю роботи. В свою чергу, причинами такого рішення могли стати або виключні умови створення каменя, або досвід роботи такого майстра-гота у майстернях пізньоантичного Боспору.

Таким чином, можна стверджувати, що рунічний камінь з гори Опук має датуватися в межах сер. III – кін. IV ст. Обставини створення

¹⁸ В.Ю. Юрочкин, *Готы-трапезиты...*, с. 131.

¹⁹ А.А. Хлевов, *Предвестники викингов...*

цієї пам'ятки залишаються нез'ясованими до кінця і можуть трактуватися лише гіпотетично. Припустимо стверджувати, що камінь, у часи його побутування, стояв вертикально (вочевидь, на пагорбі чи кургані – таке місцезнаходження типове і для скандинавських рунічних каменів). Для людей, що його встановили, він міг бути і об'єктом релігійного поклоніння, і символом місця суду, і надгробком чи кенотафом готського дружинника. Є деякі підстави пов'язувати камінь і з поширенням серед готів християнства, але численні аналогії вписаного в коло прямого хреста, його зв'язок з колом солярних символів говорять скоріше про внутрішньоготське походження цього знаку. Якщо зв'язок з християнством тут і був (середина і кінець IV ст. – це час успішної проповіді серед готів єпископа Вульфїли та його учнів), то він був переосмислений через призму германської символіки.

Важливішим є інше – ця пам'ятка є “гібридним об'єктом” та репрезентує поєднання культурних традицій, які географічно вкрай далекі одна від одної – скандинавської та античної; двох цивілізацій, що стоять біля витоків сучасної європейської ідентичності. Вона поєднує рунічне письмо Півночі та монументальну техніку різьблення античного Середземномор'я. Разом з тим цей артефакт – яскраве свідчення початку процесів “дегерманізації” готів та їхньої культури, які опинилися в ареалі пізньоантичного та ранньохристиянського світів. Опукський камінь фіксує ту швидкоплинну мить східноєвропейської історії IV ст., коли у степах Північного Причорномор'я старі традиції північних племен ще не були забуті, але вже взаємодіяли з новими концепціями, а грізні північні варвари перетворювалися на нові народи, розквіт яких настане вже в Ранньому Середньовіччі.

Марина Кравець

ВІД КОЧОВОГО НАМЕТУ ДО ПАЛАЦУ СЕРЕД САДІВ: ЕВОЛЮЦІЯ ДВОРУ КРИМСЬКИХ ЧИНГІЗИДІВ¹

Кримський ханат, що постав у Північному Надчорномор'ї в середині XV ст., був однією з держав-спадкоємиць Золотої Орди, найзахіднішої частини Монгольської імперії, утвореної в результаті монгольських завоювань XIII ст. Заселений в основному кочовими племенами татар і ногайців, на чолі з династією Геревів, що виводила своє походження від Чингіс-хана, ханат значною мірою зберіг племінний характер своєї держави-попередниці. Впливи осілого, урбанізованого мусульманського середовища, яких з часом ханат зазнавав все більше й більше, не змогли повністю витіснити цей характер. Відповідно, багато Кримських інституцій поєднували доісламські тюрко-монгольські традиції з традиціями, запозиченими з більш усталених мусульманських суспільств, які відзначалися розвиненою міською та придворною культурою. Серед суспільств, що вплинули на Крим перед і після утворення ханату, були сельджукська Анатолія, мамелокський Єгипет і Хорезм, який певний час входив до складу Золотої Орди. Однак найсильнішим і найтривалішим був вплив Османської імперії, яка встановила свій сюзеренітет над ханатом у 1475 р. і зберігала його майже до кінця існування ханату в 1783 р., коли ханат було анексовано Російською імперією.

Кримський ханат був однією з найдовговічніших держав-спадкоємиць Золотої Орди; він залишив по собі велику кількість історичних пам'яток, і є, відповідно, чи не найкраще дослідженим². Наявні дослідження, проте, є в більшості присвячені політичній, дипломатичній та військовій історії ханату, натомість питання, що стосуються кримських суспільних інститутів, вивчені значно менше. Ця стаття представляє попередні результати дослідження

¹ Ця стаття спершу вийшла англійською мовою: Maryna Kravets, "From Nomad's Tent to Garden Palace: Evolution of a Chinggisid Household in the Crimea," in *History and Society in Central and Inner Asia*, ed. Michael Gervers, Uradyn E. Bulag, and Gillian Long, *Toronto Studies in Central and Inner Asia*, no. 7 (Toronto: Asian Institute, University of Toronto, 2005) 47–57. Тут друкується за дозволом видавця, з незначними змінами, в перекладі, узгодженому з автором.

² Щодо загальних праць з історії Кримського ханату, а також бібліографії питання див.: В.Д. Смирнов, *Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала XVIII века*, Санкт-Петербург 1887; В.Д. Смирнов, *Крымское ханство под верховенством Османской Порты в XVIII столетии*, О. 1889; Alan W. Fisher, *The Crimean Tatars*, Stanford 1978, p. 1–69; *İslâm ansiklopedisi*, s. v. "Kırım", [2]: "Kırım hanlığı"; *Encyclopaedia of Islam*, 2nd ed., s. v. "Kırım".

розвитку одного з основних інститутів ханату – його правлячого дому. В домодерних ісламських суспільствах двір правителя слугував також і місцем перебування уряду³. Позаяк це також стосується і двору ханів Герейів, зазначимо, що у цій статті увагу буде зосереджено насамперед на резиденціях ханів і жінках їхніх родин.

Кримські хани успадкували організацію свого двору від батьківської держави ханату – Золотої Орди⁴. Подібно до володарів Золотої Орди, перші хани Герей продовжували дотримуватись кочового способу життя, що полягав у сезонних переміщеннях. Московські дипломатичні матеріали з часів правління Менлі I Герейя (1467–74, 1475–76, 1478–1514) та його сина Мегмеда I Герейя (1514–23), описують ханський двір як кочовий табір (російське *орда*, з тюрського *ordu*), що мала власну портативну мечеть, ремісничі майстерні і базар⁵, та свідчать про пересування орди навколо півострова протягом теплої пори року⁶. Подібно до ханш Золотої Орди, дружини кримського хана користувалися значною свободою пересування та спілкування. Вони не були зобов'язаними постійно супроводжувати хана: джерела вказують на їх власні “орди”-табори, розташовані окремо від ханського табору⁷.

Протягом зими, ханський двір перебував у фортеці Кирк-Єр у південно-західному Криму, куди перший хан Гаджи Герей (1449–56, 1456–66) переніс осідок влади на півострові зі східнокримського міста Солхат – адміністративного центру регіону у золотоординські часи. Вважається, що найраніші ханські палаци Герейів розташовувалися в Кирк-Єрі (пізніше відомому як Чуфут-Кале)⁸ і в урочищі Салачик неподалік від нього⁹, хоча письмові згадки про них є фрагментарними, а археологічні дослідження в імовірних місцях їхнього розташування перебувають на початковій стадії¹⁰.

³ Leslie Peirce, *The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire*, New York and Oxford, 1993, p. 8.

⁴ Детальний опис двору хана Золотої Орди першої половини XIV ст. див.: [Ibn Battūta], *The Travels of Ibn Battūta, A. D. 1325–1354*, tr. H.A.R. Gibb, vol. 2, Works Issued by The Hakluyt Society, 2nd ser., no. 117 (Cambridge 1962), p. 480–90, 492–8.

⁵ В.Е. Сыроечковский, *Мухаммед-Герей и его вассалы*, Ученые записки МГУ, вып. 61, серия: история 2 (1940) 17.

⁶ *Ibid.*, p. 4–5.

⁷ *Ibid.*, p. 5.

⁸ Наприклад, ярлик 1453 р. першого кримського хана Гаджи Герейя зазначає “палац у Кирк-Єрі” як місце його видачі (“Kırk Yer’de sarayda bitinildi”): Akdes Nimet Kurat, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına ait yarlık ve bitikler*, İstanbul 1940, s. 66–67, tablo 12.

⁹ Oleksa Haiworonski, *The Formation of the Crimean Khanate (End of the 14th Century-Beginning of the 16th Century)*, [Електронний ресурс], режим доступу: http://www.hansaray.iatp.org.ua/e_ist_devlet.html (28 лютого 2005 р.).

¹⁰ Я вдячна колишньому заступнику директора Бахчисарайського історико-культурного і археологічного музею-заповідника (який включає і ханський палац) п. Олексі Гайворонському

Перший палац, назва якого збереглася в джерелах, Девлет Сарай (“щасливий палац”), було збудовано у Салачику близько 1500 р.¹¹ Еволюція ханських палаців з сезонних помешкань до більш сталих резиденцій відображала поступовий перехід кримських ханів до більш осілого способу життя.

Цей процес увінчався перенесенням резиденції хана до Бахчисарая (чиє ім’я означає “палац-сад”) поблизу Кирк-Єра і Салачика. Заснування Бахчисарая і спорудження ханського палацу зазвичай приписується Сагібу I Герееу (1532–51) і датується 1530-ми роками¹². Бахчисарайський палац став головною резиденцією ханів Гереев – а місто Бахчисарай столицею ханату – хоча хани утримували ще й низку замських палаців. Джерела зберегли назви п’яти з них: Девлет Сарай (колишня головна резиденція хана); Альма Сарай та Качи Сарай, так названі від річок, на яких вони були розташовані; Сюрен Сарай на річці Бельбек; та Улакли Сарай¹³. Безпосередня близькість, в якій відомі палаци Гереев – включаючи їхні замські палаци – були розташовані в південно-західному Криму, вказує на особливий зв’язок Гереев з цією частиною півострова. Відтак було висловлено припущення, що спадкові землі клану Гереев могли розташовуватись саме там¹⁴.

Раннє XVI ст. позначає початок різноманітних османських впливів на ханат¹⁵. Вони стали особливо помітними протягом правління хана Сагіба Гереея, який перейняв цілу низку османських інститутів, прагнучи таким чином зміцнити свою владу над ханатом супроти потужних кримськотатарських кланів. Що стосується ханського двору, найвагомішим результатом османських впливів, що зростали, було поступове впровадження так званої “гаремної системи”, типової для осель еліти осілих, урбанізованих ісламських суспільств¹⁶. Ця система передбачала відокремлення внутрішньої частини оселі, де мешкали юридично-вільні дружини та рабіні-наложниці господаря оселі і, до певного віку, їхні діти, від сторонніх

за надану інформацію щодо проведених і запланованих археологічних досліджень заповідника (розмова відбулась 30 липня 2004 р.).

¹¹ Oleksa Haiworonski, *The Formation of the Crimean Khanate...*

¹² Alan W. Fisher, *The Crimean Tatars*, p. 44; Oleksa Haiworonski, *Rise of Bakhchisaray (First Half of the 16th Century)*, [Електронний ресурс], режим доступу: http://www.hansaray.iatp.org.ua/e_ist_bgcs.html (28 лютого 2005 р.).

¹³ Oleksa Haiworonski, *Short History of the Palace* [Електронний ресурс], режим доступу: http://www.hansaray.iatp.org.ua/e_ist_bgcs.html (28 лютого 2005 р.).

¹⁴ О. Гайворонським у розмові з автором.

¹⁵ Alexandre Bennigsen et Chantal Lemercier-Quelquejay, *Le khanat de Crimée au début du XVIe siècle de la tradition mongole a la suzeraineté ottomane d’après un document inédit des Archives ottomanes*, Cahiers du monde russe et soviétique 13:3 (1972) 321–37.

¹⁶ Щодо еволюції та функціонування “гаремної системи” див.: Marshal G. S. Hodgson, *The Venture of Islam*, vol. 2, *The Expansion of Islam in the Middle Period*, Chicago 1974, p. 140–5.

чоловіків. Цю частину оселі, знану як *гарем* (від арабського “недоторканий, заборонений, священний простір”), обслуговували рабині, а охороняли та наглядали за нею євнухи, які виступали посередниками між гаремом і світом чоловіків поза його межами.

На існування гарему в Бахчисарайському палаці вже в 1530–40-х рр. вказує хроніка придворного астролога хана Сагіба Герєя Реммалє Ходжі¹⁷. Це узгоджується з повідомленням литовського посла в ханаті Михалона Литвина, який у першій половині XVI ст. відмітив звичай ізоляції жінок-членів кримської еліти¹⁸. Забудова гарему ханського палацового комплексу також, напевне, датується цим часом, хоча його окремі риси неможливо визначити ані за збереженими архітектурними деталями, ані за описами очевидців.

Наявний ханський палац у Бахчисарайі датується серединою XVIII ст., коли його було відбудовано після Російсько-турецької війни 1735–1739 рр. Руйнування, заподіяні палацу під час війни, в 1736 р., були досить важливими: за свідченням Кристофа Германа фон Манштейна, генерала російської служби, “ханський палац, що складався з кількох просторих споруд..., як і все місто, був спалений дотла”¹⁹. Це твердження, однак, слід віднести до дерев’яних споруд палацового комплексу. Коли палац було відбудовано, він представляв собою своєрідне поєднання традиційного кримського і тогочасного османського стилів палацової архітектури. Палац Герєїв, хоч і великий за кримськими мірками, не може рівнятися з палацом Топкапи османських султанів. У той же час, архітектори Бахчисарайського палацу, як виглядає, перейняли план палацу Топкапи, зокрема низку внутрішніх дворів, від найбільш відкритого переднього двору до найбільш приватного, гаремного. Окрім того, порівняння з єдиним відомим описом палацу до його зруйнування – Манштейна²⁰, – дозволяє припустити, що палац було перебудовано в цілому за попереднім планом, як він існував до 1736 р., і що запозичення трьох внутрішніх дворів могло відбутися раніше, ніж у середині XVIII ст.

Гарем, що постав по відбудові 1736 р., демонструє основні риси класичного османського гарему і являє собою відокремлену дільницю в задній

¹⁷ [Remmāl Hoca], *Tārīḥ-i Sāhib Giray Hān = Histoire de Sahib Giray, Khan de Crimée de 1532 à 1551*, haz. Özalp Gökbilgin, Ankara 1973, s. 36, 95.

¹⁸ Михалон Литвин, *О нравах татар, литовцев и москвитян*, пер. на русс. В.И. Матузовой под ред. А.Л. Хорошевич, Москва 1994, с. 70.

¹⁹ С.Н. von Manstein, *Contemporary Memoirs of Russia from the Year 1727 to 1744*, 2nd ed., London 1856; перевидання, 1968, p. 118.

²⁰ *Записки Манштейна о России, 1727–1744*, Санкт-Петербург 1875, с. 350–53.

частині палацового комплексу з власним садом і басейном²¹. В останні роки існування ханату це приміщення для жінок складалося з чотирьох будівель²², ймовірно у відповідності до максимального числа офіційних дружин, що хан міг мати одночасно за нормами мусульманського права. Його наложниці, як виглядає, мешкали разом з його законними дружинами.

Хоча хан не міг мати більше чотирьох законних дружин²³, його рабині-наложниці були чисельнішими; окрім того, з часом їхнє число збільшилось. У XVII ст. їх було принаймні чотири, бо саме таку кількість зазначено в списку отримувачів данини, що її надсилала ханату Московія²⁴, хоча можна припустити, що їх загальна кількість могла бути й більшою: в 1669 р. кримський посол у Швеції Мустафа Ага повідомляв, що до ханського гарему щороку прибували п'ятнадцять черкеських дівчат²⁵. У XVIII ст. повідомлялося, що хан Сеadet III Герей (1717–24) володів двадцятьма сімома молодими наложницями²⁶, натомість хан Кириm Герей (1758–64, 1768–69) міг мати близько сорока²⁷. Подібно Османам, хани Герей прагнули наповнювати свої гареми черкеськими наложницями, які славились своєю красою і які регулярно поставлялись до ханату в якості данини черкеськими васалами

²¹ Один з найранніших детальних планів Бахчисарайського палацу, з 1798 р., див.: А.Л. Якобсон, *Средневековый Крым: очерки истории и истории материальной культуры*, Москва; Ленинград 1964, с. [145].

²² Oleksa Haiwohorski, *The Harem* [Електронний ресурс], режим доступу: http://www.hansaray.iatp.org.ua/e_obj_hrm.htm] (28 лютого 2005 р.).

²³ *Материалы для истории Крымского ханства, извлеченные... из Московского Главного архива Министрства иностранных дел = Matériaux pour servir à l'histoire du khanat de Crimée: extraits... des Archives Centrales du Ministère des affaires étrangères, à Moscou*, ред. В.В. Вельяминов-Зернов [и Хусейн Фейзханов] и др., Санкт-Петербург 1864, с. 131, 161, 205–06.

²⁴ *Ibid.*, с. 139–40; 162–63. Протягом свого третього правління хан Мегмед III Герей (1610, 1623–24, 1624–27) просив подарунків для п'ятьох наложниць: *Из истории сношений Москвы с Крымом при царе Михаиле Федоровиче: посольство С.И. Тарбеева в Крым 1626–1628 гг.*, ред. Л. Савелов, ИТУАК 39 (1906) 89. Про московську щорічну данину ханату див.: Ф.С. Фаизов, *Помишки-“тыши” в контексте взаимоотношений Руси-России с Золотой Ордой и Крымским юртом: к вопросу типологии связей*, Отечественные архивы 3 (1994) 49–55.

²⁵ J. Matuz, *Einer Beschreibung des Khanats der Krim aus dem Jahre 1669*, Acta Orientalia ediderunt Societates Orientales Danica, Norvegica, Svecica 28 (1964–65) 139.

²⁶ За свідченням французького консула в ханаті і ханського лікаря Ксаверіо Главані. Цитується за: Barbara Kellner-Heinkele, *Aus den Aufzeichnungen des Sa'id Giray Suliân: Eine zeithenössische Quelle zur Geschichte des Chanats der Krim um die Mitte des 18. Jahrhunderts*, Freiburg im Breslau 1975, S. 22.

²⁷ За свідченням одного віденського бізнесмена, який перебував у ханаті з метою торгівлі, загальна кількість жінок, дочок та наложниць цього хана сягала сорок вісім: *Nicolaus Ernst Kleemans Reisen von Wien über Belgrad bis Kilianova, durch die Butschack Tartaren über Kavschan, Bender, durch die Nogew Tartaren in die Crimm... in den Jahren 1768, 1769 und 1770*, Wien 1771, S. 46.

хана з північного Кавказу²⁸. Джерела також подають інформацію про ханських дітей, народжених від матерів-рабинь східно- та центральноєвропейського походження²⁹, майже виключно у період до 1700 р., позаяк постачання таких рабинь значно зменшилось у XVIII ст. внаслідок тамування кримських набігів за невільників на землі Східної та Центральної Європи.

Наближення функціонування кримського ханського гарему до османського видається тісно пов'язаним з використанням євнухів. Євнухи, що були подаровані ханам їхніми сюзеренами-Османами, найімовірніше, після того як їх було виховано і навчено в османському імперському гаремі, ідеально підходили для перенесення традицій османського гарему до двору Герейв³⁰. Значний ступінь асиміляції ханського гарему до османської моделі в середині сімнадцятого століття підтверджує кримський посол у Швеції Мустафа Ага³¹, який прочиняє вікно у щоденну рутину гарему кримських ханів. Його опис ритуалу відбору ханом наложниць на ніч шляхом накинення хустки на одну з кандидаток, збігається з традиціями османського імперського гарему, щонайменше як їх зображено венеційським байльо у Стамбулі Оттавіаном Боном (XVI ст.)³² та англійським дипломатом Полом Ріко (XVII ст.)³³.

Таким чином, у кількох важливих відношеннях – архітектурних рисах гарему, ізоляції його мешканок, використанні євнухів та внутрішньому розпорядку гарему – ханський двір демонструє ретельне наслідування османському зразку. Натомість в інших аспектах життя ханів, як то структура правлячого дому, вибір подружніх партнерів та статус жінок родини, традиції кримської династії залишилися досить відмінними від

²⁸ Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhişü 'l-beyan fi kavânîn-i Âl-i Osmân*, haz. Sevim İlgürel, Ankara 1998, s. 172. Також Мустафа Ага та Главані повідомляють лише про черкеських наложниць у ханському гаремі: J. Matuz, *Einer Beschreibung...*, S. 139; Barbara Kellner-Heinkele, *Aus den Aufzeichnungen...*, S. 22.

²⁹ Принц Агмед Герей (помер 1640–1) прозивався Богданом Гереем, тому що його матір'ю була невілниця молдавського (Voğdan) походження: В.Д. Смирнов, *Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала XVIII века*, с. 498; Mehmed Süreyya, *Sicilli Osmanî*, cilt 1, İstanbul 1996, s. 191. За давньою кримською легендою матір'ю Чобанів Мустафи, ймовірного сина хана Фетіг Герей I (1596) і засновника гілки Чобанів династії Герейв, була жінка-невілниця шляхетного польського походження: В.Д. Смирнов, *Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала XVIII века*, с. 498–501.

³⁰ Див. мою статтю *Африканські євнухи в Кримському ханаті* [в:] Покликання II: Збірник праць на пошану професора о. Юрія Мицика, під ред. Павла Соханя, Анатолія Бойка, Віктора Брехуненка, Олександра Мавріна, Ігоря Гирича та Дмитра Буріма, К. 2010, с. 7–23.

³¹ J. Matuz, *Einer Beschreibung...*, S. 140–1.

³² Ottaviano Bon, *The Sultan's Seraglio: An Intimate Portrait of Life at the Ottoman Court (from the Seventeenth-Century Edition of John Withners)*, ed. Godfrey Goodwin, London 1996, p. 48.

³³ Paul Rycaut, *The Present State of the Ottoman Empire*, London 1668, p. 39.

османських. Ця стійкість культури була обумовлена головним чином спадщиною Гереїв як Чингізидів.

Досить рано в історії їхньої династії, в кінці XV – на початку XVI ст., Османи з причин політичної доцільності та необхідності перейшли до рабів-подружжя як для чоловіків, так і для жінок династії. Занепад ареалу сусідніх мусульманських держав, чії правлячі доми визнавалися гідними подружніх союзів, та політика султанів, спрямована на підрив могутності турецької племінної аристократії, призвели до ситуації, коли в якості дружин султанів та принців почали використовуватися виключно рабині-наложниці, а османська військово-адміністративна еліта квазі-рабського походження (*dev-шірме*) поставляла шлюбних партнерів для османських принцес³⁴.

Навпаки, хани Гереї-Чингізиди зберегли тюрко-монгольські племінні традиції, які надавали важливе значення генеалогії та статусу шлюбних партнерів. Законні шлюби ханів допомагали створювати союзи і визначати владні відносини у сфері їхніх інтересів, де домінувала племінна аристократія, вплив якої ханам Гереям так і не вдавалося обмежити³⁵. Тому Гереї продовжували вибирати своїх законних дружин серед вільнонароджених мусульманських жінок з племінної еліти північного Кавказу (переважно черкеської), а також ногайських та кримськотатарських кланів³⁶. Відповідно, принцес з роду Гереїв одружували з представникам кримськотатарських аристократичних кланів, насамперед найвпливовішого з них – Ширінів³⁷.

У декількох випадках було укладено міждинастичні матримоніальні союзи. В 1504 р. османський султан Баязид II (1481–1512) просватав Айше, дочку хана Менглі I Герея, за свого сина Мегмеда (помер 1507)³⁸. Незабаром по смерті її першого чоловіка, в 1511 р., кримська принцеса увійшла до гарему брата її чоловіка, майбутнього султана Селіма I (1513–20)³⁹, який таким чином забезпечував себе, в особі її могутнього батька, важливим

³⁴ Leslie Peirce, *Op. cit.*, p. 28ff, 66ff.

³⁵ Halil Inalcik, *The Khan and the Tribal Aristocracy: The Crimean Khanate under Sahib Giray I*, Harvard Ukrainian Studies 3–4.1 (1979–80) 445–66.

³⁶ *Encyclopaedia of Islam*, 2nd ed., s. v. “Çerkes”; Oleksa Haiworonski, *The Harem*.

³⁷ В літературі прийнято вважати, що Ширіни, єдині з усіх кримськотатарських кланів, мали право одружуватися з дочками кримських ханів. Див., наприклад: *İslâm ansiklopedisi*, s. v. “Kırım”, [2]: “Kırım hanlığı”. Згадки в джерелах матримоніальних союзів Гереїв з представниками кримськотатарського клану Седжевютів доводять, що це право не було виключним: В.Е. Сыроечковский, *Op. cit.*, с. 59; А.А. Новосельский, *Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века*, Москва, Ленинград 1948, с. 110.

³⁸ Leslie Peirce, *Op. cit.*, p. 28ff, 294; A.D. Alderson, *The Structure of the Ottoman Dynasty*, Westpoint 1982, p. 88, table 28.

³⁹ Sydney Nettleton Fisher, *The Foreign Relations of Turkey, 1481–1512*, Illinois Studies in the Social Sciences, vol. 30, no. 1, Urbana 1948, p. 107; A.D. Alderson, *Op. cit.*, p. 88, table 29.

союзником у боротьбі за успадкування трону Баязида II. Приблизно в той самий час, син Менглі I Герей – майбутній хан Сеадет Герей (1524–32) одружився з дочкою Селіма, ім'я якої не збереглося в джерелах⁴⁰. Ці два союзи належать до останніх династичних шлюбів, що будь-коли уклалися домом Османів. Відповідно до деяких повідомлень, міждинастичний шлюб було укладено також між кримським калгою (наслідником) Шагін Гереем і його благодійником шахом Аббасом I (1588–1629)⁴¹.

Левіратні шлюби, спрямовані на консолідацію династії та привласнення престижу і легітимності, що асоціювались з походженням жінки, були спільною рисою династичної політики в домодерному тюрксько-монгольському світі⁴². Останній левіратний шлюб в Османській імперії відбувся, як здається, у 1511 р. між майбутнім султаном Селімом I та його зовицею Герейвною. Серед Герейів ця практика зберігалась значно довше. На початку існування ханату, подібні шлюби могли укладатись з жінками, що належали до правлячих домів інших постзолотоординських ханатів. Прикладом такого шлюбу служить одруження Менглі I Герей з Нур-Султан, дочкою Тімура, бея мангитських ногайців, що відбулось у 1480-х рр. Нур Султан була вдовою, поспіль після двох казанських ханів, братів Халіля (1462–67) та Ібрагіма (1467–79), і матір'ю двох майбутніх казанських ханів, Мегмеда Аміна (1484–85, 1487–95, 1502–18) та Абдул-Лагіфа (1496–1502). Завдяки її високому походженню та попереднім шлюбом, вона стала головною дружиною Менглі I Герей⁴³. Вхідження Нур-Султан до гарему Менглі Герей також засвідчувало його першість серед тогочасних мусульманських правителів у постзолотоординському політичному просторі.

Серед Герейів практика левірату продовжувалась принаймні до XVII ст. Жінки династії укладали шлюб поспіль з двома або навіть з трьома ханами чи принцами. Наприклад, хан Сеадет I Герей (1524–32) одружився з удовою свого брата Агмеда Герей, дочкою бея Ширінів⁴⁴. Вдова принца Мюбарека Герей, сина Менглі I Герей I, мати Девлет Герей I (1551–77), вийшла заміж, одним за одним, за ханів Мегмеда I Герей I та Сеадета

⁴⁰ A.D. Alderson, *Op. cit.*, p. 88, table 29.

⁴¹ Цю інформацію знаходимо в тогочасних московських джерелах: П.А. Кулиш, *Матеріали для історії возсоединения Руси*, т. I, 1578–1630, Москва 1877, с. 159. Мені не вдалося підтвердити її на основі кримських чи перських джерел.

⁴² Подібну практику династії Тімурідів див.: Beatrice Forbes Manz, *Women in Timurid Dynastic Politics* [in:] *Women in Iran from the Rise of Islam to 1800*, ed. Guity Nashat and Lois Back, Urbana and Chicago 2003, p. 128.

⁴³ М. Бережков, *Нур-Султан, царица крымская: историко-биографический очерк*, ИТУАК 27 (1897) 1–17.

⁴⁴ В.Е. Сыроечковский, *Op. cit.*, с. 58.

Герей I⁴⁵. Черкешенка-мати хана Джанібека Герей (1610–23, 1624, 1627–35) була одружена поспіль з трьома ханами⁴⁶.

Позаяк політична влада в домодерній Османській імперії зосереджувалася в особі султана, який правив як абсолютний монарх, жінки гарему, як частина його найближчого оточення⁴⁷, мали можливість здійснювати вагомий вплив на політичні справи. Вершиною такого впливу був так званий період “панування жінок” (*kadinlar saltanati*), який тривав з середини шістнадцятого до середини сімнадцятого століття⁴⁸. Натомість у Криму неспроможність ханів приборкати ту потужну силу, яку в ханаті, згідно з традиційною політичною культурою степу, продовжувала зберігати племінна кримськотатарська аристократія, робила їх залежними від підтримки і співпраці племінних лідерів та обмежувала їхню владу в державі⁴⁹. Така ситуація надавала жінкам ханського гарему дві можливості здійснення впливу: через хана в тих сферах, що залишалися під його контролем, а також, у випадку його вільно-народжених законних дружин, через їхні натальні клани. Відомі випадки, коли жінки ханського гарему застосували обидва ці напрямки впливу, хоча майже напевно їхній вплив на політичні справи ханату не дорівнював можливостям їх османських колег⁵⁰.

Фактично до кінця існування династії, у придворній ієрархії Герейів зберігалися дві посади, призначені для жінок – членів найближчої родини хана. Посада *ана бійм* (матері хана) займала матір правлячого хана або, якщо її вже не було серед живих, вдова його батька або ж головна дружина хана. Друга посада відводилась найстаршій принцесі роду, *улу хані* (дослівно “велика принцеса”), її обіймала старша сестра або дочка правлячого хана⁵¹. До цих двох посад були прикріплені прибутки від кількох сіл, і жінки, що посідали ці посади, були готові захищати інтереси – і в кінцевому рахунку, платоспроможність – підвладного їм населення, яке

⁴⁵ Halim Giray, *Gülün-i hânân*, İstanbul 1287/1870, p. 18–19.

⁴⁶ В.Д. Смирнов, *Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала XVIII века*, с. 349.

⁴⁷ Щодо просторових аспектів влади в Османській імперії див.: Leslie Peirce, *Op. cit.*, p. 6–12.

⁴⁸ Про цей період див.: Leslie Peirce, *Op. cit.*, p. 57ff.

⁴⁹ Halil Inalcik, *The Khan and the Tribal Aristocracy*., p. 445–6; Beatrice Forbes Manz, *The Clans of the Crimean Khanate, 1466–1532*, Harvard Ukrainian Studies 2 (1978) 282–309.

⁵⁰ Oleksa Haiworonski, *The Harem*.

⁵¹ *Memoires of Baron de Tott, Containing the State of the Turkish Empire and the Crimea during the Late War with Russia*, London 1786, vol. 1, pt. 2, p. 126–7; *An Appendix to the Memoires of Baron de Tott, Being a Letter from Mr. de Peyssonnel, Late Consul General at Smyrna, and Formerly Consul from His Most Christian Majesty to the Khan of the Tartars*, London 1786, p. 80.

мало можливість подавати петиції обидвом паням через спеціальних чиновників, що перебували для цієї мети біля брами палацу⁵².

Відповідно до давньої монгольської і тюркської традиції, за якою старші жінки – родички правителя брали участь у міждинастичній дипломатії, жінки ханської родини зазвичай залучалися до листування з зарубіжними державами, що були у сфері інтересів ханату, зокрема з Московією, Польсько-Литовською Співдружністю, Швецією і Данією⁵³. Жінки ханської родини також брали й більш безпосередню участь у дипломатії. Наприклад, мати калги Аділя Герея, який воював на боці Османів проти Сефевідів і був захоплений останніми в полон у 1579–80 рр., була призначена ханом Мегмедом II Гереем (1577–84) вести перемовини щодо звільнення її сина⁵⁴.

Зрештою, дім ханів Герейів зберіг свою самобутність у сфері термінології. На відміну від османського гарему, де вживалися назви переважно перського та арабського походження, титули, що використовувались у кримському гаремі, були переважно тюркського походження⁵⁵. Офіційні дружини ханів носили давній тюркський титул *біім* (королева, пані)⁵⁶, з додатком *улу*

⁵² *Memoires of Baron de Tott.*, vol. 1, pt. 2, p. 126–7; Лев Окиншевич, *Діаріюм Івана Биховця р. 1704 про відрядження до Криму* [в:] Студії з Криму, I–IX, під ред. А.Ю. Кримського, К. 1930, с. 203.

⁵³ Leslie Peirce, *Op. cit.*, p. 219. Приклади та аналіз дипломатичної кореспонденції кримських ханш див.: *Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымским и Ногайским ордями и с Турцией*, т. 1, *С 1474 по 1505 год, эпоха свержения монгольского ига в России*, под ред. Г.Ф. Карпова [в:] Сборник императорского Русского исторического общества, т. 41, Санкт-Петербург 1884; *Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымом, ногаями и Турцией*, т. 2, *1508–1521*, под ред. Г.Ф. Карпова и Г.Ф. Штендмана [в:] Сборник императорского Русского исторического общества, т. 95, Санкт-Петербург 1895; *Материалы для истории Крымского ханства, извлеченные...*; *Mervurivsz polski*, ed. Adam Przyboś, Kraków 1960, s. 71; Josef Matuz, *Krimitatarische Urkunden im Reichsarchiv zu Kopenhagen: Mit historisch-diplomatischen und sprachlichen Untersuchungen*, Freiburg 1976; Bernard Lewis, *Some Danish-Tatar Exchange in the 17th Century* [in:] 60. doğum yılı münasebetiyle Zeki Velidi Togan'a armağan = Symbolae in honorem Z.V. Togan, İstanbul 1950–55, p. 137–44.

⁵⁴ Eskandar Beg Monshi, *History of Shan 'Abbas the Great (Tārīk-e 'Ālamārā-ye 'Abbāsī)*, trans. Roger M. Savory, Boulder 1978, vol. 1, p. 374; Roger Savory, *Iran under the Safavids*, Cambridge 1980, p. 72. Проте, невідомо, чи мала матір Аділя Герея можливість виконати свою місію перед тим, як її син помер у неволі. Щодо подій, пов'язаних зі смертю Аділя Герея в Ірані, див.: Eskandar Beg Monshi, *History of Shan 'Abbas.*, vol. 1, p. 357–8; Maria Szuppe, *Le participation des femmes de la famille royale à l'exercice du pouvoir en Iran safavide au XVIIe siècle*, pt. 2, *L'entourage des princesses et leurs activités politiques*, *Studia iranica* 24.1 (1995) 90–99, note 214.

⁵⁵ Щодо титулів кримських ханш у кримських джерелах див.: *Материалы для истории Крымского ханства, извлеченные...*, с. 137–40, 161–63, 205–07; Josef Matuz, *Krimitatarische Urkunden.*, docs. 17, S. 22–24, 26–27; Bernard Lewis, *Op. cit.*, p. 137–40.

⁵⁶ Gerhard Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, Bd. 2, *Türkische Elemente im Neupersischen, alif bis tā*, Wiesbaden 1965, S. 411–13; Э.В. Севортян, *Этимологический словарь тюркских языков: общетюркские и межтюркские основы на букву "Б"*, Москва 1978, с. 100–101.

(чи *бююк*) *бійм* (велика королева) у випадку головної дружини, а титул *ана бійм* (королева-мати) застосовувався для матері хана. Доньки хана були відомі як *хані*. Цей титул, що походить від титулу *хан*⁵⁷, вживався для принцес роду Геревів і вказував на їх Чингізидське походження. Ханські рабині-наложниці мали титул *бікеч* (пані)⁵⁸. У той же час, арабський титул *султан* нерідко вживався також. Османським відповідником цих титулів були тюркське *хатун* для позначення офіційних дружин, доки вони ще в Османів були; арабське *валіде султан* для матері султана; *султан* для уроджених принцес та фавориток серед рабинь-наложниць; *хасекі* (перське), *кадин* (тюркське) та *одалик* (тюркське) для решти рабинь-наложниць⁵⁹.

Як було показано вище, правлячий дім Кримського ханату демонстрував подвійні риси. Хоча він зазнавав все більш сильного османського культурного впливу, дім Геревів зберіг багато звичаїв своїх тюрксько-монгольських предків. Структура та функціонування двору ханів Геревів показує, що Кримський ханат, разом із Золотою Ордою, державою Хулагуїдів та державою Тимура, лежить у площині дискурсу про взаємодію і злиття тюрксько-монгольського та ісламського спадку в державах-спадкоємицях Монгольської імперії. Варто сподіватися, що майбутні дослідження з історії цього та інших кримських інститутів не лише розвиватимуть дослідження історії власне ханату, а й сприятимуть вивченню еволюції постмонгольського світу загалом.

Авторизований переклад з англійської Д. Гордієнка

⁵⁷ Вживання терміна *хан* у тюркських мовах див.: Gerhard Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, Bd. 3, *Türkische Elemente im Neupersischen*, *ğīm bis kāf*, Wiesbaden 1965, S. 141–79.

⁵⁸ Gerhard Doerfer, *Op. cit.*, Bd. 2, S. 410–11; Э.В. Севортян, *Op. cit.*, с. 134–35. Варто відмітити, що перелік випадків вжитку терміна *бікеч* у тюркських мовах, наведений Е. Севортяном, не містить його застосування в кримськотатарській мові. Для переконливої ідентифікації слова *бікеч* з *одалик* (наложниця, одалиска) в кримському контексті, див.: В.Д. Смирнов, *Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала XVIII века*, с. 684.

⁵⁹ Див.: Leslie Peirce, *Op. cit.*

**ПІВНІЧНЕ ПОРУБІЖЖЯ ЗОЛОТОЇ ОРДИ XIV ст. В ПОБУЖЖІ
(історіографія виявлення викопних джерел)**

Історія татарської доби XIV ст. стосовно Буго-Тясминсько-Інгулецького межиріччя в регіональній історіографії попередніх століть практично обмежувалась згадкою перемоги 1362 р. на р. Синюха литовських військ (спільно з русичами) князя Ольгерда над татарами, після чого ті відступили до Криму й Чорноморсько-Азовського узбережжя¹. Обмеженість писемних джерел про цю битву спонукала археологів через 635 років після неї розпочати пошук конкретного місця події біля с. Торговиці Новоархангельського р-ну Кіровоградської обл. Наслідки експедиції дали підстави на несподівані для її організаторів версії, гіпотези, а згодом і висновки. Але не стосовно місця битви, а, передовсім, регіону поширення золотоординського порубіжжя на Дніпровському правобережжі. Зробити огляд публікацій археологів, істориків, джерелознавців, краєзнавців переважно з цієї проблеми робимо спробу в цій статті.

Передовсім зазначимо, що в дорадянських публікаціях про середньовічні старожитності центральноукраїнського регіону містилася деяка інформація про їх зв'язок з Кримом, Османською імперією. У виданих 1863 р. “Матеріалах для географії й статистики” Херсонської губернії, зібраних офіцерами генштабу імперії та укладених полковником А. Шмідтом, згадано, що в Новоархангельську над берегом Синюхи на подвір'ї священика у землі виявили фундамент великої будівлі, яка за переказами старожилів була турецькою лазнею, вище від якої знаходилася мечеть. Вціліло й декілька надгробних каменів колишнього мусульманського цвинтаря². З-поміж описово наведених даних у “Сказаннях про населені місця Київської губернії” (1864 р.), зібраних Л. Похилевичем, згадано сліди землянок у с. Кримки Чигиринського повіту. За переказами, тут колись жили кримські татари³. Неподалік, у Мошориному (тепер – Знам'янського р-ну Кіровоградської обл.) біля р. Бешки та в Олександрії на

¹ Ф.К. Белявін, Б.Л. Дратвер, В.Л. Калініченко, О.К. Піскунов, *Історія міст і сіл Української РСР, Кіровоградська область*, К. 1972, с. 12.

² *Матеріали для географії и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Херсонская губерния*, сост. ген. шт. полк. А. Шмидт. Ч. II, Санкт-Петербург 1863, с. 807.

³ *Сказания о населённых местах Киевской губернии или Статистические исторические и церковные заметки о всех деревнях, сёлах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся*, собрал Л.И. Похилевич, Біла Церква 2007, с. 548.

р. Інгульці знайшли 40-відерні горщики з добре випаленої червоної глини, подібні до тих, у яких у Криму зберігали зерно. Ці й інші відомості привели місцевого священика, краєзнавця, автора “Нарисів Олександрійського повіту Херсонської губернії” у “Херсонських епархіальних відомостях” (1870-і рр.) В. Никифорова до висновку, що тут мешкали татари у 1240–1361 рр.⁴ Автор не пояснює цих хронологічних рамок. Очевидно, вони пов’язані із взяттям монголами Києва та битвою на Синіх водах.

Про випадково знайдені ординські монети на березі Синюхи біля с. Торговиці йшлося в “Археологічній карті Київської губернії” В. Антоновича (1895 р.)⁵. 1903 р. В. Гошкевич деталізував, що із цього скарбу золотоординських та чеських монет до очолюваного ним Херсонського археологічного музею надійшли монети ханів Токтогу (1310–1311), Узбека (1313–1340), Джанібєка (1341–1355), Бирдібєка (1357–1359), Кульни (1359–1360), Неуруза (1359–1360)⁶. (Тут і далі прізвища ханів подаємо так, як їх наводять автори публікацій).

У радянський час М. Котляр у дослідженні про грошовий обіг згадує знахідки двох срібних джучидських дирхемів Узбека та Сарай Махрусе 1320/21 рр. поблизу кургану в полі с. Маркове (тепер – Добровеличківський р-н Кіровоградської обл.), переданих до Первомайського музею⁷.

На поч. XXI ст. оприлюднюються результати дослідження діяльності Синьоводської археологічної експедиції її керівниками Н. Бокій та І. Козир. Вони прийшли до висновку, що в с. Торговиці на Кіровоградщині виявлено середньовічну пам’ятку⁸. Її, зокрема, опубліковано у збірці статей про маловідомі сторінки минувшини Центральної України, виданій 2003 р. Інститутом історії України НАН України. Комплекс складається із поселення з виразними рисами міської золотоординської культури та могильника. Він розташований на р. Синюсі значно північніше інших золотоординських центрів у т.зв. буферній зоні між Руссю та Ордою. У статті Н. Бокій та І. Козир зазначено, що з 1997 р. Кіровоградським державним педагогічним університетом імені Володимира Винниченка (далі – КДПУ ім. В. Винниченка) за підтримки Кіровоградського регіонального наукового центру

⁴ В.Н. Никифоров, *Очерки Александрійского уезда Херсонской губернии*, вид. 2, доп., Олександрія 2008, с. 48.

⁵ В.Б. Антонович, *Археологическая карта Киевской губернии*, Приложение къ XV т. “Древности”, Москва 1895, с. 133.

⁶ В.И. Гошкевич, *Клады и древности Херсонской губернии. Книга первая с художественными иллюстрациями*, Херсон 1903, с. 32.

⁷ М.Ф. Котляр, *Грошовий обіг на території України доби феодалізму*, К. 1971, с. 69.

⁸ Н.М. Бокій, І.А. Козир, *Середньовічна пам’ятка біля с. Торговиця на Кіровоградщині*, АДУ 2000–2001 (2002) 90–93.

дослідження історії Центральної України Інституту історії НАНУ тут започатковано охоронні розкопки ґрунтового могильника золотоординського періоду. Наведено дані на всі 141 поховання, виявлені протягом перших п'яти польових сезонів. Найважливішими знахідками в них стали джучидські монети. За словами місцевих жителів велику кількість “татарських” монет було знайдено під час повені 1980 р., коли неподалік Синюхи води розмили залишки кам'яної бруківки та цегляної кладки. Розкопки того місця виявили фрагменти кераміки, цегли, водогону, глиняних тандирів, бані, що є характерними для міської золотоординської культури. Призначення тандирів за золотоординськими аналогами в Молдові й Поволжі автори визначили, як побутові печі, хоча залишків житла не було зафіксовано⁹. У статті Л. Литвинової проаналізовано антропологічний матеріал могильника Торговиця¹⁰. Свідченням особливого значення в левантійській торгівлі шляху між Львовом та Кримом називається у статті Г. Козубовського скарб 173 джучидських дирхемів від часів Тохти (1290–1312) до Навруза (1359–1360) та 6 празьких грошів¹¹. Зокрема, на підставі аналізу монет, зробленого Г. Козубовським, О. Брайченко пише, що це дозволяє віднести Торговицю до періоду розквіту містобудування за Узбека і Джанібєка (з другого десятиліття до 60-х рр. XIV ст.). У цей час давня Торговиця (Сині Води) досягла значного розвитку у якості татарського військово-адміністративного центру зазначеної округи. Надходження джучидських монет на середнє Побужжя, очевидно, припинилося за короткотривалого правління хана Навруза (рубіж 1359–1360 рр.). На жаль, втрачено значний скарб монет, вимитих паводком 1980 р. На думку автора статті, перспективними мали стати археологічні дослідження підземних ходів, розміри яких за свідченням очевидців сягали 1,5–3 м у висоту та 1–2 м у ширину. Вони могли бути пов'язані як з ординськими, так і з гайдамацькими часами¹².

⁹ Н.М. Бокій, І.А. Козир, *Комплекс золотоординського часу біля с. Торговиця на Кіровоградщині (попередня публікація)*, Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: Студії з історії XIX ст., К 2003, с. 41, 42, 74, 76–78. (Див. також: те ж саме, *Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях*, К. 2005, с. 41–83.)

¹⁰ Л. Литвинова, *Антропологічний склад населення Центральної України доби середньовіччя (за матеріалами ґрунтового могильника Торговиця)*, Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: Студії з історії XIX ст., К 2003, с. 85–94.

¹¹ Г. Козубовський, *Синьоводська битва 1362 р. і зміни у грошовому обігу Південної Русі-України*, Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: Студії з історії XIX ст., К 2003, с. 96.

¹² О. Брайченко, *Синьоводська проблема: перспективи комплексних досліджень*, Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: Студії з історії XIX ст., К 2003, с. 33–34.

Підсумки перших десяти років археологічних досліджень золотоординської пам'ятки біля с. Торговиці висвітлили Н. Бокій, І. Козир і Т. Позивай у збірці матеріалів міжнародної наукової конференції, присвяченої ювілею розкопок. Ще задовго до початку цих робіт серед мешканців села ходили легенди про “монетний двір” та ін. знахідки, в т. ч. й внаслідок згаданої повені 1980 р. Протягом 1997–2005 рр. експедицією розкопано більшу частину могильника, кілька об'єктів середньовічного міста, частину лазні. На значній глибині в могильнику виявлено залишки цегляної кладки. Поховання навколо і під нею, на думку наукового керівника Кримської філії Інституту археології НАН України О. Айбабіна, свідчить, що це могли бути залишки мавзолею чи навіть мечеті. Особливо цінними знахідками стали срібні (часів правління ханів Узбека 1312–1342 рр.) та Джанібєка (1342–1357 рр.) й мідні монети. Останні, на думку Г. Козубовського, наслідують поширений тип мідного джучидського пула з квіткову розеткою та легендою “Карбування Сарая-ал-Джедід”. Подібні наслідування могли карбуватися в золотоординських центрах, у т. ч. і в самій Торговиці. Поховання за етнічним складом є переважно слов'янським зі значними монголоїдними домішками (більше в жінок), відчутними салтово-маяцькими (аланськими), болгарськими, кочівницькими впливами. Розкопано залишки трьох глиняних тандирів, характерних, зокрема, й для Криму (Судак, Бахчисарай, Феодосія)¹³.

2010 р. в Наукових записках КДПУ ім. В. Винниченка І. Козир охарактеризувала керамічну майстерню золотоординського часу з Торговицького археологічного комплексу на р. Синюсі. Цей комплекс залишався єдиною відомою пам'яткою на північно-західному прикордонні Золотої Орди, що має яскраві риси її міської культури. До елементів цивільної забудови належать рештки керамічного водогону, печі-тандири й типова східна лазня (хаммам). У 2008–2009 рр. Кіровоградською Торговицькою середньовічною експедицією відкрито перший виробничий комплекс “міста” – майстерню для випалювання кераміки. Досліджено два керамічні горни, велику піч, п'ять тандирів, погріб-схованку, склад вогнетривкої глини та штучний ровик для відведення стічних вод. Археолог припускає,

¹³ Н. Бокій, І. Козир, Т. Позивай, *10 років археологічних досліджень золотоординської пам'ятки біля с. Торговиці на Кіровоградщині*, Північне Причорномор'я і Крим у добу середньовіччя (XIV–XVI ст.), Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 10-літтю археологічних досліджень золотоординської пам'ятки в с. Торговиці, Кіровоград 2006, с. 4–9. (Див. також: І.А. Козир, Т.Д. Позивай, *Археологічні дослідження золотоординської пам'ятки в басейні Синюхи*, Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні, К. 2007, с. 414–432).

що майстерня перекривалася навісами, оскільки залишків стін не зафіксовано, окрім решток декількох згорілих стовпчиків. Усю конструкцію виготовили з вогнетривкої глини з домішкою порівняно великих уламків керамічного посуду. Двоярусна конструкція керамічних горнів була традиційною у виробництві Русі, Волзької Булгарії, Криму, золотоординського Поволжя. При спорудженні торговицьких горнів застосували характерний для золотоординських пам'яток прийом вирубування в берегових схилах. Обидва керамічні горни були врізані в материкову глину на крутому схилі берега р. Синюхи (лише їхня купольна частина розміщувалася над поверхнею)¹⁴.

Дослідниця порівнює призначення раніше відомих археологам тандирів на золотоординських поселеннях на території Молдови як: а) побутових печей (приготування їжі, випікання хліба, опалення житла) в Старому Орхеї з найбільшою їх концентрацією біля караван-сараю; б) випалювальні печі керамічних майстерень у Костешти. Характер останніх мали й тандири на Торговицькому поселенні, які могли входити до великого виробничого осередку. Загалом, ці типові східні печі відомі в Середній Азії з доби бронзи, а як характерний атрибут золотоординської міської культури вони виявлені, крім Молдови, в Поволжі, українському Північно-Західному Причорномор'ї. Висновок про залишення господарями торговицької майстерні під тиском певних зовнішніх причин автор обґрунтовує знахідкою погребя-схованки для залізного реманенту зі слідами згарища, черешковий залізний наконечник стріли ромбоподібної форми з оформленими уступами верхніми гранями. Це могло бути пов'язано з військовою акцією литовського князя Ольгерда, яка завершилася його перемогою на Синій воді 1362 р. У “Хроніці...” М. Стрийковського в епізоді, присвяченому цій битві, першим серед визволених Ольгердом населених пунктів згадується саме Торговиця¹⁵.

Кіровоградські автори представляють “торговицько-ординську” проблематику в загальноукраїнській, а також закордонній науковій періодиці. В опублікованому в “Археологічних дослідженнях України” звіті Торговицької середньовічної експедиції за 2008–2009 рр. І. Козир та Т. Позивай висвітлюють продовження дослідження золотоординського ґрунтового могильника, лазні та майстерні XIV ст. Лазня належить до споруд східного типу. Розкопані три її приміщення вірогідно слугували мильнею та

¹⁴ І.А. Козир, *Керамічна майстерня золотоординського часу з Торговицького археологічного комплексу*, Наукові записки, вип. 13, серія: Історичні науки, Кіровоград 2010, с. 6–14.

¹⁵ *Ibid.*, с. 10, 12.

парильнями. (У попередні роки виявлено систему опалювальних каналів, велику цегляну піч.) На площі керамічної майстерні досліджені два керамічні горни, погріб-схованку, склад вогнетривкої глини та ровик для відведення стічних вод. Її розташування на крайній околиці поселення є черговим аргументом визначення Торговиці як пам'ятки міської культури золотоординського часу¹⁶. 2012 р. І. Козир, Т. Позивай, М. Сичов, О. Чорний інформували в “АДУ” про розкопки попереднього року на раніше досліджуваних об'єктах Торговицького археологічного комплексу. Загальна площа вивченого могильника досягла 2400 м². Переважна більшість із усіх 474 поховань є безінвентарними. Поряд з лазнею виявлено ділянку водогону з шести секцій керамічних труб, яка фактично накладалася на ранішню потужну цегляно-кам'яну піч, де, очевидно, випалювали цеглу для лазні¹⁷.

Спробу визначити безпосереднє місце битви на Синій воді 1362 р. шляхом аналізу картографічних, писемних джерел, а також матеріалів археологічних досліджень, зроблено І. Козир та О. Чорним у публікації 2012 р. в “Українському історичному журналі”. Зазначено, що за 15 років археологічних досліджень кіровоградські історики, спільно з київськими вченими Ф. Шабульдом, Г. Козубовським, Л. Литвиною, О. Брайченком (зазначимо, що починав він цю роботу ще працюючи в КДПУ ім. В. Винниченка) отримали свідчення близькості до об'єктивності прив'язки історичною традицією місця Синьоводської битви до Торговиці на р. Синюсі. Тут відкрито типове міське поселення Золотої Орди у складі власне населеного пункту і поховання. Характерне східне походження тут мали тандири (аналоги – на синхронних пам'ятках Криму й Північно-Західного Причорномор'я й закордону), лінії водогону (аналоги – біля Запоріжжя), лазня гамам (в інших публікаціях – хаммам), які відрізнялися від елементів киеворуських поселень на суміжних теренах. У ґрунтовому могильнику, який розміщувався на північно-західній околиці, зокрема, виявлено на значній глибині великі кам'яні плити та залишки цегляної кладки. Подібні двом вапняковим орнаментованим (у вигляді стилізованих розеток) плитам знахідки зустрічалися у середньовічному Криму. На похованнях могильника та об'єктах цивільної забудови виявлено 36 срібних дирхемів та 64 мідних пули, за якими поселення датується першою

¹⁶ І.А. Козир, Т.Д. Позивай, *Дослідження Торговицького середньовічного комплексу в 2008–2009 рр.*, АДУ 2009 (2010) 201–204.

¹⁷ І.А. Козир, Т.Д. Позивай, М.В. Сичов, О.В. Чорний, *Розкопки Торговицького археологічного комплексу*, АДУ 2011 (2012) 279–281.

половиною – серединою XIV ст. У Торговиці (на Синій Воді) могла бути ставка ханського намісника. Саме потреби татарської частини населення (більшість же тут складала місцеві етнічні елементи), вважають автори статті, забезпечували лазня та водогін. (Для порівняння зауважимо: водогін у повітовому центрі російської імперії, Єлисаветграді (тепер – Кіровоград) з'явився лише через п'ять з половиною століть.) Потужний шар попелу-згарища свідчить про раптове припинення існування міста та залишення його населенням. Виявлені кілька наконечників стріл, верхня межа дат монет, писемні згадки про Синьоводську битву приводять до висновку про надзвичайну ситуацію, яка призвела до пожежі й могла мати характер воєнного удару. Внаслідок цього Литва знищила важливий стратегічний західний ординський рубіж у Побужжі¹⁸.

Торговицький могильник є одним з найбільших в Україні золотоординського періоду. Найбільше значення для його датування мають знахідки тогочасних монет, зокрема, комплексу з поховання 241, який опублікував в “Археології” Т. Боровик (висловивши подяку Г. Козубовському за допомогу у визначенні монет). Срібні дирхеми представлені карбуванням Узбека (1313–1341 рр.), Джанібєка (1341–1352 рр.), Бердібека (1357–1359 рр.). Серед датованих 32 монет найранішим є дирхем, карбований у Сараї у 1317/1318 рр., найпізніші – в Гюлістані 1357/1358 рр. Загалом на могильнику срібні дирхеми та мідні пули виявлені в семи похованнях. Ймовірно, особа з поховання 241 мала вищий, порівняно з іншими, соціальний статус. Серед 100 золотоординських монет та їхніх наслідувань, зібраних за перші 15 польових сезонів, немає монет за 1360-і рр. Це може свідчити про залишення міста золотоординцями у зв'язку з перемогою Ольгерда в битві на Синіх Водах 1362 р. або через інші чинники, що припинили тут життя¹⁹. До нумізматичних знахідок у Торговиці привертає увагу Г. Козубовський у статті про торгівельні шляхи в Україні в середині XIV ст. Він нагадує, що 1894 р. на березі Синюхи виявлено 173 монети: джучидські дирхеми від Токти (1290–1312) до Навруза (1360) та шість празьких грошів Вацлава II (1300–1346) і Карла I (1346–1378). Скарб датовано межею 1350–1360-х рр. Систематичні дослідження Торговиці останніх кільканадцяти років дозволяють

¹⁸ І.А. Козир, О.В. Чорний, *Локалізація місця битви на Синіх Водах 1362 р. у світлі нових джерел*, УІЖ 2 (2012) 11–27.

¹⁹ Т.Д. Боровик, *Поховання 241 могильника золотоординського часу на Кіровоградщині*, Археологія 4 (2012) 91–94.

ототожнити пам'ятку зі значним золотоординським центром. Нумізматичні знахідки вказують на датування пам'ятки кінцем першої – початком др. пол. XIV ст. Мідні випуски (суто міська монета) представлені винятково типами золотоординських пулів з двоголовим орлом та квітковою розеткою, а також їх наслідуваннями. В Дністерсько-Дніпровському межиріччі відома низка золотоординських городищ, більшість з яких – у басейні П. Бугу, але, за винятком Торговиці, вони не досліджувалися²⁰.

Наукові записки КДПУ ім. В. Винниченка 2014 р. присвячені проблемі “Синьоводська битва 1362 року в контексті середньовічної історії Східної Європи”. У статті І. Козир розглянуто результати розкопок комплексної пам'ятки серед. XIV ст. біля с. Торговиці. Тут підтверджується, що аналіз археологічних матеріалів дозволив виділити риси золотоординської культури, які засвідчують існування на берегах р. Синюхи одного з міських центрів порубіжного західного улусу Золотої Орди. Виявлені об'єкти та окремі артефакти мають аналогії в золотоординських містах, зокрема Північно-Західного Причорномор'я та Криму. Єдиною відомою на час публікації архітектурною пам'яткою об'єкта є типова східна лазня, збудована із характерної для золотоординських споруд квадратної випаленої цегли. Виявлені печі-тандири були також характерними для ординських міст. Подібні аналогії мають і лінії водогону, майстерня з опалювання кераміки. Знахідки монет дозволяють датувати пам'ятку першою половиною – серединою XIV ст. Знову оприлюднено версію, що, вірогідно, заснування міста відбулося за хана Узбека, а припинитися могло у зв'язку з перемогою 1362 р. литовського князя Ольгерда у Синьоводській битві над татарами. Відсутність поховань під більшістю кам'яних надгробків на могильнику дозволяє віднести їх до кенотафів, що характерно і для золотоординського Поволжя. Загалом, на Торговицькому могильнику присутні елементи християнської та мусульманської атрибутики, що свідчить про релігійну неоднорідність мешканців поселення та певну віротерпимість, підтримувану ординською адміністрацією²¹. Водночас, М. Сичов, торкаючись питання біографічної реконструкції, вважає, що відсутність чітких християнських або мусульманських рис у поховальному обряді не дає можливості визначити його релігійну належність.

²⁰ Г.А. Козубовський, *Дані нумізматики про торговельні шляхи в Україні в середині XIV ст.*, Археологія 3 (2012) 76–77.

²¹ І. Козир, *Торговицький археологічний комплекс та проблема локалізації Синьоводської битви 1362 року*, Наукові записки, серія: Історичні науки, вип. 20, Синьоводська битва 1362 року в контексті історії Східної Європи, Кіровоград 2014, с. 10–11, 16–17.

До елементів поховальних традицій мусульман можна віднести відсутність з померлим речей²².

У публікаціях дорадянської доби згадуються матеріальні сліди вірогідного чи реального перебування (мешкання) татар у районі річок Інгульця й Тясмину. Більш конкретним джерелом вивчення золотоординської доби стали монети, про виявлення яких йшлося в публікаціях рубежу XIX–XX ст. Статті 2000-х рр. висвітлюють результати археологічних розкопок у районі с. Торговиці на р. Синюсі, які виявили золотоординський комплекс XIV ст. На наш погляд, вони засвідчують потребу в продовженні пошуку решток житлової зони поселення, підземних ходів, можливо, місця битви на Синій Воді. Напевне, мають бути оприлюднені підсумки вивчення фрагментів стріл, кераміки.

²² М. Сичов, *До питання про біоархеологічну реконструкцію Торговицького золотоординського комплексу*, Наукові записки, серія: Історичні науки, вип. 20: Синьоводська битва 1362 року в контексті історії Східної Європи, Кіровоград 2014, с. 228.

ДО ПРОБЛЕМИ “ІНОВІРЦІВ” ТА ПОЛОНЕНИХ У КРИМСЬКОМУ ХАНСТВІ У XVI–XVII ст.

Останнім часом дослідники стали звертатись до історії Кримського ханства, в світлі сучасних змін, що стосуються розуміння його місця в українській історії. Відхід від концепції непримиримого ворога й агресора, дав можливість ширше дослідити ті моменти, які стосувались не лише військового протистояння, а й економічних і соціальних контактів, які мали предки сучасних українців з мешканцями півострова, та відмовитись від історіографічних стереотипів, які були породжені політизацією та упередженістю в оцінці тогочасних подій крізь призму сучасних цінностей. У свою чергу, “європоцентризм” у історії породив хибне сприйняття кочових спільнот як примітивних державних утворень, що “паразитували” за рахунок сусідів, а тому війна з ними часто подавалась майже як “національна”, або “цивілізаційна” місія.

Загалом, при дослідженні соціальних зв’язків українських земель з Кримським ханством, та долі не мусульманського населення на його землях, слід звернути увагу, що їх характер визначався приналежністю його як до кочової центральноазійської, так і до близькосхідної мусульманської цивілізації. Саме релігія багато в чому визначила характер соціальних процесів у ханстві. Регулювали їх норми Шаріату – мусульманського права, основним джерелом якого були Коран і Суні. “Релігія перекопських татар магометанська, їхня мова – турецька, а це... робить їх державний устрій досить подібним до турецького...”, – писав у своїх згадках про Крим П. Шевальє¹.

Як відомо, іслам – найпізніша світова релігія. Ареал її виникнення і поширення мав давні традиції іудаїзму й християнства, які залишили в ній значний вплив. У Корані люди, які сповідували ці релігії, йменувались “людьми писання” (з араб. – ахл-аль кутаб), тобто ті, хто сповідують єдиногобожжя. А їх пророки – “Муса” (Мойсей) та “Іса ібн Маріам” (Ісус, син Марії) – визнавались пророками ісламу. Ісус також поставав у мусульман як ал-Масіх (з араб. – “месія”), що зафіксовано в ісламських святих текстах: “З:4. Тора і Євангеліє були послані до Корану як керівництво для людей. Коли люди відійшли від шляху, вказаного Аллахом, Він подарував Коран...”².

¹ П. Шевальє’с, *Історія війни козаків проти Польщі*, К. 1993, с. 29.

² *Толкование Священного Корана*, Каир 2000.

Багато інших образів і символів з Тори (араб. – “Ат-Таурат”) і Євангелія (“ал-Инжил”) були сприйняті мусульманами. Зокрема: Джабрїл (Гавриїл), Мікала (Міхаїл), Марі (Марія), та ін., які прилаштувались під місцевий спосіб життя³. У “аятах” Корана з поміж всього іншого, доволі детально описується соціальний статус тих народів, які були “підкорені”, але не прийняли іслам. Вони іменувались “зіммі” (араб. – люди договору). На них було покладено низку обов’язків перед державою. Перший – це сплачувати “харадж” (від араб. – “усе, що проростає”) – податок, який брали з “землі і людей” (тобто поземельний). Платили його усі піддані, в тому числі й мусульмани. В різні часи і в різних країнах він сягав різну суму (від 5 до 50% доходу)⁴.

Іншим податком була “джизья” (араб. – “заміна”, “винагорода”). Її платили “зіммі”, що потрапили у мусульманську державу шляхом завоювання або мирного договору. Ця форма оподаткування являла собою викуп “невірними” можливості жити у “краю мусульман” (дар-уль іслам), а також форму фінансового покарання за “неістинну віру”⁵. Але зауважимо, що цей “договір” також гарантував і їх право на життя, безпеку і майно: “...кров їх як кров наша, майно їх як майно наше ...”⁶, “... оберігати їх віру і їх багатство... огородити мою порукою від всякої ганьби, образи, насильства і переслідування...”⁷.

Про те, що на землі Кримського ханства поширювались ці закони, свідчать численні джерела, в тому числі і згадки очевидців. Як повідомляв М. Литвин – мандрівник Кримом XVI ст., “нащадки туземних греків підкорялись ярму турків і платили їм поголовну данину...”⁸. Схоже повідомляє і Е. Челебі: “... В місті (Карасубазарі) є 2 тисячі вірменської райї... 500 грецьких невірних... і 300 іудеїв, що платять харадж...”⁹.

Звісно, форма залежності християн у “дар-уль іслам” (краю мусульман) не вичерпувалась лише податком, а охоплювала багато сфер життя та побуту. Та хоча християни і мали низку соціальних обмежень, все ж вони отримували право проживати там законно, прирівнюючись до категорії “райя” – особисто вільного населення, яке обробляло землю і сплачувало

³ Толкование Священного Корана.

⁴ В. Гиргас, *Права християн на востоке по мусульманским законам*, Санкт-Петербург 1865, с. 12.

⁵ *Ibid.*, с. 14.

⁶ М.А. Баязитов, *Отношение ислама к науке и к иноверцам*, Санкт-Петербург 1887, с. 81.

⁷ *Ibid.*, с. 86.

⁸ *Мемуари до історії Південної Русі*, Дніпропетровськ 2005, с. 19.

⁹ П. Шеваль’є, *Op. cit.*, с. 57.

податки. А тому, ніхто не мав права змусити їх працювати чи ділитись результатами своєї праці без додаткової на те компенсації. Також, за нормами Шаріату заборонялось захоплювати у рабство своїх християнських підданих чи їх примусову ісламізацію¹⁰. Важливим є те, що мусульмани не торгували єдиновірцями, а ново навернуті у правах не відрізнялись від тих, хто мусульманином народився. Ті ж з полонених, хто приймав іслам, – отримували свободу¹¹.

Враховуючи, що християни проживали на Близькому Сході й Криму багато століть і посідали тут важливе місце в економічному житті, влада була зацікавлена у створенні для них досить терпимої форми залежності. Зокрема, скорочення їх кількості ще й було не вигідно тим, що вони приносили в казну більше грошей, ніж мусульмани. Цікавими являються дані, які наводить С. Орешкова. Наприклад, на 1660 р. по всій Османській імперії, лише джизьє з не мусульман сягало 141 007 977 акче, в той час як загальний дохід держави становив 610 338 118 акче¹². З цього можна помітити, що хоч це була і не найбільша стаття доходу держави, та все ж доволі відчутна. Враховуючи ж специфіку Кримського ханства, саме не мусульмани були активно задіяні у торгівлі, ремеслах, землеробстві та іншій виробничій сфері.

Православне населення Криму, як і всієї Османської імперії, підпорядковувалось патріарху, що перебував у Стамбулі. Статус його визначався офіційною доктриною по успадкуванню османами Римської (Візантійської) спадщини, а султаном – титулу “Басилевс”.

Вона полягала у покровительстві султана над підданими різних конфесій та їх інтеграції до державної структури. Була впроваджена система “мілетів” – самоуправних релігійних общин греко-православного, вірмено-григоріанського та іудейського населення на чолі з їх духовними наставниками. Таким чином, патріарх зосередив у своїх руках владу по управлінню церковно-адміністративними і судовими порядками, пов’язаними з релігійним культом і отримував символ влади – бунчук з трьома хвостами, що прирівнювало його до візира (міністра).

Звісно, така політика мала практичну мету – упорядкування усіх не мусульман в одній державі, фіксацію їх кількості та стягнення з них податку. Але варто зауважити, що православна церква в мусульманській

¹⁰ *Толкование Священного Корана.*

¹¹ В.Е. Возгрин, *Рабство в странах Черного моря*, Вестник СПб. университета 3 (2011) 97 с.

¹² С. Орешкова, *Османская империя в первой половине XVII в.*, Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в., Москва 1998, с. 14.

країні мала більше свободи, ніж у тій же Речі Посполитій. Згадати хоча б те, що релігійний чинник посідав одне з ключових місць під час козацько-селянських повстань і Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, в той час як на XVI–XVII ст. в Османській імперії серйозних конфліктів на релігійній основі не спостерігається.

Те ж саме можна сказати і про Європу, де в цей час відбувались Реформація, “Селянська” і Тридцятилітня війна та багато інших конфліктів, на релігійному підґрунті. До них можна віднести й утиски марранів і морісків – маврів і євреїв Піренейського півострову, яких у XVI ст. переслідували в Іспанії і Португалії. Навіть після хрещення вони залишались “меншовартісними”. В результаті кілька сотень тисяч з них були депортовані на початку XVII ст., що негативно відобразилось на ремеслі і фінансовому житті цих країн.

У межах Кримського ханства проживало чимало слов’янського населення, в тому числі і вихідців з сучасних українських земель. Вони потрапляли туди в різний спосіб, та відрізнялись за соціальним статусом і релігією. Серед них зустрічались купці і ремісники, які мешкали як сезонно, так і постійно, у спеціальних “національних” кварталах – “магаля”¹³. Але більший відсоток складали полонені, які були захоплені під час війни чи набігів.

Точні дані по їх кількості навести важко. За підрахунками Я. Дашкевича, з XV – по I пол. XVII ст., з Південно-Руських земель було захоплено близько 2–2,5 млн. полонених¹⁴. Схожу цифру підтверджує Г. Іналджик, підраховувавши Кафські торговельні книги¹⁵. В. Сергійчук наводить дані про загальну кількість населення в Криму до 1783 р. у 500 тис. мешканців. Про кількість населення у попередні роки загалом можна судити по мемуарах і свідченнях подорожніх Кримом. Так, М. Литвин на XVI ст. зазначав: “Татари настільки розплодилися в Тавриці, що можуть виставити на війну до 30 000 війська, якщо підіймаються за наказом усі загалом...”¹⁶ Е. Челебі, вже у II пол. XVII ст., повідомляє про можливість виставити ханом близько 100 тисяч воїнів: “...В похід ходить зазвичай не більше 80 тисяч. Інші залишаються стеретти численних полонених...”¹⁷.

¹³ Я. Дашкевич, *Українці в Криму (XV – початок XX ст.)*, Дзвін Севастополя (грудень 1997).

¹⁴ Я. Дашкевич, *Ясир з України як історико-демографічна проблема*, УАЩ 2 (1993) 43.

¹⁵ H. Inalcik, *The servile Labor in the Ottoman Empire, The Mutual Effects of the Islamic and Judeo-Christian Worlds*, Brooklyn 1979, p. 27.

¹⁶ *Мемуари до історії Південної Русі*, с. 22.

¹⁷ Эвлия Челеби, *Книга путешествий*, Симферополь 1996, с. 33.

Також, мандрівник зазначає, що "...в самому Криму знаходиться 4 рази по 100 тисяч полонених козаків, 4 рази по 100 тисяч козацьких дружин, і 3 рази по 100 тисяч їх синів і дочок, яких вони звать копна..."¹⁸.

Така кількість невольників не викликає подив, адже інший сучасник, відомий інженер Г.Л. де Боплан, на XVII ст. згадував, що лише в Кафі, де проживають у переважній більшості християни, нараховується біля 30 тис. невольників¹⁹. За припущенням Я. Дашкевича, який наводить дані перепису Криму 1666–67 рр., що зафіксував Е. Челебі, полонені могли становити 4/5 усього населення півострова (на 187 тис. татар, 20 тис. вільних не мусульман, припадало близько 920 тис. невольників)²⁰. Загалом, важко сказати, наскільки дані мандрівників можуть бути точними. Та все ж очевидно, що частота такого роду військових акцій як "набіги", призвели до серйозних демографічних змін і переміщення населення, що не могло не відобразитись на етнічній картині Кримського ханства²¹.

Звісно, населення, яке захопили у полон, – ясиряни, мали зовсім інший статус, ніж вільні християни в Криму і Османській імперії. Вони мали статус залежного населення, або рабів ("кул" – тур.), так як виступали в ролі військової здобичі. Не будемо ідеалізувати, адже більшість християн зі Східної Європи (в тому числі і українці), потрапляли в Крим саме як полонені. Їх продавали на невольницьких ринках в Анатолію, Північну Африку, Персію, Індію²². Тяжка доля невольників у гаремах чи на галерах яскраво відобразилась у подорожах мандрівників Кримом та в українській народній творчості.

Однак, не треба забувати, що тогочасне суспільство, не лише мусульманське, було далеке від сучасних понять і цінностей гуманізму та справедливості, і мало власну мораль, яка була породжена характером епохи загалом. Особливо враховуючи розташування на межі мусульманського і християнського світів не лише Північного Причорномор'я, а Середземномор'я загалом, що призвело до значної мілітаризації прикордонного суспільства. Порівнюючи навіть зі сторінками власної історії, стає помітно, що набіги – військові заходи, які організовувались з метою отримання здобичі, були характерними для обох сторін "кордону", а "порубіжне піратство" цілком відповідало тогочасній практиці спільнот, ремеслом якої є війна.

¹⁸ Эвлия Челеби, *Op. cit.*, с. 34.

¹⁹ Г. де Боплан, *Описание Украины*, Москва 2004, с. 209.

²⁰ Я. Дашкевич, *Українці в Криму...*

²¹ О. Галенко, *Про татарські набіги на українські землі*, УІЖ 6 (2003) 62.

²² А.Ю. Кримський, *Історія Туреччини*, К. 1974.

Варто зазначити, що деякі полонені залишались на півострові. Практика виокремлення частини бранців з торгівельного обороту для використання їх праці у землеробстві, випасі худоби і ремеслах була не нова, і часто зустрічалась у країнах, де сповідували іслам, – Халіфаті, Єгипті, Османській імперії²³. Так, М. Броневський зазначав, що татари “... мають свої поля, які обробляють полонені угорці, руські, валахи або молдавани, котрих у них дуже багато...”²⁴ П. Шевальє згадує: “З ясиром вони поведуться, як з рабами: продають їх купцям з Константинополя чи з інших міст Сходу, які торгують у Кафі, або залишають бранців для своєї власної потреби, наказуючи їм пасти худобу, обробляти землю...”²⁵ Г. Іналджик також наголошував, що Кримська аристократія, задля того щоб задовольнити ринковий попит на зернові, створювала у степовій зоні колонії, де землеробством займалися “руські полонені”²⁶. Інший дослідник, В. Грибовський, навіть звертає увагу на наявність цілого прошарку – “гумаків”, які були не лише полоненими, а й вільними працівниками, що наймались за плату²⁷. Але особливості цього стану та форми його залежності ще потребують більш детального дослідження. Використання невільників та вільновідпущеників давало можливість деяким групам кочівників не порушувати традиційний для них господарський уклад. Зокрема, взаємодією з осілим населенням Ф. Лашков пояснює і появу у сільській общини – “джемаат”, а також збільшення питомої ваги землеробства в Криму²⁸.

Варто також зазначити, що ця категорія населення перебувала у тимчасовій формі залежності і отримувала свободу після “відпрацювання”. Так, Блез де Віженер повідомляє, що цей строк становив 7 років²⁹. Ще один посол – М. Литвин, звертає увагу: “... вони справедливі з рабами, хоч це зазвичай іноземці, захоплені на війні чи куплені, й не тримають їх у рабстві не довше 7 років, згідно з приписом Біблії”³⁰. Те ж повідомляв і посол імператора Герберштейн: “... ті ж, що продаються, вимушені шість років провести в рабстві; по закінченню цього строку вони стають вільними, однак не маю права піти з країни...”³¹.

²³ Н. Inalcik, *Op. cit.*, p. 30.

²⁴ М. Броневський, *Описание Крыма*, ЗООИД 6 (1867) 357.

²⁵ П. Шевальє, *Op. cit.*, с. 68.

²⁶ Г. Іналджик, *Османська Імперія. Класична доба. 1300–1600*, К. 1998, с. 143.

²⁷ В. Грибовський, *Землеробство і седентаризація у кочівницькому соціумі*, Україна в Центральній-Східній Європі 11 (2012) 178.

²⁸ Ф. Лашков, *Исторический опыт крымскотатарского землевладения*, ИТУАК 23 (1895).

²⁹ *Мемуари до історії Південної Русі*, с. 98.

³⁰ *Ibid.*, с. 32.

³¹ С. Герберштейн, *Записки о Московии*, Санкт-Петербург 1866, с. 159.

Потреба у налагоджених поставках продовольства могла бути основною причиною такого широкого використання полонених. Саме їх часто залучали до освоєння та обробки “пусток”, або цілих земель. “Пустинні” землі часто фігурують у різних джерелах того часу. Володіння усією общинною землею (лугами і полями) було колективним на півострові, та норми Шаріату дозволяли займати і володіти “пустками” тому, хто зможе їх обробити, або, мовою того часу – “оживити мертву землю”³².

Деякі полонені продовжували залишатись у Криму навіть після отримання свободи, заводили сім’ю і мали майно. Так, В. Возгрін наводить спогади Австрійського єзуїта місіонера, який у 1701 р. зустрів у ногайських селах своїх співвітчизників, що потрапили в полон ще під час походу турків на Відень 1683 р., і які відмовились повернутись разом з ним, хоча на це у них і була можливість, відповівши, що “вдома вони не матимуть того, що є в них тут”³³.

Також можна згадати відомий випадок з набігом Івана Сірка на Крим, під час якого він захопив у полон 13 тисяч чоловік, серед яких 7 тисяч (більше половини) виявились колишні бранці (ймовірно “потуречені” християни). З них 3 тисячі захотіли повернутись у Крим, у результаті чого були страчені³⁴. З цього випадку, описаного у С. Величка, можна помітити значний відсоток колишніх християн серед місцевого населення. Це підтверджує тезу про їх чисельність на півострові, а також про бажання залишитись на новій батьківщині тепер вже з власного вибору.

На проблему військових набігів за полоненими слід подивитись ширше і вийти за рамки однієї держави чи регіону. У ній була задіяна розгалужена мережа, яка охоплювала величезні масштаби. А поставляли їх на невольничі ринки не лише кочівники, а й самі слов’яни. Татар також використовували як союзників різні сторони під час ведення війни, санкціонуючи їх набіги на землі противника.

Для прикладу, не в кращих умовах знаходились і кріпосні в Московській державі та Російській імперії, де торгівля людьми була звичним і законним явищем навіть у XIX ст. Так, М. Тургенев згадував, що навіть у Санкт-Петербург людей привозили цілими барками для продажу³⁵. Крупні невольничі ринки існували у Москві, Нижньому Новгороді, Самарі. Продавали як у середині держави, так і за кордон, у тому числі і в

³² Ф. Лашков, *Op. cit.*, с. 75.

³³ В.Е. Возгрин, *Op. cit.*, с. 96.

³⁴ Х. Яшуржинский, *Южно-русские пленники в Крыму*, ИТУАК 47 (1912) 164.

³⁵ Б.Ю. Тарасов, *Россия крепостная. История нового рабства*, Москва 2011, с. 185.

Крим та Туреччину. На 1800 р. можна встановити, що в середньому людина коштувала 200–300 рублів. Придбати, обміняти, або навіть програти в карти можна було як окрему особу, так і цілу групу. Наприклад, Потьомкін купив у графа Розумовського оркестр за 40 тис. рублів, і “комедіантку” – за 5 тис. рублів³⁶.

Навіть Д. Казанова, що подорожував по Росії у другій половині XVIII ст., був здивований тією легкістю, з якою він придбав собі доньку одного селянина за 100 рублів у повне володіння, лише з однією умовою – не вивозити за межі держави без дозволу. Як пояснив йому один російський офіцер: “Хоча вона і ваша рабня, але перш за все належить імператриці...” Назвав він її Заїра – в честь героїні трагедії Вольтера, невольниці єрусалимського султана³⁷. Кріпосна залежність передбачала в першу чергу поземельні відносини. Відокремлення ж селянина від землі та сім’ї шляхом продажу дає підстави проводити паралелі саме з работорганією. Тому, дивно виглядає той факт, що в 1842 р. Микола I заборонив торгівлю саме чорношкірими рабами, в той час як своїми підданими продовжували торгувати до 1861 р.³⁸

Тому, жажливими торговля бранцями і поведженням з ними були настільки, наскільки взагалі може бути жажливим це явище в людській історії. Та нагадаємо, що на той час воно було широко розповсюджене у багатьох народів. Його активно застосовували не лише татари і турки в “екзотичній Азії”. Ця практика далеко не нова для “цивілізованої Європи”, яка ще довго продавала в рабство або винищувала цілі народи в Африці, Азії, Південній і Північній Америці. Масштаби і об’єми її виходили за рамки Східного Середземномор’я. Так, з 1451 по 1600 р. з Африки було вивезено більше як 275 тис. чоловік. У XVII ст. – 1 млн. 340 тис. чол. А XVIII ст. вважається “золотим віком” європейської работоргані, так як з 1701 по 1810 рр. було продано і вивезено з континенту більше 6 млн. чоловік. До 1807 р. – офіційної відміни рабства в Британії – саме Ліверпуль був провідним в Європі портом з торгівлі людьми. У Франції цю роль відігравав Нант. За підрахунками Е. Вольфа, з 1620 по 1807 р. Британія заробила на работоргані 12 млн. фунтів. На думку ж Е. Вільямса, цей “капітал” був інвестований у промисловість і значно вплинув на індустріальну революцію³⁹.

³⁶ Б.Ю. Тарасов, *Op. cit.*, с. 186.

³⁷ Л. Вульф, *Винайдення Східної Європи. Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва*, К. 2009.

³⁸ Б.Ю. Тарасов, *Op. cit.*, с. 202.

³⁹ Е. Вульф, *Європа і народи без історії*, К. 2004, с. 208.

Часто, описуючи долю бранців з українських земель, переважно згадують про їх продаж до гаремів чи на каторгу, але опускається те, що значний їх відсоток купували в ті ж Європейські країни – особливо в Іспанію і Італію. Так, ще у XIV–XV ст. полонені греки і слов'яни становили значну кількість населення Тоскани і Каталонії-Арагону. Основними ж ринками їх купівлі і продажу з XV ст. були такі міста, як Кадіс, Венеція, Генуя, Флоренція, Неаполь⁴⁰.

До того ж, у самому Криму татари використовували вже відому практику ще з часів античності, не вигадуючи нічого кардинально нового. Торгівлею людьми активно займалися там слов'яни, італійці, греки, євреї, вірмени як до утворення Кримського ханства, так і за часів його існування⁴¹. Татари і самі були основним товаром аж до турецького завоювання Криму і заборони продажу мусульман у рабство за приписами Корану. За даними дослідників, на XV ст., лише податок з вивозу рабів приносив Венеції до 50 000 дукатів у рік. За одного полоненого в XVI ст. давали приблизно 250 акче, або золотих дукатів⁴². Процедура купівлі-продажу регламентувалась законом і з продажу кожного полоненого сплачували податок державі. Наприклад, на 1578 р. у Кафі, за підрахунками Г. Іналджика, отримала такий податок на суму в 4 463 196 акче (приблизно за 17,5 тис. проданих полонених на рік)⁴³.

Проблема торгівлі полоненими з українських земель є складною з огляду на її морально-етичний аспект. А тому потребує висвітлення не лише кризь призму сучасних уявлень. Слід аналізувати це явище в контексті усієї Середземноморської работоргівлі, яка процвітала тоді у величезних масштабах. Цей регіон є показовим, як приклад багатовікового сусідства ісламу і християнства. Районами контакту, окрім Східної Європи, були ще – Молдова, Іспанія, Північна Африка, Південна Італія, Балкани, Угорщина, Кавказ. Ці землі були військовою (прикордонною) зоною, ціллю набігів і піратства з метою наживи, де численні міста процвітали саме як піратські порти і ринки невільників. Обсяги торгівлі полоненими тут сягали величезних розмірів, а участь у ній держав була двосторонньою, і легальною, так як навіть монарші особи і церква брали відсоток від цього ремесла.

А тому, у підсумку можна зазначити, що розділяючи народи на “хороші” і “погані”, ми втрачаємо з поля зору багату інформацію, яка не дає

⁴⁰ В.Е. Возгрин, *Op. cit.*, с. 98.

⁴¹ О. Галенко, *Op. cit.*, с. 55.

⁴² В.Е. Возгрин, *Op. cit.*, с. 96.

⁴³ Н. Inalcik, *Op. cit.*, р. 27.

можливості всебічно розглянути проблему. З огляду на це, багато аспектів у зв'язках між Кримським ханством і українськими землями залишаються слабо дослідженими. Тому варто звернути увагу саме на те, що Кримське ханство мало поліетнічний характер. Християни на цих землях хоча і мали статус “підкорених”, все ж їх община зберігала автономію і право здійснювати богослужіння.

Подальшого дослідження також потребує і проблема захоплення бранців та работоргівля на Півострові. Так, при більш глобальному розгляді цього жахливого явища в людській історії, можна зазначити, що татари були лише однією з багатьох складових розгалуженої Середземноморської мережі по захопленню і продажу полонених, яка існувала і до утворення Кримського ханства. У ній були задіяні не лише азійські країни – Туреччина, Крим, Єгипет і т.д., а й Європа, в якій работоргівля була заборонена лише в XIX ст., а її об'єми не поступались (а то й перевищували) східним. Тому, порівнюючи аналогічний статус залежного населення – рабів, кріпосних, і іновірців у сусідніх (християнських) країнах, можна стверджувати, що положення їх на півострові було не набагато гірше, так як захищалося законом і Кораном. І хоча багатовікове протистояння і пограничний статус породили мілітарний характер фронтірних суспільств, в яких військова здобич була важливим джерелом доходу. Але поряд з цим, окрім військового протистояння можна прослідкувати і низку взаємопроникнень, синтезу й адаптації, що вплинуло на етнічну картину й особливості соціальної структури цих суспільств.

о. Юрій Мицик

ОГЛЯД ДОКУМЕНТАЦІЇ “ТАТАРСЬКОГО ВІДДІЛУ” ФОНДУ “АРХІВ КОРОННИЙ У ВАРШАВІ” АГАД

Маловивченість історії Кримського ханства багато в чому пояснюється браком достатньої кількості джерел, деформованістю джерельної бази, її значними втратами. Насамперед, найцінніше зібрання з історії Криму – архів Кримського ханства згорів під час штурму Бахчисараю російськими військами Мініха у 1736 р. Через це у самому Криму нині майже немає писемних джерел кримськотатарського походження XV–XVIII ст. Та й загалом дуже мало їх в архівосховищах сучасної України, оскільки ще у 1708 р. під час взяття гетьманської столиці Батурина був спалений і архів Гетьманщини, у якому, без сумніву, були матеріали щодо зносин з Кримським ханством. Таким чином, на сьогодні найціннішими зібраннями джерел з історії Кримського ханства диспонують лише архівосховища Стамбула, Москви і Варшави. Зокрема, у Москві найцінніша їх частина сконцентрована у “татарських справах” колишнього Посольського приказу (нині – ф. 123 “Сношения России с Крымским ханством” Російського державного архіву давніх актів у Москві¹. Аналогічного характеру джерела зберігаються у Варшаві, у “татарському відділі” ф. “Архів коронний у Варшаві” (далі – АКВ) Архіву Головного Актів Давніх у Варшаві (далі – АГАД). Останні і є предметом нашого дослідження.

Слід відзначити, що джерела з “татарського відділу” АКВ АГАД постійно перебували в центрі уваги польських орієнталістів, певна частина їх була вже видана, наприклад, інструкція для посла Речі Посполитої до Криму М. Яскульського 1654 р. (388)², їх використовували при написанні праць з історії польсько-кримських відносин, наприклад, видатний польський тюрколог-кримознавець Богдан Барановський. Окремі джерела

¹ Сигнатури документів “татарського відділу” АКВ АГАД є досить незручними. Подаємо тут і далі лише порядковий номер справи, без вказівок на “картон” чи “теку”. Цього, однак, достатньо, щоб розшукати без проблем необхідну справу у фонді.

² Загальний опис ф. 123 міститься у кн.: *Центральный Государственный архив древних актов СССР. Путеводитель*, Москва 1991, т. 1. Частина з них була проаналізована нами: Ю.А. Мицик, *Нові джерела до історії українсько-кримських відносин у середині XVII ст. (за матеріалами “кримських справ”)*, *Взаимодействие культур Восточной Европы и Востока в переломные эпохи*, Днепропетровск 1996, с. 70–72; Ю.А. Мыщык, *О публикации дипломатия Крымского ханства*, *Исследования по археографии и источниковедению отечественной истории XVI–XX вв.*, Днепропетровск 1990, с. 41–50.

цього відділу були видані нами³. Тим не менш, потенційні можливості “татарського відділу” АКВ АГАД далеко не вичерпані.

“Татарський відділ” містить у собі 736 справ, але кількість джерел у них не є однаковою. Переважна більшість справ містить у своєму складі одне джерело, не рахуючи заміток архівістів XVIII–XX ст. Однак є справи, де зберігаються два джерела (№№ 93, 427, 438, 539, 541, 546, 552, 565, 574), три (№№ 422, 346, 533, 538, 546, 554), чотири (№№ 140, 547), п’ять (№№ 8, 542) і навіть сім (710). Додамо, що одна справа (№ 33) була передана до іншого “турецького” відділу АКВ, де значиться під сигнатурою № 78 (485). Таким чином, загальна кількість джерел (це переважно документи) складає 775, але треба врахувати, що таких, що мають самостійне значення, є менше, всього 733. Несамостійними джерелами ми вважаємо тут такі, що є копіями при наявності оригіналу, або ж перекладами польською, французькою, латинськими мовами, знову ж таки при наявності оригіналу. Водночас деякі документи мають додатки (їх автори джерел звичайно називали “цедулами”), кількість яких складає 29.

Матеріали “татарського відділу” АКВ АГАД відносяться до досить широкого часового проміжку: найраніший документ датований 29.XI.1514 р. (№ 575). Це – оригінал договору хана Менглі-Гірея I з королем Сигізмундом I. Найпізніший (№ 140) датований 1765 р. Це – лист хана Селім-Гірея III до короля Речі Посполитої Августа III. По століттях матеріали “татарського відділу” поділяються таким чином: XVI ст. – 172, XVII ст. – 495, у тому числі на 1660–1665 рр. припадає понад 200 документів, XVIII ст. – 66 джерел. У деяких випадках датувати джерело з достатньою точністю важко.

Переважна більшість джерел кримськотатарського походження була створена представниками центральної та місцевої влади Кримського ханства, інколи приватних осіб. Більшість цих джерел писана т. зв. османською мовою, тобто діловою мовою Османської імперії, арабськими письменами. Водночас дуже широко вживалася польська мова. Правителі Кримського ханства мали з нею, як і з українською, постійний контакт, а

³ Див.: Ю. Мицик, *Кілька документів до історії України та Кримського ханства XVII – початку XVIII ст.*, Україна в минулому, К.: Л. 1996, вип. VIII, с. 205–214. Відзначимо, що джерела з історії Кримського ханства можна знайти часом у найнесподіваніших місцях. Так, нами було виявлено у Баварській державній бібліотеці у Мюнхені тритомний кольоровий альбом з малюнками й коментарями до них невідомого італійського автора середини XVII ст. Хоча альбом присвячено Османській імперії, однак там є малюнки, які зображують кримського хана, качгу-султана, нурадін-султана, мурз, рядового татарина, навіть малюнок запорожця, посадженого на палю (існопог. № 352, 353, 354).

через те, що ця мова була державною в Речі Посполитій, через те, що правителі Криму зверталися до короля та уряду Речі Посполитої, то вживання польської мови не повинно викликати подиву. У дипломатичній службі Кримського ханства, у канцелярській роботі було задіяно чимало вихідців з Речі Посполитої або їхніх нащадків. Так, канцелярист хана Мухамед-Гірея IV називався Іслам-бей Цегелі, хоча його справжнє прізвище було Цегельський, і він, очевидно, був етнічним поляком. У “татарському відділі” зберігається 10 його особистих листів, з яких, до речі, стає ясно, що він був і секретним інформатором уряду Речі Посполитої.

Зустрічаються і такі документи кримськотатарського походження, які були писані українською (585) та французькою (566) мовами. У першому випадку лист хана Девлет-Гірея I до короля Сигізмунда-Августа, писаний з Самари 1562 р. Відзначимо, що Самара – це стара назва сучасного міста Новомосковська Дніпропетровської області, і отже, лист Девлет-Гірея I може вважатися першою згадкою про цей населений пункт, котрому, виходить, вже майже 440 років! Франкомовний документ – це лист хана Саламат-Гірея II до – короля Августа III від 27.12.1742 р.

101 документ має інше походження, насамперед польське. Це листи королів Речі Посполитої (Сигізмунд I, Сигізмунд-Август, Сигізмунд III, Ян-Казимир, Михайло Вишневецький, Ян Собеський, Август II, Август III), коронних канцлерів, представників дипломатичного корпусу Речі Посполитої, насамперед послів до Кримського ханства, а також листи й звіти останніх (М. Яскульський, В. Бечинський, Я. Венявський, Я. Шумовський, Ф. Кобилецький, Г. Шмелінг, Ромашкевич та ін.). Трапляються і листи шведського короля Густава X Адольфа (477), іранського шаха Аббаса II (332), молдавських господарів Костянтина (147–153) та Григорія III Дуки (33) та ін. Всі ці документи, що мають безпосереднє відношення до історії Кримського ханства, писані переважно польською мовою, хоч зустрічаються й такі, що були писані українською, латинською та французькою мовами. Врешті 11 документів належать перу представників Османської імперії і були писані османською мовою. Це листи очаківської адміністрації (М. Сияуш-паша, Осман-паша, Мустафа-бей, Омар, Ібрагім-паша), рядових турків. Вісім цих документів (53, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 66, 67) датовані приблизно 1542–1550 рр., інші – 1633 р. (8, 71) та 1654 р. (391). Це, головним чином, скарги на керівників козацьких нападів на Очаків вінницького старости Бернарда Претвича та Васька Чорного з переліком заподіяних шкод, що доповнює багаті матеріали аналогічного характеру “турецького відділу” АКВ АГАД. Є й дані про розмежування кордонів,

де згадуються Кодима й Саврань. У інших випадках мовиться про дії Абази-паші, що готувався до війни проти Речі Посполитої на початку 30-х рр. XVII ст., про турецько-польські дипломатичні зносини.

Окрему групу складають тексти мирних договорів: усього 14 (13 – договори Криму з Річчю Посполитою, а один – Кримського ханства з Московською державою 1670 р.). Це договори 1514, 1520, 1622, 1634, 1640, 1649, 1654 рр. (№№ 34, 35, 334, 365, 484, 485, 575, 576, 512, 513, 577, 578, 712, 713).

Звернемося насамперед до документів XVI ст. Найраніші з них стосуються часів правління ханів Менглі-Гірея I та Мухамед-Гірея I. Це вищезгаданий договір Менглі-Гірея I 1514 р. разом із перекладами (575–576), трактат Мухамеда-Гірея I зі станами Речі Посполитої, укладений у Перекопі 21.10.1520 р., (577 та його переклад – № 578). Листи хана до великого коронного канцлера і, очевидно, до Сигізмунда I (579, 580). Крім вищезгаданого листа Девлет-Гірея I до Сигізмунда-Августа є ще один лист цього ж хана до того ж адресата від 13.06.1572 р. (584). Основну ж масу документів XVI ст. складають листи ханів та представників панівних кіл Кримського ханства до королів Речі Посполитої Сигізмунда-Августа та Генріха Валуа (до останнього, наприклад, адресовано 18 листів), станам Речі Посполитої протягом кількох років (1572–1574 рр.). На жаль, їхній текст є дуже стандартним і лаконічним, майже ідентичний зміст відбивався у 10–20 документах, листах різних авторів. Це значною мірою знижує їхню цінність. Взагалі, досить поширена у Криму практика одночасного випуску серії листів з одного питання (від імені хана, візира, калги-солтана, нурадин-солтана тощо), до того ж (для гарантії отримання їх адресатом) інколи двома-трьома серіями, призводила до значного дублювання документації.

Унікальними є листи до тих же адресатів, що були писані дружинами та дочками Девлет-Гірея I (Айше, Пері, Ханіке, Ширван та ін.; Зійяд, Фатіма, Махбуб)⁴. При цьому ханші виряджали до королів Речі Посполитої особистих послів (Тини-бек, Тав-мурза, Микола). Хоча листи було підготовлено у державній канцелярії і тому їхній зміст був стандартним (запевнення у мирних намірах, вимоги сплатити заборговані упоминки, тобто данину), але це виразно свідчить про більшу, ніж звичайно вважається, політичну і суспільну роль жінок у мусульманському Криму.

⁴ Про ці жіночі листи нам уже доводилося писати: Ю.А. Мыцык, *Женские письма XVI–XVII вв.*, Достлук (Симферополь 1991, 18 жовтня). Ця стаття, у перекладі українською (Жіночі листи XVI–XVII ст.), була перевидана на сторінках кримського тому “Хроніки-2000” (К. 2000).

Принаймні така традиція офіційного листування дружин і дочок правителя, особисті їх посольства, була невідомою у Московській державі і не була поширеною в тогочасній Центральній і Західній Європі. У Криму ж і у першій половині XVII ст. ця традиція продовжувала існувати, про що свідчить лист Она-біім, матері хана Бахадур-Гірея, від 12–20.06.1640 р. (№ 499) та Алем-Султан-хані, матері калги-солтана Шахін-Гірея під 1635 р. (№ 464). Усього жіночих листів у “татарському відділі” АКВ АГАД нараховується 32, причому вони належать 20 авторкам. Тут варто сказати і про лист Бекір-мурзи до його матері, що датується серединою XVII ст. Тут містилася подяка за надіслані речі і привітання знайомим (85).

Нарешті остання група листів XVI ст. (всього 17) адресована Стефанові Баторію, королеві Речі Посполитої у 1576–1586 рр. Найцікавішою є група з 13 листів, писаних королеві Мубарак-Гіреєм (нурадин-солтан), Мехмед-Гіреєм (калга-солтан), Мурад-Газі, Гадасі-Гасаном, Гаджі-Гірей-султаном, Сахіб-Гірей-султаном, Мусалла-аталиком, Мурад-беєм, Алі-Гіреєм та Газі-Гіреєм близько 17.02.1578 р. з-під Острога. До речі, у Острозькому літописці під 1577 р. занотовано: “Того ж року татаре маснії (тобто ті, що напали на Острог під час масляного тижня перед І Великим постом. – Ю. М.) Острог добували і мало не добули, аж князь Василій (Острозький. – Ю. М.) поєднав їх і частовал в замку, і в місті з людьми татаре їли і пили”⁵. Джерело цієї звістки – “Хроніка Польщі” Марціна та Йоахима Бельських датує цю подію точніше – 1578 рік. Згадані листи безпосередньо стверджують існування мирної угоди князя Василя Острозького з ординцями, які, ідучи проти козаків, вчинили напад на Острог (683–689, 693–698). До них прилягає лист Мустафи-бея, де йдеться про похід на Острог і відправлення посла (70). Варто вказати також на лист хана Газі-Гірея II, адресований канцлеру Яну Замойському (699), та його мирну угоду з Сигізмундом III і станами Речі Посполитої 1592 р. (701, 702); листи хана Селемет-Гірея (707) та Богр-бея (711) до Стефана Баторія.

XVIII століття представлене найменшою кількістю документів. Це пояснюється кризою Османської імперії, Кримського ханства і Речі Посполитої, ослабленням їхньої зовнішньополітичної активності. Не випадково найбільше документів стосується подій початку XVIII ст., особливо 1712–1714 рр. Авторами цих документів є насамперед хани Каплан-Гірей (8 листів), Девлет-Гірей II (2 листи), Селамат-Гірей II (2 листи), Селім-Гірей III (1 лист), Арслан-Гірей (3 листи), Селім-Гірей III (4 листи, враховуючи і три копії), Галім-Гірей (4 листи). Ці листи були адресовані королю Речі Посполитої Августу II та Августу III, коронному гетьману А. Сенявському.

⁵ О.А. Бевзо, *Львівський літопис та Острозький літописець*, К. 1970, с. 129.

Найбільше документів стосується подій XVII ст., особливо часів правління Іслам-Гірея III (1644–1654 рр.) та Мухамед-Гірея IV (1641–1644, 1654–1666 рр.). Так, на частку Іслам-Гірея III припадає 30 документів, Мухамед-Гірея IV – 102, візира Сефер-Кази-аги – 74, візира Кайтас-аги – 14 і т. д. Можна відзначити, що у “татарському відділі” зберігаються листи більшості кримських ханів, що панували у XVII ст., наприклад Джанібек-Гірея (8 листів), Бехадур-Гірея (2 листи), Адиль-Гірея – “Чабана” (2 листи) та ін., ханських візирів, калг, нурадинів, солтанів, мурз та їхніх візирів, представників дипломатичного корпусу. Характерно, що майже все це – документи зовнішнього листування, і лише окремі (лист візиря Сефер Кази-аги до дипломата Дедеш-аги (325, 534), листи Яли-аги, Бек-мурзи до Сефер Кази-аги (76, 84, також 83)) представляють внутрішнє листування.

Найбільшу цінність мають листи Мухамед-Гірея IV, Адиль-Гірея, калги-султана Крим-Гірея, перекопського Карач-бея, візира Іслам-аги та якогось аноніма до гетьманів України Івана Виговського, Юрія Хмельницького, Павла Тетері, Петра Дорошенка, писані у 1659–1666 рр. (16, 17, 46, 191, 297, 318, 415)⁶.

Варто вказати на інші документи цього ж ряду, що зберігаються у “козацькому відділі” АКБ АГАД: листи до П. Дорошенка Мухамед-Гірея IV (№ 103), калги-солтана Крим-Гірея (№ 102), лист хана Девлет-Гірея II до Війська Запорозького від 6.02.1713 р. У рукописі № 3036 фонду “Архів Замойських” АГАД зберігаються листи кримських ханів: лист Іслам-Гірея III до Б. Хмельницького від 29.05.1650 р., Мухамед-Гірея IV до Війська Запорозького 1655 р. до гетьмана П. Тетері того ж року та лист візира Кайтас-аги до того ж (АГАД, ф. “Архів Замойських”, № 3036, с. 431, 200, 202).

Чимало листів належить до категорії “проїжджих”, тобто глейтів, які були видані ханами та візирами своїм послам для передачі королеві чи канцлеру Речі Посполитої. Тут містилося прохання про дозвіл проїзду кримських послів до Австрії 1660 р. (306), 1661 р. (108), 1632 р. (149); до Швеції 1659 р., (412) та 1662 р. (146, 2); Данії у 1658 р. (408), 1661 р. (109–110), 1666 р. (11) тощо. Тим самим стверджується широкий розмах дипломатичної діяльності Кримського ханства, що відбулося у деяких іноземних джерелах, наприклад у німецькомовній хроніці “Театр Європи”. Деякі документи фонду свідчать також про воєнні дії ханства не тільки на території України, але й Польщі, Пруссії, про шведських полонених, взятих Субхан-Кази-агою (299). Водночас документи фонду засвідчують активні дії

⁶ Згадані листи кримських ханів до гетьманів України подані нами до друку в “Записки НТШ” у Львові.

запорозького козацтва у боротьбі проти ханства, насамперед проти ногайських орд, козацькі походи проти Очакова, Білгорода-Дністровського (Акермана), Перекопу. Сигізмунд-Август у листі до хана (1565 р.) писав про вдалий напад запорожців і донців на турецько-кримський караван на чолі з турецьким купцем Карашем, який вів також невольників, згадувалося про Дмитра Вишневецького – “Байду” (586 під 1562 р.), про Б. Претвича.

Документи фонду висвітлюють також і союзницькі дії Запорозької Січі та Кримського ханства. Насамперед це стосується союзу 20-х рр. XVII ст., діяльності його ініціатора з кримського боку – калги-солтана Шахін-Гірея (див. чотири листи останнього за номерами 459–461, 714). Дізнаємося, наприклад, що цей калга був швагером іранського шаха Аббаса Великого (сестра Шахін-Гірея була дружиною Аббаса), про ім'я матері Шахін-Гірея. З інших джерел, виявлених нами в архівах, дізнаємося, що Шахін-Гірей після поразки у боротьбі проти Османської імперії знайшов притулок на Січі, де й “покозачився” (!). Чимало документів фонду безпосередньо стосується Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр., і вони складають більшість із 56 листів, виявлених нами з цієї проблематики, в т. ч. 15 листів було адресовано Б. Хмельницькому⁷. Найповніше відбилася доба “Руїни” в Україні. Досить сказати, що тільки про Івана Сірка йдеться у 12 документах, а ще у двох листах про його дії говориться, не називаючи вождя запорожців по імені. Це листи Мухамед-Гірея IV до короля Яна-Казимира та канцлера М. Пражмовського, донесення польського дипломата Я. Стадницького.

Тут висвітлюється вибух повстання у Правобережній Україні на початку 1664 р., який, за твердженням автора листа, спричинив Сірко з понад десятком кіннотників, підготовка Сірка до нападу на Крим, його переговори з цього приводу з калмиками, оборона Сірком Умані у 1664 р. (№№ 116, 192, 215, 218, 219, 220, 221, 222, 232, 239, 241, 257, 278, 233). Знаходимо у документах також певні дані про антиколоніальне повстання Мазепи та Гордієнка проти Російської імперії у 1709 р. До речі, згадується і про догетьманський період діяльності Мазепи: Кутлу-Гірей-мурза писав у березні 1663 р., про Мазепу як гінця Яна-Казимира до кримського хана (188, 189).

Чимало важливих подробиць про події воєнно-політичної історії в Україні, Криму, Молдавії подають польськомовні “новини” з Молдавії, зі

⁷ Див., наприклад: *Нововиявлений лист Мухамед-Гірея IV до Богдана Хмельницького*, Архіви України 5 (1989) 71–74. Низка документів “татарського відділу” надруковані нами на сторінках серійної публікації *Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр.*, К. 2014.

Сходу тощо. Є дані і про торгівлю Кримського ханства, причому названі імена татарських (Мустафа) (98), вірменських (Торос Торосович, Малок) (76, 204, 314, 393), єврейських або караїмських купців; зазначені торгівельні шляхи Криму (до Львова, Києва, Москви) і т. д. Унікальним є документ – скарга 13 католицьких та уніатських ченців і священників з Бахчисараю 1660 р. Вони просили у польської влади допомогти їм у клопотанні до Ватикану щодо зміщення єпископа-німця Вінцента Пінкельмана і затвердження нового, ними обраного єпископа. Отже, тут чітко твердиться про існування католицького єпископату в Кримському ханстві, названо імена чотирьох кримських католицьких єпископів у середині – другій половині XVIII ст., є дані про душпастирську діяльність католицьких місіонерів у Криму (№ 13). Є й пізніші документи про діяльність католицьких місіонерів у Криму: лист ватиканського місіонера, домініканця Франциска до Яна-Казимира 1663 р. (193), реляція польського посла до Криму Лопушанського 1713 р. (560).

Документи фонду дають важливий матеріал для вивчення палеографії Кримського ханства, певною мірою і Речі Посполитої та України, також дипломатики, сфрагістики тощо. Так, більшість документів скріплена особистими печатками авторів, деякі документи – це просто відбитки ханських печаток (66, 68). Один документ підписаний і скріплений печатками понад 10 вищих достойників Кримського ханства часів Мухамед-Гірея IV (131). Найважливішим з цього боку є договір 1514 р., рясно вкритий тамгами, частина з яких нагадує нинішній герб кримських татар (703). Фонд подає великий матеріал для генеалогії Кримського ханства. Так, довідуємося, що відомий діяч Суїн Кази-мурза був, як він сам пише (161, 237), сином Субхан Кази-аги, того самого, що воював у Померанії, Пруссії, Польщі проти Швеції. Нарешті, є важливі дані для історичної топоніміки Криму та України; згадуються, наприклад, Дніпро, Південний Буг, Інгул, Самара, Дністер, такі населені пункти, як Кодак (сучасний Дніпропетровськ), Самара (сучасний Новомосковськ), Микитин Ріг (Нікополь), Кам’яний Затон та ін.

Отже, джерела “татарського відділу” АГВ АГАД мають велику цінність для вивчення історії Кримського ханства та України XVI–XVIII ст., а також низки сусідніх держав. Без їх використання неможливо видати повноцінний корпус джерел з історії Кримського ханства. Сподіваємося, що ця стаття поліпшить орієнтацію українських дослідників у значному і важливому масиві кримськотатарських джерел, які зберігаються у “татарському відділі” АКВ АГАД.

ДО ПРОБЛЕМИ ЗАЛЕЖНОСТІ МОЛДАВІЇ ВІД КРИМСЬКОГО ХАНСТВА

Одним із важливих аспектів історії Кримського ханства є його зовнішня політика. Традиційно історики більше приділяли увагу історії відносин Кримського ханства з Великим князівством Московським, Великим князівством Литовським, Королівством Польським та Османською Імперією. Проте у кримськотатарських хроніках також приділялась увага питанню відносин з Молдавією та черкесами. В історіографії питання відносин з татарами досліджували головним чином молдавські та румунські дослідники¹. У цьому дослідженні ми прагнемо розглянути питання встановлення васальної залежності Молдавії від Кримського ханства, яке досі залишається малодослідженим. Для цього необхідно проаналізувати молдавсько-татарські відносини XV–XVI ст.

До середини XV ст. супротивником Молдавського князівства була Велика Орда під керівництвом Саїд-Ахмеда. У 1439 та 1440 рр. татари здійснили два походи проти Молдавії. Перемога Хаджі-Гірея та Семена Оленьковича над татарами у 1452 р. привела до того, що відтоді Велика Орда перестала турбувати своїми набігами Молдавське Князівство. У 1462 р. молдавський князь Штефан III писав, що сини Саїд-Ахмеда знаходяться у нього у полоні і нікому він їх видавати не збирається. На авансцену історії вийшло Кримське ханство, яке почало турбувати своїми набігами сусідів².

Перші достовірно встановлені походи кримців проти Молдавії датовані 70-ми рр. XV ст. Для того щоб зробити конкретні висновки, необхідно проаналізувати усю сукупність наявних джерел. Традиційно історія Молдавії цікавила польських хроністів. Ян Длугош під 1469 р. вказував про вторгнення Завользької Орди хана Маніака у валаські землі (молдавські землі). Третя частина татар увійшла у Валахію (Молдавію) під керівництвом сина хана й була переможена військами Стефана. У полон

¹ *Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества*, Кишинев 1987, 465 с.; A.I. Gonta, *Romanii si Hoarda de Aur. Iasi*, Demiurg 2010, 217 p.; V.A. Epure, *Quelques pages d'histoire troublee des XIV-eme et XV-eme siecles de l'Est de l'Europe*, Codrul Cosminului, 14 (Suceava 2008) 23–40; Тасин Джемил, *Татары Добруджи и Буджака*, Золотоордынская цивилизация, вып. 1, Казань 2013, с. 164–176.

² Я.В. Пилипчук, *Отношения Великого Княжества Литовского с татарскими ханствами (конец XIV – середина XV в.)*, Научный Татарстан 2 (Казань 2013) 44–45.

потрапив син хана, а сам хан відправив 100 послів для того, щоб його звільнити з полону. Сина хана Стефан наказав вбити³.

Марцин Кромер повідомляв, що заволжці на чолі з Маніаком вдерлись у Валахію (Молдавію). У Валахії Стефан воєвода переміг татар і взяв у полон ханського сина, якого стратив, як і всіх татарських послів, окрім одного, якому наказав відрізати губи та ніс і у такому вигляді відправив до хана⁴. Марцин Бельський повідомляв про три частини війська кримців. Правителем заволзьких татар був названий Маніак. Стосовно дій у Молдавії вказано, що молдавський воєвода три рази перемагав татар, захопив у полон і стратив сина хана. Свідчення про долю послів схожі на інформацію у Марцина Кромера, а датування вторгнення те саме, що й у Яна Длугоша⁵.

Мацей Стрийковський повідомляв, що у 1470 р. прийшли заволзькі татари, яких очолював хан Маніак. Повторені дані Марцина Бельського про три перемоги. Також запозичена інформація Яна Длугоша про долю сина хана та послів. Про скаліченого посла повторена інформація Марцина Кромера. Автор білорусько-литовського літопису “Хроніка Литовська та Жмойтська” датував сам похід 1480 р., називав правителя татар заволзьким ханом Моняком. Замість Молдавії як мети походу названа Волинь⁶. Олександр Гваніні повідомляв, що у 1462 р. заволзькі татари на чолі з Мамтаном рушили на захід. Стосовно Молдавії, то повторені дані Марцина Бельського та Мацея Стрийковського стосовно трьох перемог Стефана, страти ханського сина, а також долі татарських послів⁷.

У Першому Путнянському літописі битва у дубраві Ліпнік датована 1470 р. та вказано, що після цього князь Штефан III освятив церкву Богородиці у Путні рукою митрополита Філоктіста. У Другому Путнянському літописі вказано, що у 1470 р. 28 серпня князь Штефан III переміг безліч татар поблизу Дністра в дубраві Ліпнік та відібрав у них весь полон. У молдавсько-польському літописі ці події датовані тим самим роком, але вказано, що тоді татари воювали на Поділлі і що молдавани їм перейшли шлях. У молдавсько-німецькій хроніці просто вказано, що

³ J. Długosz, *Dziejów Polskich ksiąg dwanaście*, przekład K. Mecherzyńskiego, t. 5, ks. XII, Kraków 1870, s. 499–500.

⁴ *Kronika polska Marcina Kromera biskupa Warmińskiego*, ksiąg XXX, t. 2, Kraków 1882, s. 1217–1218.

⁵ *Kronika Polska Marcina Bielskiego*, księga IV–V, t. 2, Sanok 1856, s. 831–832.

⁶ Мацей Стрийковський, *Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Русі*, Л. 2011, с. 775; *Хроніка Литовська и Жмойтська*, ПСРЛ, т. 32, Москва 1975 [Електронний ресурс], режим доступу: <http://litopys.org.ua/psrl3235/lytov06.htm>.

⁷ Олександр Гваніні, *Хроніка Європейської Сарматії*, К. 2009, с. 388–389.

у 1469 р. у Молдавію вдерлись татари після перемоги молдаван над угорцями під Басю. Повідомлялось, що Штефан напав на татар, багатьох з них вбив та вигнав з країни. Григоре Уреке повідомляв, що багато татар вдерлось у Молдавію та Штефан перемиг їх поблизу Дністра у дубраві Ліпнік 20 серпня 1470 р.⁸ При цьому татари, що повинні були напасти на молдаван, були не з великої Орди, а з Криму. Більш достовірні дані про напад кримців були у молдовських літописах і похід можна датувати серпнем 1470 р.

Те, що османський султан перед молдавською кампанією 1476 р. особисто листувався з Емінеком, підтверджує велике значення цього карачі-бека у Криму. Італієць Оберто Скварчіафіко повідомляв, що Емінек два роки перебував у полоні у валахів (молдаван) та що він не користувався довірою у Великій Орді. Сам Емінек був тим сином хана, про якого повідомляли польські хроністи. Звичайно, він не був Чингізидом, а тільки беєм. Історія з сином хана та стратою послів напевне є вигадкою. У 1476 чи 1486 р. Менгі-Гірей ставив ультиматум перед Казимиром IV вимагаючи від нього не допомагати молдаванам. Про це ми дізнаємось з листування Менгі-Гірея з султаном Байазидом II⁹.

Опис кампанії кримських татар проти Молдавії не зберігся у слов'яно-молдавських літописах, що не виокремлювали татар з числа турків при описі подій 1484 р. Проте про це є свідчення у кримськотатарських та османських хроністів. Менглі-Гірей допоміг туркам у війні проти молдаван. Хуррем Челебі вказував, що коли турки брали Кілію та Аккерман, то кримський хан надіслав їм на допомогу 50 тис. воїнів та знищував поселення молдаван на Турлу (Дністрі) коло Яли-Агаси¹⁰. Евлія Челебі повідомляв про

⁸ Ф.А. Грекул, *Славяно-Молдавские летописи XV–XVI вв.*, Москва 1976, с. 48, 64, 70, 118; Григоре Уреке, *Летописецул цэрий Молдовей*, Кишинев 1971, с. 89–90; A.I. Gonta, *Op. cit.* р. 184–185; V.A. Eruce, *Op. cit.*, р. 27–28; *Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества*, с. 75; В.В. Трепавлов, *Большая Орда – Тахт эли, Очерки истории*, Тула 2010, с. 77–78; Tahsin Gemil, *Români și Otomanii în secolele XIV–XVI*, București 1991, р. 67.

⁹ L. Podhorodecki, *Chanat Krymski i jego stosunki s Polska*, Warszawa 1987, s. 24; О.С. Мавріна, *Ширини у ранній історії Кримського ханату (карачі-беки Мамак та Емінек)*, Сходознавство 47 (2009) 58–59; А.П. Григорьев, *Письмо Менгли-Гирея Байазиду II*, Востокведение: филологические исследования. (Ученые записки ЛГУ, № 419, Серия востоковедческих наук, вып. 29), вып. 13, Ленинград 1987. [Електронний ресурс], режим доступу http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XV/Mengli_Girej/Brief_Bayazid_II_1486.phtml?id=12752; И. Зайцев, *Между Москвой и Стамбулом. Джучидские государства, Москва и Османская империя (начало XV – первая половина XVI вв.)*, Москва 2004, с. 72, 74; Х. Иналджик, *Крым под властью Османов и спор о заключении соглашения*, Золотоордынское Обозрение, вып. 2, Казань 2013, с. 120–121; Tahsin Gemil, *Op. cit.*, р. 67–68.

¹⁰ А. Негри, *Извлечение из турецкой рукописи Общества, содержащей историю крымских ханов*, ЗООИД 1 (1844) [Електронний ресурс], режим доступу: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XV/Tur_ruk_obsch/text.phtml?id=5430.

фантастичні 200 тис. татар у поході на Молдавію у 1484 р. і приписував головну заслугу у перемозі над молдаванами кримському хану¹¹. Халім Гірей повідомляв свідчення, схожі на інформацію Хурремі Челебі. Щодо розмірів війська надісланого на допомогу туркам у Молдавію, ці два хроністи солідарні, проте Халім-Гірей повідомляв, що кримці здобули Балту (Балта), Тумбасар (Дубосари) та Кавшан (Кішінев)¹². Участь Менглі-Гірея у кампанії у Кара-Богдан (Молдавії) відмічено й Саїд-Мухаммедом Різою. За свою допомогу кримський хан отримав частини прибутків з місцевостей на Дністрі, що раніше належали молдаванам¹³.

Тюрки вважали Буджак татарською землею і пам'ятали, що колись значна частина Молдавії перебувала під владою Золотої Орди. У “Таваріх-і гузіда-йі Нусрат-наме” вказано, що Шибану був відданий у володіння улус Кара-Улак. Згідно з свідченнями “Чиніз-наме” Утеміша Хаджі Шибан завоював Улак та Курал. Абд ал-Гаффар ал-Киримі вказував, що Шибан завоював Богдан та Лехлю вілайеті. І. Мустакімов вказував, що Кара-Улак це або Молдавія або Волощина, Улак позначав Молдавію, а Курал позначав Польщу (Річ Посполиту). Відповідні пара епітетів Богдан та Лехлю вілайеті позначали все ті ж Молдавію та Польщу. Також у османських джерелах Курал позначало королівство, тобто Річ Посполиту, а Богдан було традиційним позначенням для Молдавії. Свідчення східних джерел радше свідчать про апетити Чингізидів і прагнення обґрунтувати свої походи так званими давніми правами. Крім того, Утемиш-Хаджі, Абу-л-Газі, Абд ал-Гаффар Киримі виводили правителів Речі Посполитої з нащадків Шибана, що, зрозуміло, було прагненням приписати собі неіснуюче родство¹⁴.

Французький мандрівник Блез де Віженер повідомляв, що татари кочують у степах між Кримом та Монкастро (Аккерманом) і грабують Валахію (Молдавію)¹⁵. Міста Балта та Дубосари стали частиною Кримського

¹¹ Челеби Эвлия, *Книга путешествия*, вып. 1. *Земли Молдавии и Украины*, Москва 1961. [Електронний ресурс], режим доступу: <http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Celebi3/text2.phtml?id=1728>.

¹² Халим Гирай Султан, *Розовый куст ханов или история Крыма*, Симферополь 2004. [Електронний ресурс], режим доступу: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XV/Rozovuj_kust_chanov/2.phtml?id=12922.

¹³ В.Д. Смирнов, *Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала XVIII века*, Одесса 1887, с. 346, 366–367.

¹⁴ И.А. Мустакимов, *Владения Шибана и Шибанидов по данным некоторых арабско-графических источников*, Средневековые тюрко-татарские государства, вып. 2, Казань 2010, с. 22–24; И.А. Мустакимов, В.В. Трепавлов, *Чингизидское происхождение христианских монархов в тюркской и монгольской исторической традиции*, Тюркологический сборник, 2011-2012, Москва 2013, с. 255–257.

¹⁵ Виженер Блез де, *Описание Польского Королевства*, Мемуары относящиеся к истории Южной Руси, вып. 1 (XVI в.), К. 1890. [Електронний ресурс], режим доступу: <http://www.vostlit.info/Texts/rus14/Vizhener/text.phtml?id=395>.

ханства, а Аккерман разом з Кілією та Кавшаном (Кишиневом) став частиною Буджацької Орди. При цьому Кишинів був головним містом Буджака¹⁶. У 1484 р. кримці зайняли область Буджак, яка раніше належала Молдавії, але її населяли татари. Цей край став спільним османсько-кримським володінням. У 1502 р. у Буджак переселилась частина татар з Великої Орди. Кримський хан отримав мито з Аккерману та мито з работоргівлі. У 1512–1514 р. зросла кількість татар у Добруджі¹⁷.

Саад ад-Дін повідомляв, що при кампанії турків у Молдавії їм допомогало 50 тис. татар. За іншими свідченнями, татар було 30 чи 15 тис. На нашу думку, найбільш реалістичні свідчення про військо кримців у 30–40 тис. татар. У 1484 р. на боці турок проти молдаван виступив і господар Волощини Влад Цепеш Дракула та кримський хан Менглі-Гірей. У “Хроніці Биховця” вказано, що у 1486 р. Казимир IV надав допомогу Штефану III. Мацей Стрийковський ще під 1475 р. повідомляв про спільні дії турків, татар та мультян (волохів) проти молдаван. Олександр Гваніні датував 1476 р. війну турок та татар проти Стефана. Григоре Уреке вказував, що у 1475 р. на Молдавію напало військо з 120 тис. турків, татар та мунтян (волохів). У 1476 р. татари та турки воювали у Молдавії. Загони кримців очолював Емінек. Вони спустошували східні райони Молдавії, проте ополчення молдаван перемогло їх, та й набіг військ Великої орди примусив Емінека відступити. У сербському літописі під 1486 р. вказано, що татари перемогли зятя царя та саме цареве військо. Можливо у цьому повідомленні знайшло відображення вторгнення Великої Орди до Криму. З впевненістю можна стверджувати, що кримці у 1484 р. з великим військом вдерлися у Молдавію. У 90-х рр. XV ст. Штефан III об’єднався в альянс з росіянами та кримськими татарами. У 1492 р. молдавський посол М. Гонза у Криму поїдписав з татарами договір, за яким Штефан III та Менглі-Гірей стали союзниками. Молдавани таким чином бажали убезпечити свої кордони з боку татар. Під час візиту до Криму молдавський посол мав вручити кримському хану споминки (дарунки), що вважалися кримцями даниною сусідніх правителів хану. Насправді це не була данина, а швидше тимчасова контрибуція. Ймовірно, що й у 1532 та 1536 р. при перемовинах з татарами молдавський посол дарував кримським ханам споминки¹⁸.

¹⁶ И. Тунман, *Крымское ханство*, Симферополь 1991, [Електронний ресурс], режим доступу: <http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Tunmann/text.phtml>; Tahsin Gemil, *Op. cit.*, p. 69–71.

¹⁷ Тасин Джемиль, *Op. cit.*, с. 166–167.

¹⁸ А.І. Gonta, *Op. cit.*, p. 189–191; V.A. Epure, *Op. cit.*, p. 32–33; *Летопис на сръбските царе и господари*, [Електронний ресурс], режим доступу: http://ald-bg.narod.ru/biblioteka/srpski_letopisi/Let-sr_zare_greg.htm; Мацей Стрийковський, *Op. cit.*, с. 784–785; *Очерки*

Молдавський хроніст Григоре Уреке повідомляв, що татари під керівництвом Бати-Гірея у великій кількості вдерлись до Молдавії та спустошували місцевості від Орхея та Кегючуя до Дорохоя та Прута¹⁹. У літописі Макарія вказано, що при воєводі Богдані, сині Стефана татари несподівано у 1516 р. напали на Молдавію, увели багатьох людей у полон, спустошили землю від Дністра до Прута, райони Жижії та Кигечю до Хотина. У 1518 р. вдерлись у Молдавію, перейшли Дністер та дійшли Прута. Молдавани перемогли султана Алба та гнали татар до Дністра. Сам султан втік з невеликими силами. За свідченнями молдавсько-польської хроніки у 1513 р. у Молдавію вдерлись татари, спустошили країну до Ясс, а саме місто спалили, багатьох людей вбили та захопили багато здобичі. У 1518 р. татари на чолі з Алб-султаном напали на Молдавію. Татари прийшли до гирла Прути – Щербанки. У верхній течії Прута молдавський володар Штефаніце збирав військо, а частина молдаван під керівництвом молдавського вельможи Ворніка Карабца з військами усієї Нижньої країни, тобто всієї Південної Молдови, виступила проти кримців. Вказано, що той вбив багатьох татар і багато їх взяв у полон. Військо Алб-солтана втікало до самого Дністра і до цієї річки молдавани переслідували татар²⁰.

У 1511 р. молдавський господар бажав домовитися про мир з Менглі-Гіреєм, але посольство успіху не досягло. Участь кримців у війні шахзаде (сина султана) Селіма та султана Байазиди II відтермінувала вторгнення татар у Молдавію²¹. Сили кримців, що діяли проти Молдавії у поході 1511 р., К. Пуласкі оцінював у 20 тис. У поході 1512 р. (у молдавських літописах похід датований 1513 р.) брало участь 60 тис. чол. При цьому тільки частина з них воювала проти молдаван, інші воювали проти Польщі та Литви²².

За свідченнями Марцина Бельського у 1510 р. при переправі через Дністер загинув Бати-Гірей. Кримці у кількості 1 тис. воювали у Молдавії і коло Дністра з ними бився воєначальник Копач. Молдавани програли кримцям битву²³. Мацей Стрийковський під 1511 р. повідомляв, що

внешнеполитической истории Молдавского княжества, с. 79–80, 85, 117–122; О. Балух, *Польсько-молдавська війна 1497–1499 рр.*, Наукові зошити історичного факультету: збірник наукових статей, вип. 9–10, ч. 1, Л. 2008, с. 58; *Хроника Быховца*, ПСРЛ, т. 32, Москва 1975. [Електронний ресурс], режим доступу: <http://litopys.org.ua/psrl3235/lytov10.htm>; Григоре Уреке, *Op. cit.*, с. 91.

¹⁹ Григоре Уреке, *Op. cit.*, с. 134–135.

²⁰ Ф. А. Грекул, *Op. cit.*, с. 76–77, 111, 121.

²¹ *Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества*, с. 103–105.

²² K. Pulaski, *Stosunki z Mengli-Girajem, Stosunki Polski s Tatarszczina od Polowi XV wieku*, Kraków; Warszawa 1881, s. 165, 168–177.

²³ *Kronika Polska Marcina Bielskiego*, t. 2, s. 954, 958.

кримці воювали у Молдавії, проте Бати-Гірей загинув при переправі через Дністер. Вказано, що кримці угнали у плон 70 тис. Як і Марцин Бельський, Мацей Стрийковський повідомляв про воєводу Копача та загибелі його у битві з татарами. Вказано, що понад 700 волохів загинули в бою, а понад 300 врятувались втечею. У 1511 р. 30 тис. татарських вершників вдерлись до Валахії (Молдавії). На допомогу молдаванам прибули Станіслав Лянцкоронський та Твороський з 4 тис. поляків. Окрім того, молдавський господар найняв більш, ніж 800 угорців, болгар, сербів, турків і гусарів. Але кримські татари, шойно вторгнувшись у Молдавію, отримали інформацію про набіг на їх країну ногайців і повернулись у свої степи²⁴. Олександр Гваньїні під 1510 р. повідомляв, що сам хан рушив на Молдавію й там досягнув успіхів, проте при переправі через Дністер Бати-Гірей втонув у річці і що татари зазнали більше шкоди від води, ніж від людей. Вказано, що молдавани билися з татарами необережно й тому були переможені. Під 1511 р. повідомляється, що татари хотіли напасти на Молдавію і проти них виступив Богдан. Кримський хан відступив, бо в його землі вдерлись ногайці²⁵. Польський хроніст Бернанд Ваповський повідомляв під 1509–1510 рр. про ногайські та молдавські кампанії Менглі-Гірея. Повідомлялось, що Бати-Гірей воював у Молдавії²⁶.

Активно використовував свідчення польських хронік молдавський хроніст Григоре Уреке, який під 1510 р. вказував на вторгнення великої кількості татар на чолі з Бати-Гіреєм. Вказано, що вони спустошили місцевості поблизу Орхея та Дорохоя та дійшли до Прута. Під серпнем 1513 р. вказувалось, що Менглі-Гірей здійснив великий похід на Литву і в тому ж році напав на Молдавію. Похід здійснив Бати-Гірей. Згадувались події під Лопушним, що дозволяє віднести події похода до 1512 р. Татари спустошили місцевості до Ясс, Кигечю та Дорохоя. Господар Богдан відправив проти татар свого воєводу Корпача, проте той був переможений татарами. У 1518 р. татарський султан Алб напав на Молдову, багато татар перейшло Дністер і дійшов до гирла річки Прута – Щербинки. Проте ворнік Петру Карабєц переміг татар і гнав їх від Прута до Дністра. Багато з татар загинуло, також багато потрапили у полон. Зважаючи на те, що дані молдавських хронік випереджали реальну хронологію на один рік, то похід султана Алба варто датувати 1517 р. Стосовно персони ж татарського воєначальника, то його ім'я швидше можна реконструювати як Алп. При

²⁴ Мацей Стрийковський, *Op. cit.*, с. 878, 881.

²⁵ Олександр Гваньїні, *Op. cit.*, с. 363, 756.

²⁶ *Scriptores Rerum Polonicarum*, vol. 2, Cracoviae 1874, p. 93–94, 97–98.

цьому серед Гіреїв у той час не було чоловіка з таким іменем. Зважаючи на активність буджакців на Поділлі у володіннях Королівства Польського та Великого Князівства Литовського у 1515–1516 рр. ймовірний напад на Молдавію буджацьких татар, чисельність яких мала поступатися як кримцям, так і молдаванам²⁷.

У Густинському літописі вказано, що у 1510 р. Менглі-Гірей здійснив похід у Литву під самий Вільнюс та захопив у полон багатьох людей. У тому ж році татари перемогли молдавського воєводу. Під 1511 р. вказано, що Менглі-Гірей рушив на чолі 40 тис. проти волохів (молдаван), але на допомогу Богдану прийшли поляки та угорці, а також у землі кримців вдерлись ногайці і тому хан мусив відступити²⁸.

Саадет-Гірей у своєму листі великому московському князю вказував, що молдавани та волохи це його чабани. Це політична декларація як і свідчення про польського короля як “холопа” хана. Подібні речі колись писали Ахмед та Шейх-Ахмед про великого московського князя Івана III, проте реально російський володар не залежав від хана Великої Орди. Так само Саадет-Гірей видавав бажане за дійсне. Реальної залежності Великого князівства Литовського та Королівства Польського від Кримського Ханства не існувало. Поляки та литовці тільки сплачували дипломатичні подарунки – споминки, коли у скрутних умовах бажали домовитись про мир. Це було не більше ніж контрибуція. Про регулярну контрибуцію у вигляді споминків раніше домовлявся Сигізмунд I Старий з Менглі Гіреєм. Стосовно Молдавії та Волощини, то ситуація не мала суттєво відрізнятись²⁹.

Похід кримських татар та турків у 1538 р. не зафіксований у польських, українських, білорусько-литовських літописах та хроніках. Свідчення про цей похід збереглися головним чином у молдавських, кримсько-татарських та турецьких хроніках. У 1538 р., за свідченнями Халім-Гірея, син Сахіб-Гірея Емін-Гірей брав участь у поході султана на Молдавію. Ремаль Ходжа в “Історії Сахіб-Гірея” вказує на похід самого Сахіб-Гірея проти молдавського господаря Петру Рареша у 1538 р. За свідченнями молдавсько-польської хроніки, молдавський господар спочатку розгромив татар під Штефанештами, але у 1538 р. переможений Сулейманом та Сахіб-Гіреєм був змушений підкоритися османській владі. Григоре Уреке датував вторгнення татар та турків вереснем 1538 р. і вказував, що молдаванам

²⁷ Григоре Уреке, *Op. cit.*, с. 134–137; Б. Черкас, *Україна у політичних відносинах Великого Князівства Литовського з Кримським ханатом (1515–1540 рр.)*, К. 2006, с. 91–102.

²⁸ *Густынская летопись*, ПСРЛ, т. 40, Москва 2003, с. 145.

²⁹ О. Гайворонский, *Повелители двух материков*, том. 1: *Крымские ханы XV–XVI столетий и борьба за наследие Великой Орды*, К.; Бахчисарай 2010, с. 174, 197–198.

допомагали поляки Тарновського. Не виключено, що з того часу господар сплачував данину й татарам. З 1538 р. до кримців перейшов контроль над Бендерами і вони контролювали такі міста: Кишинів, Балта, Дубоссари, Бендери, Кілія, Ізмаїл, Аккерман, Татарбунари. Добруджанські татари ж були під цілковитим османським сюзеренітетом. Можна припустити, що перемога османів над молдаванами не тільки остаточно встановила залежність Молдавського князівства від Османської Імперії, але й мала призвести до остаточного оформлення залежності Молдавського Князівства від Кримського Ханства. Буджак був спільним володінням, а Молдавія могла бути спільним вассалом. Після походу 1538 р. Сахіб-Гірей на тривалий час перемикнувся на походи проти росіян, литовців та черкесів, що може значити тільки те, що Молдавія вже не мала того значення для політики Кримського ханства як раніше і припинила активний спротив кримцям та османам³⁰.

Активні контакти Молдавії з татарським світом обумовили те, що Григоре Уреке склав опис Татарії у своїй хроніці. Було вказано, що це велика країна і Мала Татарія лише невелика з її частин. Вона розташовується між Дніпром та Доном та містить Крим, який молдавани називають Перекоп. Описано, що війна з татарами складна внаслідок здійснюваних татарами набігів і удаваних відступів. Григоре Уреке, що писав у середині XVII ст., вказував на існування орд: Заволзької, Казанської, Ногайської, Тюменської, Шибанської, Хіанської, Казахської, Астраханської, Киргизької та Башкирської. Перелік татарських ханств ймовірно був запозичений ним у Олександра Гваньїні та інших польських хроністів. На момент написання хроніки вже не існувало Тюменської (Сибірського ханства, завойованого росіянами наприкінці XVI ст., у степах під владою калмиків продовжували кочувати Кучумовичі), Заволзької (Великої Орди розгромленої кримцями у 1502 р., залишки якої були розгромлені ногайцями 1514 р.), Астраханської (Астраханського ханства, яке росіяни завоювали у 1556 рр.), Казанської (Казанського ханства, яке росіяни завоювали у 1552 р.), Башкирської (Башкирія стала володінням росіян у XVI ст.), Шибанської (кочові узбеки переселилися до Мавераннахру на початку XVI ст.). Григоре Уреке ж згадав про підкорення росіянами тільки Казані та Астрахані. Ногайську Орду він локалізував на Волзі та Уралі. У його хроніці не відображене

³⁰ Халим Гирав Сулган, *Op. cit.*; В.В. Остапчук, *Хроника Реммалля Хаджи История Сагиб Герей хана как источник по крымско-татарским походам*, *Источниковедение истории Улуса Джучи (Золотой Орды), От Калки до Астрахани, 1223–1502*, Казань 2001, с. 401–402; *Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества*, с. 125–130; Григоре Уреке, *Op. cit.*, с. 145–151; Ф.А. Грекул, *Op. cit.*, с. 122; Тасин Джемил, *Op. cit.*, с. 68–169; О. Гайворонский, *Op. cit.*, с. 216.

падіння Великої Ногайської Орди під тиском калмиків у 20–40-х рр. XVII ст. Ногайська Орда розпалась на кілька дрібних улусів. Та й хронологія його хроніки була доведена тільки до 1595 р.³¹

Емідіо Д'Асколі повідомляв про те, що господар Богданії (Молдавії) вимушений доставляти татарам 12 бочок меду, при цьому він ніс витрати на їх транспортування³². Марцин Броневський повідомляв про данину грошима, яку отримував хан з Польщі, Московії та Молдавії. Ймовірно тут мовиться про упоминки³³. Шарль де Пейсонель вказував на прибутки хана з Дубосар та Кавшан (Кішинева). Також французький автор повідомляв про данину хану господарів Молдавії та Волощини³⁴.

Халім-Гірей повідомляв, що Газі Гірей II вимагав призначення у Молдавію кримського еміра, проте султанський діван (аналог боярської думи в Росії) та великий візир Сінан-паша не пішли назустріч кримському хану. Насправді ж хан вимагав, щоб правителем Молдавії призначили Аділь-Гірея, сина кримського нуреддіна (третій по значенню титул після хана та калги-султана, повністю титул називався нуреддін-султан, а отримати цей титул як і титул калги міг тільки Гірей) Бахти-Гірея. Це він вважав гідною винагородою за звитяги кримців під час війни Османів проти Габсбургів у Угорщині. Окрім того, кримський хан воював проти волоського господаря Міхая Хороброго, який становив загрозу для Османської Імперії і наприкінці XVI ст. об'єднав у єдину державу Цара Роминяска трьох османських вассалів – князівства Молдавія, Волощина та Трансильванія. Під час зіткнення з військами Міхая Газі-Гірей II був поранений кулею. Волохів також підтримували молдавани воєводи Аарона. Після поразки Міхая Хороброго від османів всі ці три держави знову

³¹ Г.И. Константин, *Первое сообщение о народах Дальнего Востока в румынской литературе*, Народы Азии и Африки, История, экономика, культура 3 (1962). [Електронний ресурс], режим доступу: <http://www.vostlit.info/Texts/rus15/Ureche/text.phtml?id=3014>; В.В. Трепавлов, *История Ногайской Орды*, Москва 2002, с. 411–417, 427–434; И. Зайцев, *Между Москвой и Стамбулом...*, с. 102–112; И.В. Зайцев, *Астраханское ханство*, Москва 2004, с. 166–174; М.Г. Худяков, *Очерки по истории Казанского ханства*, Москва 1991, с. 149–163; В.В. Трепавлов, *Сибирский юрт после Ермака: Кучум и Кучумовичи в борьбе за реванш*, Москва 2012, 232 с.

³² Н. Пименов, *Описание Черного Моря и Татарии, составил доминиканец Эммидио Дортелли Д'Асколи, префект Каффы, Татарии и проч. 1634*, ЗООИД 24 (1902). [Електронний ресурс], режим доступу: <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XVII/1620-1640/Askoli/frametext.htm>.

³³ И.Г. Шершеневич, *Описание Крыма (Tartariae Descriptio) Мартина Броневского*, ЗООИД 6 (1867). [Електронний ресурс], режим доступу: <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XVI/Bronevskij/frametext.htm>.

³⁴ Ш. де Пейсонель, *Записка про Малу Татарію*, Дніпропетровськ 2009, с. 16–17.

стали окремими князівствами та сплачували данину Османам. Встановлення васальної залежності Волощини від кримців, також має датуватись 1538 р. Данина з Молдавії та Волощини була дарунком османського султана кримцям за вірну службу³⁵.

Похід 1470 р. здійснив ширінський бек Мамак, у 1475–1476 р. спільну з османами кампанію кримців проти Молдови здійснив ширінський бек Емінек, який протягом 1470–1471 рр. перебував у полоні у молдаван. Свідчення про загибель ханського сина та загибель внаслідок переправи через Дністер Бати-Гірея є вигадкою польських хроністів. Окрім того похід 1470 р. здійснила не Велика Орда, а кримці. У 1484 р. Менглі-Гірей здійснив великий похід на Молдавію, підтримуючи Османів. Цей похід призвів до втрати молдаванами Аккермана, Кілії та Буджака. Походи 1511–1512 рр. були набігами ханського сина Бати-Гірея на Молдавію. Похід 1517 р. здійснив татарський воєначальник з Буджаку. Його похід на відміну від походів Бати-Гірея був невдалим. Встановлення реальної васальної залежності Молдови від Кримського ханства можна прослідкувати лише від 1538 р., а споминок у якості дипломатичних подарунків кримці почали отримувати з 1492 р.

³⁵ Халим Гирай Султан, *Op. cit.*; О. Гайворонский, *Op. cit.*, с. 353–356.

Іван Крип'якевич

“ВІДВІЧНА ВІСЬ” УКРАЇНИ*

Дослідники-спеціалісти все відносяться з недовірою та застереженнями до наукових концепцій, що виходять з-під пера публіцистів. Нераз із “легкої руки” ляків, на основі випадково дібраних фактів, повстають нові синтези, що добувають собі “право громадянства” серед публіки й ідуть “гуляти” по журналах, у пресі, по популярних видавництвах, – і треба довгих зусиль та немалого труду, щоб ці нові “ідеї” скоригувати і звести до належних розмірів. Але це вже суть публіцистики, що вона йде своїми власними шляхами, що шукає своїх розв’язок на актуальні питання. Наука до своїх висновків доходить поволі, свої тези формулює обережно, багато проблем залишає нерозв’язаними, без вирішної відповіді. А тимчасом життя вимагає відповідей скорих і недвозначних, рішень простих, ясних, певних. Публіцистика йде назустріч цим життєвим вимогам і, не стрічаючи розв’язок у науці, сама, на свою відповідальність, вирішує важливі для неї питання.

Такий публіцистичний характер має нова книжка *Юрія Липи* “*Призначення України*” (Львів, 1938, 308 стор., Вид. “Хортиця”). Преса в перших своїх голосах зустріла цю працю крайню суперечними оцінками. Одні зганьбили її як недоношений твір поета, що забрався до справ, в яких нічого не тямить; другі привітали книжку мало не як національну евангелію, як книгу, що повинна стати підручником виховання молодих поколінь...

І дійсно, книжку нелегко оцінити. Автор поставив собі за мету, на основі минулого й теперішнього України, відкрити провідні лінії її майбутнього розвитку, її “призначення”. У вступній частині силкується вияснити “гру головних сил, що діють в Європі”, розглядає різні “світи”, – центри й джерела розвитку європейських народів і шукає між ними місця і для “українського світу”. Далі спиняється над геополітичним положенням української території, як вузла комунікаційних і торгових шляхів. У третій частині намагається дати синтезу української раси. В останніх розділах обговорює “провідні думки українців, – генеральні ідеї української еліти”.

Як бачимо, зміст праці дуже широкий. Автор убгав у неї багато різноманітного матеріалу, висказав тільки нових і незвичайних поглядів, що важко сподіватися, щоб скрізь був витриманий той сам[ий] рівень, щоб

* Публікується за виданням: І. Крип'якевич, “Відвічна вісь” України, Сьогодні й минуле. Вісник українознавства, ч. I (Л. 1939). – Ред.

усі тези були як-слід аргументовані: одні сторінки опрацьовані блискуче, з великим талантом, інші – писані прихапцем, непрозоро, з зайвим балаєм сирих, неперетравлених матеріалів. Але ж, не вважаючи на всі хиби праці, в ній треба позитивно оцінити одне: що автор мав відвагу *поставити під дискусію* найважливіші проблеми українського сьогочасного й минулого. Ця заслуга залишиться за ним без огляду на те, чи повелось йому ці питання вирішити, чи ні. Тим то критика повинна віднестися до праці Юрія Липи доброзичливо, – не відкидати *alimine** його спроб, а ствердити об'єктивно, які проблеми вже назріли, щоб їх вирішити, а які погляди автора треба трактувати як гіпотези, а то й – фантазії.

Тут ми бажаємо подати завваги до поставленого автором питання про *“відвічну вісь”* України. Цю проблему напрямних ліній розвитку країн, проблему так часто тепер дискутовану на Заході, Юрій Липа, мабуть, перший у нас силкується дослідити й вирішити.

Він відкидає наперед апріорним тоном погляд, немов то головна лінія розвитку України протягалася між сходом та заходом. Це питання, на його думку, вирінуло тільки тоді, коли Україну андрусівський мир поділив на дві половини. “Тоді був схід і захід українською дилемою: в цьому роздертю доктрина була найліпше використана. Бо це найбільше ворожа Україні доктрина. Нема певнішої для *знищення* України. Прикладім “схід – захід” до українського релігійного життя – і будемо мати релігійну війну; прикладім “схід – захід” до політичних орієнтацій – і будемо мати вдячне поле до попису чужих агентів; прикладім неуцьку форму “народу-бастарду” до окреслення українського характеру – і будемо мати джерело пониження до кінця світу. “Схід – захід” – формула тільки українського пораженьства, а не відчуття серединності...”

Здається, не треба довго розводитися над тим, що автор цю справу поставив на дуже вузькій площині. Він бере під увагу тільки відносини України до Польщі й Московщини, а що вони на відтинку пару століть мали негативний характер, – то він цілком заперечує життєвість цієї лінії. Але ж коли цю проблему поставити на ширшому просторі, як “вісь”, що лучить західню Європу з Азією, тоді на цьому “серединність” України нічого не тратить, навпаки – ця лінія набирає незвичайної ваги з погляду колонізації, торгівлі, культури й ін. Треба б її докладніше розслідити.

Зате всебічно та проречисто автор аргументує вагу іншої “оси”, яку він уважає за єдину щодо свого значіння – осі між північчю та півднем,

* З лат. – згарячу, одразу, різко відкидати чи критикувати. – *Ред.*

між Балтійським та Чорним морем. Цим питанням Ю. Липа справді захопився й дав цілу низку живих картин із минулого України, що на цій осі розвивалися. Найбільше матеріялу подає із старовинної історії. Починає від трипільців, яким приписує почини культури пшениці на Україні, говорить широко про розмах гелленів, що принесли до нас свою високу культуру, сильними рисами малює незалежницьку політику Мітрідата Евпатора, підносить значіння держави готів. З княжої доби на передове місце ставить Святослава: уважає його свідомим оборонцем Дніпрової магістралі – проти волзького шляху. Але не втягає у розслідування договорів Олега й Ігоря, що дають так багато матеріялу до характеристики цієї осі, і так само не досліджує чорноморської політики Володимира та Ярослава. За основу існування козацької держави Богдана Хмельницького він уважає союз із отоманською імперією та торгові зв'язки запорожців із дніпрянсько-чорноморським шляхом. Ту саму тенденцію добачує він у політиці Самойловича й Мазепи.

Всі ці факти відомі з праць української історіографії. Але заслуга Юрія Липи в тому, що він зводить їх до одної системи, яку означає як “відвічну вісь” України. Джерела, якими автор користувався, можна б іще значно поширити, особливо щодо козацької доби, – але цінне тут те, що його не завела інтуїція, що головні лінії історичного розвитку він відтворив вірно.

Для підтвердження Липиної теорії про живучість балтійсько-чорноморської осі в добі Хмельниччини хочу навести тут деякі факти, що авторові залишилися невідомі.

Дослідників політики Богдана Хмельницького дивує настирливість, із якою козаки намагалися окупувати Білу Русь. Це змагання з особливою енергією проводили близькі співробітники гетьмана, Іван Золотаренко та Іван Нечай, що навіть звалися білоруськими полковниками. Основу до цієї української експансії давала, очевидно, культурна близькість між обома народами, – але не був це найважливіший мотив для тіснішого, державного об'єднання. Справжню, глибшу причину віднаходимо шойно в акті союзу із Швецією, складеного Іваном Виговським 16 жовтня 1657 р., хоч і підготованого Хмельницьким. Козацька держава застерігає собі тут володіння на землях від ріки Березини до границь Прусії і – право до свободної *торговлі через Прусію* із Швецією. Таким чином на Білу Русь справляли Україну *торгові інтереси*, бажання добитися до Балтійського моря. Перед козацькою революцією весь експорт із України (збіжжя, дерево) ішов

Бугом і Вислою до Балтійського моря. Коли прийшли довголітні війни з Польщею, цей шлях утрачено, – українська торгівля мусіла шукати собі нових доріг через Білу Русь. Замітна річ, що коли 1657 р. козацьким полкам повелося добути Старий Бихів над Дніпром, Хмельницький проголосив тут “вольний порт” для дніпрянської торгівлі¹.

Другий бігун оси – Чорне море, мало ще більше зрозуміння в тодішній Україні, бо козацькі походи зробили його незвичайно популярним, і ніде в Європі географія чорноморських берегів не була така відома, як у нас. Живий був також погляд, що козаки це переємці змагань княжої доби, що вони “з того покоління військо, що за Олега, монарха руського, у своїх моносилах по морю плавало і Константинополь штурмувало”, що козаки відвоюють від турків Чорне море.

Але опанування Чорного моря йшло й мировим шляхом. Коли Хмельницький завів мир із Кримом і увійшов у приязні відносини з Туреччиною, чорноморська торгівля почала сильно зростати. Організатором її був молдаванин, чи молдавський українець Остафій Астаматій (Остаматенко), що з доручення гетьмана позавадив митниці на південній і північній гряниці України. Пізніше, за Дорошенка, він був українським послом при Порті, – доказ, яке значіння в українсько-турецьких взаєминах мала торгівля.

Про широкі пляни організації плавби й торгівлі на Чорному морі свідчить незвичайно цікавий документ із тих часів – *проект українсько-турецької морської конвенції*. Цей акт, опублікований із польської копії у старому московському видавництві “Собрание государственных грамот и договоров” (част. III, Москва, 1822, ч. 134), не звернув досі уваги наших істориків. Видавці датували його: “около 1649 р.”, на якій основі – не знати. Але своїм змістом він найближче підходить до часів Хмельниччини і може правити за доказ, як усебічно українська політика того часу трактувала чорноморську проблему. Це ще [на] один більше аргумент, що підпирає теорію “відвічної оси” України, поставлену Юрієм Липою.

Договір подаємо у перекладі.

¹ Про це докладніше в моїх статтях: “Вольний порт” у Старім Бихові 1657 р. (“Науковий Збірник” ВУАН за 1929 р.) і “Студії над державою Богдана Хмельницького” (“Записки НТШ”, т. 151).

Договір поміж Цісарем Турецьким та Військом Запорозьким і Народом Руським щодо торгів на Чорному морі має бути такий:

I.

Цісар Його Милість Турецький дає волю Козацькому Війську та Землі його плавати по Чорному морі до всіх його портів, і міст, і островів, також по Білому морі (себто – Середземному, *Ів. Кр.*) до всіх держав своїх, островів і портів їх, і до держав чужих володарів, і християнських держав, також по всіх ріках і містах, з якими захочуть заводити торги й купецькі справи, – мають продавати, купувати й міняти по своїй волі, ставати в портах і виїздити, коли схочуть, без ніякого затримув, перешкоди і труднощів.

II.

На допомогу новим торгам Війська Запорозького й Землі його Цісар Його Милість Турецький їх купців звільняє від усякого цла, мита й податків, також крам їх, що до держав його вивозити захочуть, і на сто років (а як не може бути на сто років, то хоч на п'ятдесят або найменше на тридцять), і цього всі уряди скрізь мають допильнувати; а коли скінчиться, дасть Пан Біг, сто років, не більшими податками мають бути обтяжені, як самі турки.

III.

Складні доми по містах і портах Цісаря Його Милости Турецького, і над Чорним, і над Білим морем, дозволяє Цісар Його Милість Війську Козацькому ставити, і там купувати і їх купцям там жити, зовсім вільно, без ніяких податків, до згаданих сто років.

IV.

Резидент Війська Запорозького та Землі його у Стамбулі буде жити у слушній пошані, з усією безпекою: той резидент має добиватися всякої справедливості для покривджених козацьких купців. Також Військо Запорозьке резидента Цісаря Його Милости у своєму портовому місті приймає, і він має давати пашпорти галерам або кораблям козацьким, куди захочуть пливати, і від пашпорту не має брати більше, а тільки один червоний золотий; перед ним старший пан галери має присягти, що ніякої зради проти держав Цісаря Його Милости не вчинить. І резидент Цісаря Його Милости те право, що тепер списане турецькою мовою, кожному, що цього зажадає, на письмі повинен дати, з підписом руки своєї і з печаттю.

V.

Щоб свавільних людей спинити, щоб на море не виходили, Запорозьке Військо з допомогою Цісаря Його Милости побудує кілька портових міст нижче Порогів, аж до устя ріки Богу до Дніпра; звідтіля й торги мають іти, і безпечність на морі від свавольців має бути забезпечена.

VI.

Коли б хто свавільний із Війська Запорозького йшов на море, Військо Запорозьке повинно вчинити з таким слушною справедливістю при резиденті Цісаря Його Милости, – і з цієї причини козацьких торгів і купецьких справ утруднювати, ані гальмувати ніхто не буде в державі Цісаря Його Милости.

VII.

Коли б із Дону яка сваволя повстала, і звідтіля на море вийшла для розбоїв, галери мають спільно з турецькими ловити свавільних і карати, і взаємно подавати собі поміч, щоб море було чисте та вільне.

VIII.

Коли б козацька галера в чому проти права Цісаря Його Милости (не дай, Боже) виступила, то старший цієї галери має бути покараний, а вона сама з крамом і робітниками має бути вільна, інші ж галери й кораблі, що її супроводжають, мають бути вільні, щоб невинні не терпіли, і постановлений мир ні в чому не був нарушений.

IX.

Коли б галера або корабель козацький розбився при березі Цісаря Його Милости, то ті речі, що їх можна врятувати, треба віддати і зберегти сукцесорам.

Щодо турецьких довгів, то для козацьких купців має бути таке право, як для турків у всій турецькій державі, і справедливість без проволоки.

XI.

Галер або кораблів козацьких до ніяких потреб, на ніяку послугу Цісар Його Милість Турецький уживати не дозволить, але вільний перехід і відхід з усім, коли вони захочуть, їм обіцяє й забезпечує.

XII.

Коли б який купець умер у державі Цісаря Його Милости, чи то на морі, чи на полі, то все його майно належатиме до його сукцесорів, і ніхто не може робити ніяких перепон; хоч би що кому відказав, або записав при смерті, те не має мати ніякої ваги.

XIII.

Християнських в'язнів у турків і турецьких у християн вільно буде козацьким купцям явно викуповувати. А коли б християнський в'язень у державі Цісаря Його Милости на галеру або корабель козацький утік, то старший над галерою не повинен його затаювати, ані переховувати, а повинен його видати; та за це не потерпить ніякої шкоди або кривди, ні він, ні галера його, ні ляди, ні крам його. І коли б челядник який вільний або невольник із козацької галери утік, то турки повинні його видати козакам.

Володимир Потульницький

**КРИМ В ІСТОРІОСОФІЇ ОМЕЛЯНА ПРИЦАКА
(порівняльний аналіз американського та
пострадянського українського бачень)**

Проблема історії Криму та кримських татар цікавила Омеляна Прицака, як сходознавця, ще з студентських років. У 1940-х роках він надрукував декілька публіцистичних розвідок, де частково, в контексті інших сходознавчих досліджень, раз-у-раз згадувалась й історія Криму. Проте окремі розвідки та лекції, присвячені спеціально історії Криму, з'явилися у вченого значно пізніше, коли він вже працював у США та очолював Український науково-дослідний інститут Гарвардського університету, а також, коли він на певний час повернувся в Україну (1991–1996 рр.) та, відповідно, створив Інституту сходознавства НАН України та кафедру історіософії при Київському університеті імені Тараса Шевченка. В американський та український періоди життя вчений розглядав історію Криму в декількох статтях та у лекційних курсах, які він виголосив, відповідно, в стінах Гарвардського та Київського університетів.

При проведенні порівняльного аналізу спадщини вченого різних періодів стосовно Криму, автор, подаючи власні коментарі, буде керуватися методологічною вказівкою Карла Маннгейма. На думку видатного німецького вченого, соціологія історії, що заснована на історичних джерелах, дуже швидко наштовхується на свою обмеженість, оскільки виявити в джерелах прихований зв'язок можна лише за допомогою залучення коментарів або додаткового матеріалу¹.

У 1980-ті роки Омелян Прицак читав у гарвардському університеті курс “Історія Кримського Ханату”. Цей курс він побудував за змішаним проблемно-хронологічним принципом. У першій частині курсу дослідник подав діахронним чином передісторію ханату, яка розпочалась в епоху великого переселення народів і завершилась остаточним встановленням ханату як династичної держави за правління ханів Сахіб і Девлет-Гіреїв. У цій частині Омелян Прицак зупиняється на історії гунів, готів, хазарів і Візантії. Не залишив він поза увагою і кипчаків, Тмутаракані, монгольської навали і встановлення Золотої Орди. Тут знайшли своє місце і вірменські та генуезькі фактори в Криму, а також взаємовідносини

¹ К. Маннгейм, *Ідеологія и утопия*, Карл Маннгейм, Диагноз нашего времени, пер. с нем. и англ., Москва 1994, с. 28.

хана Хаджі-Гірея з Литвою. Розглядає Омелян Пріцак у цьому розділі і витоки османсько-кримських договорів у контексті зміцнення османської імперії, з одного боку, і стосунків Менглі-Гірея з Литвою, з іншого².

Друга частина розробленого Омеляном Пріцаком лекційного курсу з історії Кримського Ханату побудована вже за синхронним, тематичним принципом. У ній в окремих місцях послідовно розглядаються історія династії Гіреїв, кланів, зокрема клану нагаїв, мусульманські інституції, населення Криму і демографічна ситуація в Криму, а також історія османської частини Криму³.

У поданні третьої, заключної частини лекційного курсу, автор знову повертається до діахронного, проблемно-хронологічного викладу, і розглядає історію стосунків Ханату і запорізьких козаків у першій половині XVII ст., зокрема між тодішнім ханом Іслам-Гіреем III та Богданом Хмельницьким. За цим слідує розгляд історії Криму у контексті відносин між Україною, Польщею, Османською Портою та Московією в другій половині XVII ст., процес та особливості посилення Московської держави на північних берегах Чорного моря. Заключні лекції курсу присвячені історії Криму протягом XVIII ст. до 1772 року, реформам та російській анексії Криму⁴. Завершує курс підсумкова лекція на тему “Роль і місце Кримського ханату в історії”.

Якщо загальне історіософське бачення історії Криму було викладене вченим у розробленому ним курсі лекцій, то окремі аспекти історії Криму він досліджував у статті, надрукованій у журналі “*Slavic Review*” у 1967 р.⁵ Досліджуючи у статті міжнародну політику, що складалася доволу питання Кримського ханату, вчений зазначає, що зруйнування генуезьких торгових факторій у Криму перемістило європейську торгівлю з Персією і Центральною Азією до Волги. Якщо в часи Золотої Орди “*Rex Mongolica*” у Східній Європі базувалася на торговому шляху Новгород – Волга – Крим, то тепер шлях Новгород – Волга стає головною артерією⁶. Купці з усієї Європи, включаючи Англію, – особливо купці з північної Італії (Мілан), які заступили генуезців у Східній Європі, – почали користуватись цим шляхом і прибувати до Криму. Окупація Іваном III Новгорода у 1478 р. стала своєрідною відповіддю на введення османських гарнізонів до Криму і вигнання генуезців з Кафи в 1475 р.

² Див.: *НаУКМА, Архів О. Пріцака*, ф. 10, оп. 1, спр. 1150, арк. 1.

³ *Ibid.*

⁴ *Ibid.*

⁵ Див.: O. Pritsak, *Moscow, the Golden Horde, and the Kazan Khanate from a Polycultural Point of View*, *Slavic Review* 36, № 4 (December 1967) 577–583.

⁶ *Ibid.*, p. 582.

Якщо в 1512 р. у Москві відбулися досить важливі перемовини між Василем III і Чингізидом Нур Султаном, який представляв Казанську і Кримську лінії династії Улу Мухаммеда, ситуація змінюється кардинально в середині XVI ст. На той час Чингізидська династія Туга Темира оволоділа Казанню, Кримом і в 1502 р. – Астраханню. З тих чи інших причин стало неможливим забезпечити новий “Рах” у Східній Європі, оскільки Ногаї і деякі інші залишки Золотої Орди звернулись за протекцією до Москви, як самотньої потуги, здатної забезпечити мир. Тому наступний крок Московської політики був спрямований на оволодіння Казанню і Астраханню, як другою частиною Волзького шляху. Офіційна політика Великого князя Московського щодо так званих татар була побудована на прагматизмі: вони потребували Казань і Астрахань і усвідомлювали, що можуть ним оволодіти, на відміну від Криму, який перебував під турецькою протекцією⁷.

Тему міжнародної політики Ханату у протиріччях між Москвою та Портою Омелян Прицак продовжує піднімати і в дослідженнях, написаних вже в український період свого життя. Так, у своєму виступі на міжнародній конференції в Анкарі, присвяченій історії Криму в контексті турецько-російських відносин за останні 500 років, що відбулася 12–14.12.1992 р., вчений зазначає, що султан Мехмед II, зайнявши Константинополь (1453 р.), підпорядкував собі найбільш важливого спадкоємця Золотої Орди – Кримського хана (1475 р.). Наслідком цього факту стало встановлення спільного кордону Москви зі сферою впливів Османів. Ця межа була встановлена на колишньому кордоні Рязанського князівства з Великою Ордою на річці Дон⁸.

Тепер сфери впливу османів і Москви зустрілися, за Прицаком, на Дону, хоча, як він підкреслює, союз двох головних спадкоємців Золотої Орди – Криму та Москви, встановився ще раніше – у 1474 р. Невдовзі кримський хан Менглі-Гірей стане посередником в установленні відносин між Москвою і державою османів⁹. А вже у 1492 р. Крим в особі Менглі-Гірея вперше став посередником у зносинах між Іваном III (Москва) і султаном Баязидом II (Порта) з приводу влаштування торгівлі між обома країнами¹⁰.

У 1497 р. Іван III відправив через володіння Менглі-Гірея свого посланця Михайла Плещеева щодо перемовин про торгові справи московських купців у Кафі до Константинополя, а в 1501 р. надіслав безпосередньо

⁷ О. Pritsak, *Moscow...*, p. 582.

⁸ О. Прицак, *Османно-Московские отношения 1492–1532. Текст выступления на конференции “Turktarih Karumu Turk – Rusilskierinde 500 yii”*. Анкара. 12–14.12.1992, НАУКМА, Архів О. Прицака, ф. 10, оп. 1, спр. 429, арк. 41.

⁹ *Ibid.*, арк. 43.

¹⁰ *Ibid.*, арк. 44.

в Кафу свого посланця Видрея Кутузова. Натомість спадкоємець Івана III Василій III (1505–1533) став піонером у відправленні своїх послів не у Крим, а до Константинополя. У 1513 р. він відправив свого посла Алексеєва з метою встановлення відносин з новим султаном Селімом I (1512–1520), а через два роки (1515) іншого посла Василя Коропова для укладення договору між Василієм III і Селімом проти Литви і Криму, оскільки новий кримський хан змінив московську орієнтацію на литовську, ворожу до Москви. Султан, зазначає науковець, ніяк не прореагував на можливість союзу проти Литви і Криму, хоча і заборонив кримському хану нападати на московську територію¹¹.

Дізнавшись про смерть Селіма I (1517) Василій III послав до Константинополя свого посла Губіна поздоровити нового султана Сулеймана Кануні (1520–1566) зі вступом на престол, а також зі скаргою на хана Махмуд-Гірея. Окрім того, починаючи з кінця XV ст. Москва намагалася зайняти Казань, яку кримські Гіреї вважали своїм портом. На Крим Москва, як на васала, підпорядкованого Османській імперії, не зазіхала¹².

В іншій своїй публікації, писаній також в український період життя, історик повертається до теми дослідження березневого договору 1648 р. між Богданом Хмельницьким та кримським ханом Іслам-Гіреєм III. Він аналізує працю османського державного історіографа XVII ст. Наїми (1617–1703), історія якого охоплює роки 1592–1660. Вчений зазначає, що Наїма згадує про договір загально, не входячи в подробиці, зазначаючи лише, що кримський хан повідомив турецьке правління про намір Хмельницького розірвати стосунки з Польщею, і що хан вирішив допомогти гетьману своїм військом. Уже 25 квітня 1648 р. Іслам-Гірей III посилає в Стамбул через великого візира Ахмеда Пашу турецькому султану Ібрагіму звіт про те, що він із запорозькими козаками, які досі були підданими польського короля, уклав офіційний писаний договір про всебічну допомогу татарського війська козакам проти ляхів¹³. При цьому Іслам-Гірей представляє султану Порти Ібрагіму запорозьких козаків як своїх союзників¹⁴.

Османське правління ухвалило акції хана: інакше б Іслам-Гірей, як васал султана, не відважився б чинити опір Польщі. Про це свідчить відповідь султана на звіт Іслам-Гірея від 25 квітня 1648 р. з дозволом напасти на Річ Посполиту¹⁵. Обидва партнери – Іслам-Гірей і Богдан

¹¹ О. Прицак, *Османо-Московские отношения 1492–1532*, арк. 45.

¹² *Ibid.*, арк. 45–46.

¹³ О. Прицак, *Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною*, УАЩ 2 (1993) 189.

¹⁴ *Ibid.*, с. 179.

¹⁵ *Ibid.*, с. 180.

Хмельницький, вступаючи в союз, були зацікавлені в майбутньому договорі. Якщо Хмельницькому з самого початку революції 1648 р. була потрібна кавалерія, яку в той час він не міг отримати в жодного європейського володаря, Іслам-Гірей, після наради зі своїми чиновниками і кримськими аристократами вирішив іти з Хмельницьким проти Польщі. У нього була й інша можливість використати козаків як союзників, оскільки в березні 1648 р. він отримав лист від султана Ібрагіма з вимогою до хана, як до свого васала, послати військо на допомогу у війні на Середземному морі на острів Мальту. Але, як переконливо показує О. Пріцак, татари зробили вибір на користь війни разом із козаками проти Польщі, оскільки похід на Середземне море не обіцяв здобичі, яка їм була гарантована на землях Речі Посполитої¹⁶.

Торкається Омелян Пріцак у своїх публікаціях українського періоду життя і питання так званої “зради хана” при укладанні Зборівського договору 1649 р. Саме зрадою означували цей договір М. Грушевський, Я. Качмарчик, Теодор Мацьків та інші історики, які вважали, що Іслам-Гірей уклав цей договір за спиною у Хмельницького, і тим самим завадив створенню козацької держави¹⁷. Ці вчені були переконані, що кримський хан Іслам-Гірей зрадив Богдана Хмельницького і не допустив гетьмана до прямих переговорів із королем Польщі Яном Казимиром. Отже, вони вважали, що справжнім автором Зборівського договору був хан Іслам-Гірей, а Хмельницькому нічого не залишалось, як його прийняти. Тим самим вони вважали, що Зборівський договір не відповідав політичним планам і вимогам Війська Запорозького.

Омелян Пріцак, натомість, доводить, що основні пункти Зборівського договору – про територію і економічну незалежність козацької держави, не були творенням *ad hoc* (імпровізованою справою) кримського хана у переговорах з королем Польщі, а кримський хан реалізував свої зобов’язання, які він прийняв згідно з договором, представленим Б. Хмельницьким у березні 1648 року¹⁸. Тобто, за Омеляном Пріцаком, тут йшлося не про “зраду хана”, а про домовленість Хмельницького з Іслам-Гіреєм про те, що хан вестиме переговори з королем Польщі, бо мав як член династії і суверен своєї держави сильнішу від козацького гетьмана позицію супроти короля, і міг вимагати від польської сторони те, чого Хмельницькому неможливо було добитися.

¹⁶ О. Пріцак, *Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною*, с. 180.

¹⁷ Див.: М.С. Грушевський, *Історія України-Руси*, К.; Відень 1922, т. VIII, ч. 3, с. 208; J. Kaczmarczyk, *Bohdan Chmielnicki*, Warszawa 1988, s. 106–107, 112.

¹⁸ Див.: О. Пріцак, *Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною*, с. 177–191.

Проблеми Криму Омелян Пріцак розглядає і у своєму курсі з історіософії, читаному у стінах Київського університету в 1992–1996 роках. План цієї лекції вчений побудував за дещо схожим сценарієм, як і у наведеному вище лекційному курсі, читаному у Гарвардському університеті, хоча існують і деякі відмінності українського розгляду теми, порівняно з американським. На початку лекції Омелян Пріцак зазначає, що оскільки з Кримом пов'язані ті чи інші переживання українського народу – захоплення ясиру, повстання козацтва тощо, то проблему Криму слід розглядати з двох точок зору – філологічної та історичної. В контексті розгляду проблеми мови, Крим, на думку вченого, нагадує Кавказ і Піреней, оскільки всі, хто закінчив свою історичну роль на ширшому континенті, там знаходили прихисток – кіммерійці, скіфи, готи, ногаї¹⁹. Всі вони зберегли рештки мовних структур.

Історично після розпаду Золотої Орди Крим став об'єктом суперечок і впливів двох її сусідів – Москви і Литви. Саме при дворі великого князя Литовського Вітовта перебував майбутній засновник Кримського Ханства і династії Гіреїв – Хаджі-Гірей, який у 1428 році покинув Литву і намагався укріпити себе з литовською допомогою в Криму. Розкриваючи внутрішню структуру Ханату, Омелян Пріцак зупиняється на особливостях курултаю (свого роду кримському парламенті), як ради чотирьох найважливіших кланів, на титулах калги та нуреддіна та їх значенні в системі управління ханатом, як верхівки еліти²⁰.

У сфері зовнішньої політики О. Пріцак розкриває три питання: ногайських Орд, та специфіки взаємовідносин Криму з Портою, з одного боку, і Москвою, з іншого. Він підкреслює, що ногайські орди, що займали кочовища поміж Дунаєм і Кубанню, впливали на політику Ханату, балансує між Кримом та Москвою. Специфіка відносин Криму з Портою створювалась на певному парадоксі. Він полягав у тому, що кримський хан, який мав вищу династичну харизму від османського володаря, був його васалом включно до 1774 р. – Кучук-Кайнарджийського миру²¹.

Щодо Москви, Омелян Пріцак особливо наголошує на механізмі, яким Катерина II здобула Крим. Добившись того, що османи визнали

¹⁹ Див. О. Пріцак, *Курс лекцій з історіософії. Рукопис. Лекція “Кримський Ханат та його соціально-політичні особливості як державного династичного утворення”*, Архів Інституту української археографії та джерелознавства НАН України (не розібраний).

²⁰ *Ibid.*

²¹ Див. ширше: Т.М. Сидорчук, *Наукові взаємини Омеляна Пріцака з вченими Туреччини (за матеріалами особового архіву О. Пріцака в Національному університеті “Києво-Могилянська академія”)*, XVI Сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції (11 жовтня 2012 р.), К. 2012, с. 63–65.

Крим з 1774 р. незалежною державою, вона організувала справу так, що отримала “право” окупувати Крим, оскільки османи вже не мали на нього права, і створила ситуацію, що ця територія “просить” – давня, за визначенням О. Пріцака, тактика, що була застосована і в цьому випадку²².

Особливу увагу звертає вчений на демографічну проблему. В цьому плані він наводить дані про етнічний склад населення Криму, які занотував у 1666–1667 рр., перебуваючи в Криму, османський подорожник ЕвліяЧелебі в своєму творі “Опис подорожей” у 10 томах. У 6-му та 7-му томах він, за переповіданням О. Пріцака, зазначає, що із мільйонного населення Криму понад 800 тисяч були підвладні українці, які називались “русь” або “козак”, займалися сільським господарством і були переважно невольниками. Лише 180 тисяч було власне військових татар і 20–30 тисяч татар цивільних²³.

Завершує Омелян Пріцак свою лекцію проблемами Хмельницького, який потребував татарську кавалерію і мав особливі дружні зв’язки з перекопським володарем Тугай-беєм, а також перерахуванням тих спільних моментів, які пов’язували Крим з гетьманською державою (смерть Мазепи в Бендерах, обрання в Бендерах гетьманом Орлика, два договори Орлика з Кримом: з Гіреями і з карачу, перебування останньої Січі на території Кримського ханства)²⁴. На основі джерел вчений приходить до висновку, що кримська і українська історія є нероздільними, і що Україна має значно більші і ширші історичні права на володіння Кримом, аніж сучасна Російська держава.

Таким чином, і в українській, і в американській періоди життя Омелян Пріцак розглядав історію Криму в низці статей, та у лекційних курсах. Проте сюжети, які торкалися у статтях, і синтез, проведений у лекціях, різнилися між собою, оскільки вчений ставив перед собою різні завдання. Статті, писані в американський період, розглядали проблему Криму в контексті постання Московської держави і вирізнення її експансіоністських цілей, спрямованих на приєднання Казані, Астрахані і боротьбу з Портою за вплив на Крим.

В український період Омелян Пріцак продовжує гарвардську тему дослідженням аспектів союзу Криму та Москви від 1474 р., коли Менглі-Гірей став посередником у відносинах між Портою та Москвою, не зазедбуючи і проблему Литви. Разом з тим в український період життя

²² О. Пріцак, *Курс лекцій з історіософії. Рукопис. Лекція “Кримський Ханат...”*.

²³ *Ibid.*

²⁴ *Ibid.*

вчений повертається і до своїх більш ранніх досліджень, проведених у Німеччині, і аналізує історичні підвалини у взаємовідносинах між Кримом та Запорізькою Січчю. Він торкається двох проблем: причини постановня союзу між Хмельницьким та Іслам-Гіреєм, і питання так званої “зради хана”, розвінчуючи останню тезу, висунуту у працях українських та польських істориків.

Подібним чином різнилися між собою і лекційні курси, створені в американський та український періоди життя ученого. Американський курс, побудований за змішаним проблемно-хронологічним принципом. У ньому вчений розглядає проблеми передісторії Ханату, історію династії Гіреїв та історію османської частини Криму, а також міжнародні відносини Кримської держави в XVII–XVIII ст. Натомість українська лекція за змістом – історіософська. У ній вчений послідовно проводить думку нероздільності інтересів Криму та України, зупиняючись не лише на історичних та філологічних аспектах проблеми, але і розкриває внутрішню структуру Ханату, особливості та техніку так званого “приєднання” Криму до Російської імперії. Завершує вчений лекцію перерахуванням тих спільних моментів, які пов’язували Крим з гетьманською державою. Важливо підкреслити, що і в американський, і в український періоди життя вчений не розглядав, слідуючи заповітам свого вчителя Агатангела Кримського, жодного з аспектів давньої і нової історії Криму поза контекстом української історії.

**КРИМСЬКЕ ХАНСТВО І ГЕТЬМАНЩИНА НАПРИКІНЦІ XVII ст.
У КОНЦЕПЦІЇ М. УСТРЯЛОВА**

Наприкінці XVII ст. Османська імперія та Кримське ханство виявились втягнутими у виснажливу війну з європейськими країнами-учасницями “Священної ліги”, на боці якої услід за Московським царством виступила Гетьманщина. Кримські, азовські та дніпровські походи, що стали важливими етапами цієї війни, у середині XIX ст. уважно вивчав відомий російський історик Микола Герасимович Устрялов (1805–1870). Однак його діяльність на цій ниві, особливо спроба з’ясувати роль українців у боротьбі за Азов, залишилася поза увагою історіографів XIX ст.¹, а наприкінці XX ст. піддалася гострій критиці за фактографічність, причому без її ґрунтовного розгляду².

Маємо на меті визначити погляди М. Устрялова на участь представників України та Криму у вказаних воєнних конфліктах, на характер кримсько-українських відносин наприкінці XVII ст., виявити переваги і недоліки концепції в цілому.

Працюючи над створенням перших трьох томів “Истории царствования Петра Великого” (1858), що охоплюють вказану добу, історик наполегливо вивчав шведські, російські, французькі, німецькі та австрійські друковані джерела та рукописи (хроніку Страленберга, донесення Шереметьєва та Брюса, щоденники де ла Невіля, Корба, Гордона, нотатки Желябузького, Галарта та Плеєра), листування царя, лідерів Гетьманщини та сусідніх держав (“Журнал, или Подённая записка...”, “Кабинет Петра I”, “Малороссийские дела”), українські акти (універсали гетьманів І. Самойловича та І. Мазепи) та праці істориків (В. Бергмана, І. Голікова, Ф-М. Вольтера та ін.).

Вже у вступі до першого тому “Истории...” М. Устрялов окреслює непросту ситуацію, в якій опинилася Московська держава, Гетьманщина, Кримське ханство та їхні сусіди наприкінці XVII ст. Московити, за висловом дослідника, “отримали Малоросію, але не всю, тільки її половину”. Коштувало це “набуття” їм величезних жертв і було ненадійним

¹ К.Н. Бестужев-Рюмин, *История царствования Петра Великого*. Соч. Н. Устрялова, Т. I, II, III, СПб 1858 (Не подпис.), Московское обозрение, кн. 1 (1859) отд. II, с. 203–215; С.М. Соловьёв, *История царствования Петра Великого* Н. Устрялова, Атений, ч. 4, №28 (июль–август) (1858) 63–82.

² В.Н. Заруба, *Украинское казачье войско в борьбе с турецко-татарской агрессией (последняя четверть XVII в.)*, Х. 1993, с. 4.

через “бурхливі заворушення” та втручання Туреччини. Автор проводить історичну паралель між долями Казанського ханства та України доби Руїни: “Казань ... ми розгромили одним ударом; а Малоросія, країна єдиновірна, котра добровільно визнала наше підданство, втягнула нас у жорстоку, п’ятдесятилітню боротьбу і з її власними синами, і з сусідами”³.

М. Устрялов неодноразово вказує на стурбованість Москви турецько-татарською загрозою упродовж періоду Руїни. Історик відзначає навіть “розгубленість верховної влади”, особливо під час мирних переговорів з Польщею. Відтак докладно описує підготовку та укладення московсько-польської угоди про “Вічний мир” 1686 р., однією з умов якої був “військовий союз”. Йшлося про те, що “царські війська вирушать до Криму 1687 р., а польський король буде діяти проти турок і білгородських татар”⁴.

Щоправда, серед причин першого Кримського походу М. Устрялов наводить також розорення татарами українських міст та сіл, захоплення у полон населення, важкий тягар данини. Таке бачення є доволі традиційним для історичної науки того часу, адже саме “шляхетна” мета військової операції найбільше вписувалася в ідеологічну схему царату.

Опис підготовки до походу, поданий дослідником, згідно до царської грамоти та щоденника П. Гордона, дає певне уявлення про стан царського війська. Цитуючи джерела, він вказує на слабку дисципліну: “Деякі прибули вчасно, інші прийшли після строку, а багато хто зовсім не бував”. Та й ті, що зібрались, згодом розбігались. Як пише М. Устрялов, лише у полку П. Гордона, що прямував з Москви до Охтирки, “щезла” сотня чоловік⁵.

У самому ж поході, який історик змальовує, здебільшого, за П. Гордоном, брало участь близько 100 тисяч підданих царя, очолюваних князем Василем Голіциним і 50 тисяч козаків під проводом Івана Мазепи. Чи не вперше у російській історіографії дослідник наводить таку масу подробиць про перший Кримський похід: детально досліджує маршрут руху, місця зупинок, схему пересування та природні умови.

Як і всі його колеги, М. Устрялов згадує про велику пожежу, що лютувала у степу, відсутність трави та води для коней і, відтак, про військову раду 17 червня 1687 р. на березі Карачакрака, де ухвалили повернути армію додому: багато в чому через те, що у війську з’явилося чимало хворих. При цьому дослідник не вміщує даних про втрати серед вояків, що захворіли через надмірну спеку. Це не може не дивувати, адже раніше,

³ Н.Г. Устрялов, *История царствования Петра Великого*, Санкт-Петербург 1858, т. I, с. XXVII.

⁴ *Ibid.*, т. I, с. 167.

⁵ *Ibid.*, т. I, с. 193, 195.

за 39 років до виходу книги М. Устрялова, російський військовий історик Дмитро Бутурлін у своєму ґрунтовному дослідженні навів таку цифру: 40 тисяч чоловік⁶.

На жаль, історик нічого не повідомляє про дії кримських татар під час походу. Натомість захоплюється розповіддю про донос козацької старшини на гетьмана Івана Самойловича. Приводом до цього дослідник цілком слушно вважає чутку про випалення степу нібито “з відома гетьмана”, яку поширював І. Мазепа.

М. Устрялов чітко вказує на нього, як автора поголосу, з чим погоджувалися і наступні дослідники. Мабуть тому, що формулювання про випалення степу козаками з метою “не допустити росіян до розорення Криму” історик запозичує зі щоденника П. Гордона, як вартого довіри джерела. Разом з тим він не уточнює, що сучасник згаданих подій мав не завжди повну інформацію про них.

Відтак М. Устрялов, услід за П. Гордоном, передає чутки, що І. Самойлович нібито до татар “завжди виказував ... відкрито прихильність, радів успіхам їх спустошливих набігів на Волинь, сумував з приводу перемог християн, ... вів з кримським ханом переговори про взаємну оборону”⁷.

Вказавши на І. Мазепу, як винуватця цього поголосу, історик докладно зупиняється на його особі. Характеризуючи його як людину ласу до влади, хитру і невдячну, М. Устрялов повністю переповідає скандально-романтичну версію біографії козацького лідера. При цьому зазначає, що запозичує її з нотаток польського шляхтича Яна Пасека, недобррозичливця І. Мазепи, що служив разом з ним при дворі короля Речі Посполитої.

Заангажованість автора нотаток кидалася у вічі всім, хто вивчав біографію козацького лідера. Тим не менше, історик некритично запозичує у Я. Пасека повний набір негативних характеристик І. Мазепи (наклепник, вихованець єзуїтів, ловелас, зрадник). Самого шляхтича змальовує ледь не як героя, що “не зрадив королю в бурхливий час міжусобної війни”. І, всупереч собі ж, нижче додає свідчення про його належність до конфедератів і наступне відокремлення від них⁸. На нашу думку, такий підхід до джерел виявляє упередженість М. Устрялова, його вибірковість у їхньому застосуванні.

Підтримуючи міф про “І. Мазепу-зрадника”, дослідник не обминає увагою його “моторність” у дипломатичних справах під час служби у правобережного гетьмана Петра Дорошенка. Підкреслюється участь майбутнього козацького лідера у відрядженнях до Криму і Константинополя, “з

⁶ Н.Г. Устрялов, *Op. cit.*, т. I, с. 197–198; Д. Бутурлін, *Военная история походов россиян в XVIII столетии*, Санкт-Петербург 1819, т. 1, ч. 1, с. ССXLVII.

⁷ Н.Г. Устрялов, *Op. cit.*, т. I, с. 200.

⁸ *Ibid.*, т. I, с. 307.

листами і з словесним наказом до хана і візира про ... надіслання допоміжного війська”. Окремо зазначено, що після переходу на службу до лівобережного гетьмана І. Самойловича І. Мазепа “клопотався про вигоди козаків під час переговорів у Бахчисараї”⁹.

Своєю розповіддю М. Устрялов підводить читача до висновку, що майбутній гетьман просто скористався невдачею першого Кримського походу, аби прийти до влади. Разом з тим він подає низку фактів, які свідчать про велику кількість залучених до змови проти І. Самойловича осіб. Найбільш цінною є згадка про таємне листування І. Мазепа з довіреною особою князя В. Голіцина Леонтієм Неплюєвим та відповідну “співпрацю” останнього з військовим писарем Василем Кочубеєм¹⁰. Ось тільки ініціатором виставлена тут лише українська сторона. Думка про те, що у Москві могли самі провокувати і готувати старшинську змову, ігнорується.

Натомість, М. Устрялов наводить усього три причини доносу на гетьмана, серед яких – невдача першого Кримського походу, “зверхність” І. Самойловича та введення гетьманської монополії на вино, мед і пиво. Як і більшість російських істориків того часу, він вважає єдиним автором документа І. Мазепа. М. Устрялов вдається до ґрунтовної критики змісту, всіляко розвіюючи звинувачення гетьмана у зраді. Цікаво, що серед аргументів є й такий, з яким складно не погодитися: І. Самойлович був “постійним охоронцем України від татар”¹¹. Тим не менше гетьмана було взято під варту і заслано до Сибіру.

Новим керманичем Гетьманщини на Коломацькій раді у липні 1687 р. обрано І. Мазепа, причому, на думку М. Устрялова, найбільш вірогідно, через хабар В. Голіцину (у додатках наводить навіть текст записки, яку приписує єдиному претендентові на булаву).

І вже наступного року новообраний лідер надавав підтримку росіянам при побудові фортеці Новобогородицької при впадінні Самари у Дніпро. Московський гарнізон, залишений у ній, відіграв помітну роль у наступних військових діях проти кримських татар, зокрема, частково при відбитті їх нападів упродовж 1688 р. Як повідомляє М. Устрялов, кримський хан проривався до “самої Полтави, забирав тисячі полонених, відгоняв табуни; решту спалював і розорював”¹².

Зрозуміло, що таке нашестя потребувало гідної відповіді. Нею став другий Кримський похід. Проте історик формулює дещо інші його причини:

⁹ Н.Г. Устрялов, *Op. cit.*, т. I, с. 201, 202.

¹⁰ *Ibid.*, т. I, с. 202.

¹¹ *Ibid.*, т. I, с. 205.

¹² *Ibid.*, т. I, 213–214.

невдача попереднього та перемоги європейців над турками 1688 р. На жаль, він, через брак джерел, не вказує кількість задіяних козаків. Сучасний український дослідник Сергій Павленко подає такі дані: гетьман обіцяв виставити близько 50 тисяч реєстрових козаків, 6 тисяч сердюків і компанійців¹³.

М. Устрялов, базуючись, знов-таки на щоденнику П. Гордона, захоплюється його пропозиціями з модернізації московського війська, які було, здебільшого, проігноровано В. Голіциним. Відтак нічого не повідомляє про поради І. Мазепи, до яких фаворит царівни Софії намагався прислухатися.

Йдеться про фрази історика, що В. Голіцин “поспішав виступити в похід раніше звичайного, ... але ... степові річки розлилися ... і війська з неймовірними зусиллями переправилися”. Як стверджує С. Павленко, саме зауваження І. Мазепи, який, либонь, добре знав стан царської армії, стали вирішальними при визначенні початку походу. Гетьман радив розпочати його 1 лютого, щоб уже в квітні повернутися додому. Аргументи були прості: ординці не зможуть отримати допомогу взимку, а вже навесні, під час повені московські полки повільно пересуватимуться. Однак збори царської армії неабияк затягнулися, що й стало фатальним для всієї військової операції¹⁴.

І. Мазепа з’єднався з В. Голіциним лише у квітні 1689 р. союзники поповнили запаси провіанту в новозбудованій фортеці і рушили, як розповідає дослідник, лівим берегом Дніпра через Кінські Води до Перекопа. 16 травня у Чорній Долині кримський хан з 10 тисячами чоловік вдарив у тил російсько-української армії, а після відбиття, на лівому фланзі, “завдав жорстокої поразки двом полкам українських козаків, Сумському і Охтирському, які втратили вбитими 142, полоненими 12 і пораненими 563”¹⁵. Сучасні історики уточнюють ці дані: кримчани знищили тоді майже 1350 чоловік¹⁶.

Свій виклад подій М. Устрялов скріплює розлогими цитатами з щоденника П. Гордона, вміщуючи для порівняння текст з листа В. Голіцина до московських царів. Зрозуміло, що в останньому “перемоги росіян” були більш помітними.

20 травня 150-тисячне союзницьке військо досягло Перекопа, який обороняли кримські татари. Виявилося, що вони заздалегідь приготувалися: спалили довколишні села, вивезли або знищили продовольство. М. Устрялов висловлює впевненість, що “слабкодухий” воєвода В. Голіцин злякався можливого опору татарської фортеці і, “для безпеки відступу,

¹³ С. Павленко, *Іван Мазепа*, К. 2003, с. 118–119.

¹⁴ Н.Г. Устрялов, *Op. cit.*, т. I, с. 220; С. Павленко, *Op. cit.*, с. 118–119.

¹⁵ Н.Г. Устрялов, *Op. cit.*, т. I, с. 222–223.

¹⁶ С. Павленко, *Op. cit.*, с. 124.

вирішив запропонувати ханові мир!” Цю думку йому нібито навів астраханський татарин Караман. На підтвердження істориком наведено лист-пропозицію миру від імені вказаної особи, як посередника. Цікаво, що нині дослідники навпаки стверджують, що з ініціативою миру до табору облоги хан Селім-Гірей неодноразово посилав свого посланця кеман-мурзу Сулешова. Однак пропонувані ним умови були неприйнятними для росіяні¹⁷.

Зрештою, В. Голіцин вирішив повертати військо і, як оповідає М. Устрялов, вигадав “нараду всіх чинів про відступ”, повідомивши про неї гетьмана. З такою тезою можна погодитися, з огляду на тодішні московські звичаї і на невтішні наслідки походу. Роль І. Мазепи за цих обставин, на нашу думку, істориком до кінця не з’ясована. Дехто з дослідників у наш час звертає увагу на певні таємні дії гетьмана, які згодом оформилися у “плани відокремлення України від Московії за допомогою Туреччини”. У цьому контексті згадують про звернення Селім-Гірея на початку червня 1689 р. до козацького лідера про спільний виступ проти Московського царства¹⁸.

Сам відступ перетворився на лихо, адже татари переслідували союзну армію аж 8 діб, “не даючи спокою ні вдень, ні вночі”. Царські вояки та українці потерпали від спраги та спеки¹⁹.

У липні 1692 р. на Україну посунула орда, яку привів колишній запорозький писар, старший канцелярист генеральної військової канцелярії Петро Сулима (Петрик). Так, без особливих подробиць, М. Устрялов змальовує хід антимосковського повстання під його проводом. Уточнюючи, що той видавав себе за сина І. Мазепи, називає виступ Петрика війною²⁰. Здається, історик мав недостатньо джерел, аби виявити справжню мету і значення повстання.

Як відомо, ініціатором взяття Азова та інших турецьких фортець у пониззі Дніпра був російський цар Петро I, який прагнув таким чином здобути вихід до Азовського і Чорного морів. 1695 року, як і передбачав московський правитель, Османська імперія і Кримське ханство зосередили свої основні сили на азовському напрямі і не очікували удару в Подніпров’ї. Через відсутність архівних матеріалів М. Устрялов не згадує про дії кількох козацьких полків під час першої облоги Азова, яка закінчилася невдачею.

Мабуть, з тієї ж причини історик переповідає перебіг Дніпровської операції лише зі слів її провідних учасників, указуючи, що “вони сукупними

¹⁷ Н.Г. Устрялов, *Op. cit.*, т. I, с. 228; С. Павленко, *Op. cit.*, с. 125.

¹⁸ С. Павленко, *Op. cit.*, с. 164.

¹⁹ Н.Г. Устрялов, *Op. cit.*, т. I, с. 236.

²⁰ Н.Г. Устрялов, *Op. cit.*, т. II, с. 214.

силами, обложивши турецькі фортеці Казикерман і Таган, узяли їх з приступу; а інші дві, Орслан-Ордек та Шагін-Керман, залишені турками, розорили”²¹. Шалений опір турецьких гарнізонів привів до великих втрат серед переможців, очолюваних боярином Б. Шереметьєвим та гетьманом І. Мазепою²².

Захопившись змалюванням подій у Москві, дослідник обминає увагою татарське нашествя на Лівобережжя під проводом П. Сулими (Петрика) у січні 1696 р., яке було відповіддю кримського хана на Дніпровську і Азовську кампанії українсько-російської армії²³.

Більш розгорнуто М. Устрялов зображує другий Азовський похід, у який, за його даними, вирушило “не менше 15000 Запорозького війська”, на чолі з чернігівським полковником Я. Лизогубом²⁴. Історик слушно зазначає, що турецький воєначальник Нуреддін-солтан з кримськими і ногайськими татарами вдався до активної оборони Азова, коли 60-тисячний корпус, зі степу, робив періодичні напади на 54-тисячну армію росіян під проводом О. Шеїна, що тримала в облозі місто. На думку дослідника, “наша кіннота з успіхом відбивала його (Нуреддін-солтана. – С.К.), ... але й він у свою чергу завдавав нам немалих втрат”²⁵.

У дусі романтичної теорії “гарячого серця” М. Устрялов стверджує, що 2000 запорозьких і донських козаків під проводом Я. Лизогуба і Ф. Міняєва, за власною ініціативою, 16 липня 1696 р. штурмували земляний вал і закріпилися у кутовому бастіоні, звідки їх марно намагалися вибити турки, “стріляючи, за нестачею свинцю, розрубленими єфимками”. Зміцнені російською піхотою, козаки після 6-годинного бою з турками послали до свого табору осавула зі звісткою, що вони взяли азовський головний мур²⁶.

На жаль, історик не прояснює ситуацію зі спробою Нуреддін-солтана 17 липня ввести до Азова допомогу з 2000 чоловік та з втратами серед українців протягом кампанії 1696 р. Втім, однією з причин здачі міста називає хоробрість “витязів степів”²⁷. Безперечно, великою заслугою дослідника слід вважати докладний опис (за щоденником П. Гордона) діяльності козаків на відбудові азовських укріплень, хоча її авторське датування (25.07–7.08)²⁸ не зовсім збігається з теперішнім (20–29.07)²⁹.

²¹ Н.Г. Устрялов, *Op. cit.*, т. II, с. 247–248.

²² В.Н. Заруба, *Op. cit.*, с. 122.

²³ Н.И. Костомаров, *Мазепа*, Москва 1992, с. 86–88.

²⁴ Н.Г. Устрялов, *Op. cit.*, т. II, с. 262.

²⁵ *Ibid.*, с. 283.

²⁶ *Ibid.*, с. 288–289.

²⁷ *Ibid.*, с. 289.

²⁸ *Ibid.*, с. 294–296.

²⁹ В.Н. Заруба, *Op. cit.*, с. 129.

Як справжній історик-романтик, М. Устрялов у живих художніх картинах відтворює морські походи запорожців на чолі з отаманом Чалим у липні-вересні 1696 р., особливо їхні напади на турецькі кораблі поблизу Очакова, розорення кількох сіл у Криму, героїчну оборону від наступу турків і татар на Козачому острові та здачу в полон. Проте, дослідник не наголошує на значенні цих походів для захисту південних кордонів Гетьманщини³⁰.

Прагнення до миру, як орієнтир у розумінні істориком характеру кримсько-українських відносин у 1695–1696 рр., розкриває цікаве застереження, що “під час оборони Азова Мазепа зрозуміло міг би ... розгромити й Крим ... Він обмежився оборонною війною і не виходив з-за меж Малоросії”³¹. Розгром Криму, на нашу думку, був би неймовірним, оскільки в липні 1696 р. на березі Азовського моря, від Сиваша до Кальміуса, стояв кримський хан Селім-Гірей з величезним військом³². Оборонну стратегію, помічену М. Устряловим в І. Мазепи, з цього часу поступово починає сповідувати й Османська імперія, іноді стримуючи хана від набігів на землі північного сусіда, тобто від виконання середньовічного “закону Селіма”.

Отже, на наш погляд, російському історикові на рівні фактів вдалося висвітлити участь козаків у Кримських, Азовських та Дніпровських походах, дати наукову оцінку характеру кримсько-українських відносин кінця XVII ст., дослідити історико-географічне положення південноукраїнських земель у складі Кримського ханства.

Серед недоліків – недостатня увага автора до виявлення деяких обставин другого Кримського та першого Азовського походу і втрат серед українців протягом кампанії 1696 р., а також упередженість щодо гетьмана І. Мазепи.

³⁰ Н.Г. Устрялов, *Op. cit.*, т. II, с. 298–299.

³¹ Н.Г. Устрялов, *Op. cit.*, т. II, с. 299.

³² В.Н. Заруба, *Op. cit.*, с. 130.

Ельдар Ванієв

ПРАВОВІ НАСЛІДКИ АНЕКСІЇ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА РОСІЙСЬКОЮ ІМПЕРІЄЮ У 1783 р.

Вже близько півроку пройшло з моменту окупації Криму Російською Федерацією, попри всі норми міжнародного права, другий раз у його багатовіковій історії. Всі народи, які населяють Крим, опинилися наразі у ситуації юридичної невизначеності, беззаконня та свавілля, які панують у регіоні. Де-юре Крим залишається в складі України згідно з нормами українського та міжнародного права, але де-факто українська влада внаслідок здійсненої агресії неспроможна належним чином виконувати свої функції в регіоні. Час російської влади проходить під знаком хаосу, оскільки, зруйнувавши систему кримсько-українських відносин, яка будувалася роками, вона нездатна запропонувати та реалізувати щось якісно краще, особливо під впливом міжнародних санкцій та об'єктивних економічних обставин. Цього року виповнилося 700 років з дня заснування мечеті хана Узбека в Старому Криму – в той час, коли Крим мав власну державність і був вільною та впливовою європейською країною, яка з'єднувала європейський та азійський світи. Аналіз правових наслідків першої анексії Кримського ханства Російською імперією у 1783 р., що призвела до втрати державності корінного населення Криму – кримців, яка не відновилася досі, допоможе нам краще усвідомити, в якому становищі опинився Крим сьогодні, що може чекати на всіх нас далі. Саме розгляду цього питання і присвячена стаття.

10 липня 1774 р. згідно арт. 3 Кучук-Кайнарджийського договору Кримське ханство звільнилося від васалітету Туреччини¹, отримавши т. зв. “незалежність”. П. Надинський відмічав, що “Кримське ханство... в силу економічної відсталості та відсутності внутрішньої політичної згуртованості серед народу не могло зберегти свою державну незалежність”². З самого початку нова “незалежність” носила штучний характер. В арт. 3 зазначалося: “Всі татарські народи: кримські, буджацькі, кубанські... без від'єднання від обох імперій мають бути визнані вільними і повністю незалежними від усякої посторонньої влади, але перебуваючими під самодержавною владою власного хана... який керує ними за старовинними їх законами та звичаями, не звітуючись ні в чому жодній сторонній державі;

¹ ПСЗ, собр. 1, т. 19, № 14.164, с. 959.

² П.Н. Надинский, *Очерки по истории Крыма*, ч. 1, Симферополь 1951, с. 91.

і для цього ані російський двор, ані Отоманська Порта не повинні втручатися як у вибрання та возведення згадуваного хана, так і у домашні, політичні, цивільні та внутрішні їх справи під жодним виглядом, але визнавати і почитати татарську націю у політичному і цивільному стані”³. Порушуючи норму цього положення, російська влада усіляким чином втручалася у діяльність кримського хана, нав’язуючи йому свою волю, використовуючи його слабкості та політичні труднощі, які і створювала за допомогою російської агентури, у власних інтересах. Досягнувши своєї цілі, вона знехтувала нормами міжнародних актів, анексувала Крим та зробила його частиною своєї території згідно Маніфесту від 8 квітня 1783 р.⁴ Таким чином, прийняття вказаного документу призвело до таких наслідків для подальшої долі Криму:

- Кримське ханство повністю втратило свою незалежність та увійшло у склад Російської імперії;

- в правовому полі Криму мусульманське право було замінене на континентальне;

- автохтонне кримськотатарське населення зазнало обезземелення з боку російських поміщиків;

- кримці були вимушені емігрувати з Криму у Туреччину у зв’язку із несприйнятливими для життя умовами, які створювалися новою владою;

- тим, хто залишився, прийшлося пристосовуватися до вимог, які висувалися російською владою: приймати російське громадянство, наново доказувати своє дворянське (бейське, мурзинське) походження згідно російського законодавства.

Відтоді в історії Криму відкрилася нова сторінка. Вже саме прийняття Маніфесту суперечило нормам Кучук-Кайнарджийського договору. У міжнародному документі зазначалося, що кримський хан мав право вільно виконувати свою владу у державі, тобто, ханство оголошувалося суверенною державою. Яким чином потім російська влада ще до анексії могла вважати Крим частиною своєї імперії й силою зброї доставляти свободу місцевому населенню, про яку воно його ніколи офіційно не просило? Крім того, пізніше, в ордері від 20 липня 1784 р. кн. Потьомкін наказував баронові Ігельштрому при спілкуванні із ханом Шагін Гіреєм (який тоді вже перебував поза межами Криму й знаходився у званні хана суто формально – *Е.В.*) застосувати наступну формулу: “Монархія, звівши його на ханство, нічого не зволила залишити до збереження його

³ ПСЗ, собр. 1, т. 19, №14.164, с. 959.

⁴ ПСЗ, собр. 1, т. 21, № 15.708, с. 897.

на цьому місці й до утримання у цілості тодішнього буття області татарської”⁵. Ця колізія норм яскраво свідчила про лицемірно-штучний характер обіцяної волі, про значущість міжнародного акта лише у частині, що задовольняє переможця, де він дбав лише про забезпечення власних цілей, а не про заможність Криму. Як можна казати про встановлення спокою у регіоні, коли всією наступною діяльністю російська влада лише вносила смуток серед мешканців, утискаючи їх? Хоча Маніфестом було обіцяно охорону та дотримання прав місцевих народів, ця норма також виявилася фіктивною. Російська політика суттєво різнилася від колись проголошеного Литвою принципу “старого не ламаємо, нового не вводимо”. П. Надинський з цього приводу висловив думку, що “Кримський півострів був повернений справжньому хазяїнові – російському народу. З’єднання Криму із Росією об’єктивно мало велике історичне прогресивне значення”⁶. Проте, яким чином російський народ міг бути хазяїном території, на якій якщо й мешкав хтось з його представників, то в абсолютній меншості, у той час як автохтонне населення у переважній більшості, сформувавши власний етнос та державу, мешкало у Криму протягом багатьох століть, ще до заснування Кримського ханства? Крім того, звертає на себе увагу непослідовність автора: аналізуючи причини втрати незалежності Кримським ханством після оголошення умов Кучук-Кайнарджийського договору, він говорить про начебто економічну відсталість держави в абсолютному значенні (див. цитату вище – *Е.В.*), у той час як при розмові про економічну відсталість імперської Росії, він використав формулу: “царська Росія того часу, незважаючи на свою відносну економічну відсталість...”⁷ На нашу думку, це є необ’єктивним та непослідовним, оскільки автором при згадуванні про однакові характеристики двох держав, без наведення фактичних даних, умисно збільшувалися недоліки однієї сторони та зменшувалися ідентичні недоліки іншої. Його позиція не сприяє формуванню в читача та дослідника всеохоплюючого незалежного бачення ситуації, а спрямовує його у русло антагонізму, протиставлення: з одного боку, розбійницьке занедбане Кримське ханство, зображене у якості агресора, з іншого – мирна, відносно відстала царська (не імперська! – *Е.В.*) Росія, яка хоче повернути ніби-то належани їй землі, і для цього автором дозволяється їй використовувати щодо до ворога будь-які засоби. 2 лютого 1784 р. було видано указ про створення

⁵ Н. Мурзакевич, *Распоряжения светлейшего князя Г.А. Потемкина-Таврического касательно устройства Таврической области с 1781 по 1786 г.*, ЗООИД 12 (1881) 298.

⁶ П.Н. Надинский, *Op. cit.*, с. 91.

⁷ *Ibid.*, с. 93.

Таврійської області⁸. У тексті закону звертають на себе увагу кілька юридичних фактів, які встановлювалися ним: фраза “віднято усякий привід до постійних непорозумінь та чвар із сусідньою Нам Отоманською імперією”⁹; “Обнадіюються між обома Імперіями мир та дружба на точній підставі трактату 1774 р. та наступних пояснюючої конвенції 1779 р. та торгового договору 1783 р., виключаючи у перших двох усі ті артикули, які при сучасному зверненні татарських народів у підданство наше, *сили* та місця мати не можуть”¹⁰. На нашу думку, в обох місцях фактично йшла мова про юридичну долю Кримського ханства. Російська імперія, яка була ініціатором у несприйнятливих для себе політико-правових умовах проголошення незалежної від васалітету Туреччини кримської держави, відтепер, при зміні співвідношення сил після приєднання ханства до складу своєї території, в односторонньому порядку оголосила про скасування дії міжнародних договорів у тій частині, яка стосувалася державного суверенітету сусідніх народів, країни. Отже, Російська імперія приєднала до свого складу кримські землі, ведучи подвійну гру. З одного боку, влада використовувала важелі та механізми міжнародних документів та угод із метою позбавити Кримське ханство опіки з боку Османської імперії. З іншого – вона використовувала складну внутрішню ситуацію у “незалежному” Криму.

Головними джерелами права у Кримському ханстві були Коран та Сунна. Велике значення для місцевої общини (джемаат) при правовій регламентації суспільних відносин відігравали також правила звичаїв (адет). Релігійні правила моралі водночас виступали у якості принципів права, правомірної поведінки особи: покарання від Аллаха, осуд общини були для них страшнішими за кримінальні санкції з боку держави. Таким чином, у Кримському ханстві склалася власна система права, яка поєднувала риси ісламського фундаменталізму, заснованого на шаріаті, із місцевою специфікою населення, вираженій у адет. На процеси розбудови державності та формування права у Криму вплинуло його географічне розташування. Споконвіку кримці тісно контактували із європейськими народами: греками, італійцями, українцями. Цей взаємовплив відобразився у праві: мусульманське право в Криму було м’якше порівняно із країнами Близького Сходу. П. Надинський зазначав, що після анексії Криму “весь старий поземельний устрій Кримського ханства було зламано, й в Криму було встановлено нові поземельні відносини”¹¹. Головне місце у системі права

⁸ ПСЗ, собр. 1, т. 22, № 15.920, с. 17.

⁹ *Ibid.*, с. 17.

¹⁰ *Ibid.*, с. 17.

¹¹ П.Н. Надинский, *Op. cit.*, с. 98.

зайняли нормативно-правовий акт та принцип юридичного формалізму, з якими кримці не були знайомі. Імплементация у російське правове поле ускладнювалася для них мовним бар'єром – сільське населення за короткий термін не встигло оволодіти російською мовою, й тим більше – вивчити російські закони. На зламі двох систем вдалося вціліти лише декільком інститутам мусульманського права. Більшість з цікавих місцевих правових механізмів, притаманних Криму, зникли. В нових умовах їх змінили правові інститути та вимоги російського законодавства.

При перерозподілі господарських площ Криму, основна маса кримських татар залишилася без землі¹². П. 10 Маніфесту “Про різні даровані народу милості” від 2 вересня 1793 р. затверджував вільні землі Таврійської області, роздані місцевим губернатором, за тими, кому вони роздані й у чиєму безспірному володінні знаходилися, з тим, що після сплину пільгових встановлених строків, кожен був зобов'язаний сплачувати встановлений податок¹³. У населення, яке залишилося, за вимогою російської влади, не опинилося підтверджуючих документів на право володіння, або користування земельними маєтками. Саме по собі питання російської влади вже було колізійним для Криму: чому кримці, які протягом століть мешкали на своїх землях, мали доводити новій владі своє право власності, в той час як російські поміщики отримували землі від монарха без жодних доказів? У ордері до бар. Ігельштрома від 30 липня 1784 р. кн. Потьомкін згадував про мурз, які мали жалувані грамоти на землі від пращурів¹⁴. Переселенці, які бажали нові землі, не побачивши звичних їм актів, аферистським способом домоглися в місцевої влади підтверджуючі документи на потрібні їм земельні наділи і привласнили їх собі. Коли кримське населення звернулося з позовами у суд, їм відмовили у їх задоволенні, посилаючись на норми російського цивільного законодавства. Російські переселенці намагалися активно заперечувати легітимність навіть тих документів, які мали на руках правомірні володільці земель, посилаючись на їх національність, яка одна, на їх думку, вже мала свідчити про їх недобросовісність та шахрайство. Тим самим вони зверталися не до юридичних фактів, а до звичайної масової свідомості співвітчизників, в якій глибоко вкоренилася антипатія до кримців, і через це зацікавлені особи мали сподіватися, що посадовці поділять їх точку зору. Шахраї змогли не тільки узаконити право власності на майно, яке їм не належало, але і збагатитися на цьому. Місцеві посадовці неодноразово констатували

¹² В.Е. Возгрин, *История крымских татар*, т. 2, Симферополь 2014, с. 482.

¹³ *ПСЗ, собр.* 1, т. 23, № 17.149, с. 459.

¹⁴ Н. Мурзакевич, *Op. cit.*, с. 304.

факти спостереження входження татарських маєтків у поміщицькі дачі, та фіктивного перепродажу земельної власності¹⁵. Про це ж зазначав й П. Надинський: “поміщики захоплювали самовільно як вільні земельні маєтки, так й ті, що знаходилися у користуванні селян..., застосовували хабарі, наносили на плани власних маєтків межуючі з ними земельні ділянки, після цього вони вважали цю землю своєю¹⁶. У досить образливому для місцевого населення поясненні депутати-поміщики, які вже стали власниками земель, з-поміж іншого розкрили і концепцію санкціонування привласнення Криму. Односторонньо ставлячи за головне момент історичного протистояння кримської та російської держав, та особливо підкреслюючи негативні (за їх думкою) риси кримців, вони гадали, що “метою волі монархині було роздати кримські землі за предметом невірності татар”¹⁷, практичне виконання якої було покладено на кн. Потьомкіна, який негайно почав роздавати земельні маєтки наближеному оточенню, заможним поміщикам та запрошеним іноземцям. Авторів прохання не цікавила доля кримських татар. Їх планована висилка у Казань описувалася як “благонамір”¹⁸, а пограбування сприймалося як законне та нормальне явище. Практикувався й інший спосіб виправдання шляху розвитку ситуації. Вже у 1802 р. поміщик В. Чернов, виступивши у якості довіреної особи інших християнських поміщиків Криму, склав досить великий лист на ім’я голови (сенатора) Комісії щодо розглядання скарг, в якому висловив незадоволення утискуванням поміщиків-християн (яких він налічив близько 100 осіб) з боку кримських татар (яких він налічив 80 тис. осіб). На його думку, місцеве населення легко піддавалось впливу корисливих зацікавлених мурз, які підбурювали його на умисні дії, спрямовані на завдання шкоди поміщикам шляхом дачі фіктивних документів на землю, брехливих свідчень, укладанню фіктивних угод, псуванню маєтків та господарств поміщиків, які володіли відведеною владою їм власністю на законних підставах¹⁹. Скарги поміщиків були суперечливими та непослідовними. Ними умисно перебільшувався розмір злочинів кримських татар і замовчувалися факти злочинів росіян. Вони зображували місцеве населення у негативних тонах, використовуючи принизливі епітети та релігійне протистояння, що не доводилося до відома мешканців і було не тільки неетичним, але й розпалювало міжнаціональну ворожнечу.

¹⁵ Ф. Лашков, *Документы по истории крымскотатарского землевладения*, ИТУАК 25 (1896) 135.

¹⁶ П.Н. Надинский, *Op. cit.*, с. 100.

¹⁷ Ф. Лашков, *Op. cit.*, с. 49

¹⁸ *Ibid.*, с. 48

¹⁹ *Ibid.*, с. 52–67.

Анексія Криму породила й феномен масової еміграції кримців за кордон – у Туреччину. Причин цього явища було багато: невдоволення підкоренням, неможливість жити під тягарем незнайомих та чужих законів, свавіллям переселенців, духовна близькість Туреччини та ін. На думку П. Сумарокова, “переселення було обумовлене волею князя Потьомкіна”²⁰. Воно відбулося у 1783–1790 рр., коли за даними Д. Прохорова, у перші роки після анексії емігрувало біля 100 тис. татар²¹. Ці дані йдуть врозріз із даними загальної кількості населення Криму, наведеними П. Надинським, який зазначив, що загальна кількість населення Криму складала приблизно 130 тис. чол.²² Французький дослідник Баерт зазначав, що “до 1782 р. з Криму 50 тис. чол. вже виїхало”²³. За даними А. Маркевича, в той час за кордон вирушило трохи менше 100 тис. осіб²⁴, за довідкою В. Каховського – 500 тис. душ²⁵. Загалом, до початку ХІХ ст. Крим залишило близько $\frac{3}{4}$ населення півострову²⁶.

Якщо кримські селяни були вимушені вирішувати проблему виживання в нових реаліях, то вищі прошарки спільноти, беї та мурзи, вирішували проблему пристосування до них. Російська влада дозволила прирівняти їх до статусу російських поміщиків за умови документального доведення беями та мурзами свого дворянського походження згідно вимог російського законодавства. Процедура доказування регулювалася нормою ст. 92 Грамоти на права, вольності і переваги благородного російського дворянства від 21 квітня 1785 р.²⁷, яка містила вичерпний перелік доказів, які повинні були надати особи, що претендували на дворянський статус і доказували своє походження. Тільки мурзам було збережено в Криму право носити зброю, в той час як в усіх інших мешканців Криму вона буда відібрана 29 серпня 1784 р.²⁸ У відповідності з

²⁰ П. Сумароков. *Досуги кримського судьи, или Второе путешествие в Тавриду*, Санкт-Петербург 1784, с. 161.

²¹ Д. Прохоров, Н. Храпунов, *Краткая история Крыма*, Симферополь 2013, с. 286–287.

²² П.Н. Надинский, *Op. cit.*, с. 98.

²³ *Memories historiques et géographiques sur les pays situés entre la Mer Noire et la Mer Caspienne; constant des détails nouveaut sur les peuples que les habitant... pas le C. Baert*. Paris 1797, p. 65.

²⁴ А.И. Маркевич, *Переселение крымских татар в Турцию в связи с движением населения в Крыму*, Известия АН СССР. Отдел гуманитарных наук, № 4, Ленинград 1928, с. 389.

²⁵ Р. Куртиев, *Крымские татары: этническая история и традиционная культура*, Симферополь 1998, с. 28.

²⁶ П.В. Маслов, М.Е. Миллер, П.В. Никольский. *Крым. Хрестоматия по истории края* / под ред. В. Овсейчика, К. Комской, В. Кудрявцева, П. Никольского, Симферополь 1930, с. 57.

²⁷ ПСЗ, собр. 1, т. 22, № 16.187, с. 344.

²⁸ ДААРК, ф. 799, оп. 1, спр. № 3, арк. 1.

ст. 72 розд. “В” Грамоти на права, вольності і переваги благородного російського дворянства від 21 квітня 1785 р.²⁹, кожен повітовий голова дворянства в Таврійській губернії щорічно мав складати за наведеною формою алфавітний список всім дворянським родам свого повіту, які володіють нерухомим маєтком. Ці кількісні дані допомагають нам побачити фактичну кількість кримськотатарських беїв та мурз, які збереглися в Криму після анексії ханства Російською імперією, та простежити динаміку їх зміни протягом 1 пол. XIX ст. в усій губернії загалом й у кожному повіті окремо, а крім цього – відстежити загальну динаміку зміни кількісного складу поміщицького стану в губернії. Станом на 14 листопада 1821 року в Сімферопольському повіті Таврійської губернії з 238 дворян мешкало 125 кримських татар³⁰. У 1821 р. в Дніпровському повіті з 66 дворян 20 було кримськими татарами³¹. 17 лютого 1822 р. в Феодосійському повіті Таврійської губернії із 238 дворян мешкало 62 кримські татари, а ще 5 доказували дворянство³². Звернуло на себе увагу, що представники старовинного бейського роду Ширинських підписалися у відомості як Ширини. Загалом їх налічувалося у списку 20 чоловік. Отже, на момент проведення перепису кримські татари становили досить вагомую частку з загальної маси дворянського стану, лише трохи поступаючись російським дворянам, які діяли в набагато більш сприятливих для себе умовах. У 1829 р. ситуація змінилась таким чином. У Перекопському повіті з 40 дворян 33 були кримськими татарами³³. В Феодосійському повіті зі 184 осіб 47 були кримськими татарами, з яких лише 3 доказували дворянство³⁴. Ми спостерігаємо, що частка кримськотатарських дворян у загальній масі дворянського стану не змінилася, залишившись на попередньому рівні.

Отже, анексія Кримського ханства Російською імперією призвела до невідворотних наслідків. Воно втратило свою незалежність та державність, кримській народ суттєво зменшився у кількості внаслідок еміграції значної його частини (а емігранти назавжди втратили свою історичну Батьківщину), зазнав численних утисків та принижень з боку російських переселенців. Окупанти нічим не поступилися для кримців. Вони залишили їм досить невеликий простір для діяльності, переважно в межах

²⁹ ПСЗ, собр. 1, т. 22, № 16.187, с. 352.

³⁰ ДААРК, ф. 49, оп. 1, спр. 686, арк. 11–31.

³¹ *Ibid.*, арк. 33–42.

³² *Ibid.*, арк. 44–83.

³³ *Ibid.*, арк. 15–21.

³⁴ *Ibid.*, арк. 23–70.

російського правового поля. Кримцям відводилися другорядні ролі в російських реаліях – переважно для обслуговування переселенців. Їх не було ознайомлено з нормами російського права, через що скоювалася велика кількість правопорушень у сфері земельного та цивільного права. Російські поміщики користувалися тим, що більшість кримців не володіла російською мовою – отже, не мала повноцінного доступу до законів. У той же час, невелика частка населення, яка встигла ознайомитися із законодавством (переважно то були заможні беї та мурзи), користувалася цим у своїх цілях. Отже, примусова імплементація Російською імперією народу, який віками жив у інших соціальних та правових реаліях, у свою систему, обернулася численними збитками для нього, які неможливо виміряти та компенсувати жодними грошовими одиницями.

ДВОРЯНСЬКА САДИБА ЯК ЗАСІБ ІНКОРПОРАЦІЇ КРИМСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ДО РОСІЙСЬКОГО ІМПЕРСЬКОГО ПРОСТОРУ: 1780-ті – 1910-ті роки

Серед колонізаційних заходів, запроваджених імперським урядом після 1783 року, коли, внаслідок анексійних дій, Крим, разом з іншими територіями, що належали Кримському ханству, увійшов до складу Російської імперії, провідне місце посіли процеси перерозподілу земельної власності. Ці процеси визначили дієвість окупаційного механізму, функціонування якого забезпечило досить швидко інкорпорацію півострова в економічний та культурний простір монархічної держави. Одним з провідних засобів політики інкорпорації стала розбудова комплексів приватновласницьких садіб як житлово-господарських центрів панських маєтків на земельних ділянках, “жалуваних” царським урядом чи придбаних шляхом купівлі.

Проблема колонізації земель, що увійшли до складу Російської імперії в останній третині XVIII ст., зокрема такі питання, як землекористування в Криму після 1783 року, співвідношення землеволодінь імперської знаті та кримськотатарських общин, передусім релігійних, стабілізаційні заходи російської адміністрації межі XVIII–XIX ст., розглядалася у наукових розвідках різних часів¹. Також вже існує певна традиція щодо характеристики дворянської садиви Криму в реаліях XIX ст. в історико-краєзнавчому, генеалогічному, мистецтвознавчому аспектах у роботах А. Галіченко², А. Пальчикової³, С. Ширяєва⁴ та інших авторів. Попри це, саме утворення дворянської заміської садиви в Криму досі не розглядалося науковцями як засіб прискорення колонізаційних процесів на півострові.

¹ З.З. Абдуллаєва, *Частное вакуфное землевладение в Таврической губернии*, Культура народов Причерноморья, 2 (1997) 89–91; Д.И. Багалея, *Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры: исторический этюд*, К. 1889, 120 с.; Г.Ф. Блюменфельд, *Крымскотатарское землевладение: историко-юридический очерк*, Одесса, 1888, 112 с.; Б.А. Короленко, *Входження Криму до Російської імперії: стабілізаційні заходи російської адміністрації (1783 – середина 1784 рр.)*, Культура народов Причерноморья, 51 (2004) 104–111; Ф.Ф. Лашков, *Исторический очерк крымско-татарского землевладения*, ИТУАК 21 (1894) 59–90; 22 (1895) 35–82; 23 (1895) 71–118; 24 (1896) 35–72; 25 (1896) 29–89.

² А.А. Галіченко, *Старинные усадьбы Крыма*, Симферополь 2010, 416 с.

³ А.П. Пальчикова, *Архитектура Южного берега Крыма первой половины XIX века*, В помощь экскурсоводу (Сборник статей о Южном берегу Крыма), Симферополь 1968, с. 15–42.

⁴ С.Д. Ширяев, *Помещичья колонизация и русские усадьбы в Крыму в конце XVIII и первой половины XIX века*, Крым 2(4) (1927) 169–186.

Тому *метою статті* є аналіз утворення та функціонування в Криму з кінця XVIII до початку XX ст. приватновласницьких садиб, що належали, передусім, особам з високим соціально-майновим статусом, як засобу інкорпорації півострова до російського імперського простору.

Облаштування дворянських власницьких садиб у Криму визначилося процесом роздачі земель, які перейшли “у казну” внаслідок “першої еміграційної хвилі” кримських татар у середині 1780-х років, а також земельної власності греків і вірменів, переселених під Маріуполь у 1779 році, після яких, за умовиводом Ф. Лашкова, залишилось досить багато гарно доглянутих виноградних та фруктових садів і сільськогосподарських угідь⁵. За зауваженням С. Ширяєва, з 1784 до середини 1797 р. було роздано 288 тисяч десятин землі, причому ці роздачі охопили досить широке та строкате за соціальним статусом коло людей⁶. Від початку майже повне право на розподіл кримських земель мав Г. Потьомкін (Потьомкін-Таврійський), який у 2-й половині 1780-х років став найбільшим землевласником на півострові. Важливим заходом адміністрації Г. Потьомкіна стало складання реєстру земель, переведених до державної казни, що отримав назву “Камеральное описание землям и садам после вывода христиан и выехавших за границу мурз и поступившим в казну”. Реалізований протягом трьох років, з 1784-го до 1787-го, цей опис проводився не фахівцями, був укладений примітивно, до нього увійшли такі землі, що не були “порожніми” (необробленими) та належали приватним власникам, передусім кримським татарам, а ті ділянки, які повинні були надійти до казни, втрачені не були⁷.

Нерегульованість “земельних роздач” часів Г. Потьомкіна підтверджується багатьма фактами, хоча б текстом рапорту Г. Потьомкіну від В. Каховського, тоді правителя Таврійської області, за № 3076 від 23 грудня 1785, де повідомлялося, що, за наказом князя, з казенних земель було відведено ділянки – так звані “дачі” Н. Загряжській, Є. Дашковій, М. Нарішкіній та “флота господину и кавалеру Плещееву и англичанину Гульду”⁸. З 10 907 десятин 468 сажнів цих угідь тільки 1 395 десятин 82 сажні були “незручними” для сільськогосподарських робіт, інші ділянки були придатні для ріллі, зайняті лісом, сіножатями, садами, а в таких місцевостях, як Біюк Узень та Байдари землі, непридатної для користування,

⁵ Ф.Ф. Лашков, *Op. cit.*, т. 24, с. 49.

⁶ С.Д. Ширяев, *Op. cit.*, с. 170.

⁷ Ф.Ф. Лашков, *Op. cit.*, т. 24, с. 54.

⁸ *Описание нескольких дач, назначенных к отводу разным особам из состоящих в Таврической области земель*, ИТУАК 19 (1893) 31.

зовсім не було⁹. На значну частку цих земель імперський уряд не мав права, хоча б номінального, взагалі: “из общего количества земли, составлявшей все эти 7 дач, 5034 десятин 2217 саженой принадлежало казне, 5712 десятин 2298 саженой разным мурзам и простым татарам и 159 десятин 753 саженой (в Саблынской даче) мечетям...”¹⁰.

Нерегульовані роздачі кримських земель продовжилися і після смерті Г. Потьомкіна, за ордерами новоросійського губернатора П. Зубова та за наказами Катерини II. Це призвело до корінних змін у землеустрої та землекористуванні колишнього Кримського ханства. Такі зміни не торкнулися власності представників знатних кримськотатарських родів, з числа тих, що не емігрували, але перейшли на імперську службу, отримали дворянські чини і не тільки зберегли, але примножили свої земельні володіння. У першу чергу потерпали від того, як саме розпоряджались землями півострова імперські службовці та можновладці, татарські сільські громади – так звані “джемаат” – самостійні суспільно-економічні одиниці Кримського ханства.

Складна система землеволодіння, що склалася за кілька сторіч існування Кримського ханства, базувалася не тільки на традиціях роздачі земель за службу, що була схожою на прийнятту у Російській імперії, але на законах шаріату, коли “пустопорожня” (необроблена, “мертва” земля) “оживлювалася” тим, хто її обробляв, та переходила (без письмового підтвердження) у його власність. Саме тому, писав Ф. Лашков, коли поміщики отримали земельні ділянки “від державної казни”, “то они очень удивились существованию в пределах помещичьего владения усадебных мест и огорожей, принадлежавших поселянам...” Окремою проблемою були так звані “вакуфи” – вид невідчужуваної власності, право на яку належить, за законами шаріату, Аллаху, а людині залишається тільки лише її використання. Вакуфи існували у двох формах – “законній”, коли власник, віддавши майно релігійним установам, втрачав право на нього, та “звичайній”, коли власник присвячував майно духовенству, яке ним користувалося, хоча отримував відсотки від доходів. Обидві форми вакуфів були визнані імперським законодавством, але, за висновком З. Абдулаєвої, “приватний вакуф до кінця XIX століття вважався фактично існуючим, хоча юридично був позбавлений будь-якого захисту”¹¹.

Руйнування усталеної за часів Кримського ханства системи землеволодіння вже до початку XIX ст. призвело до тривалих конфліктів між

⁹ *Описание нескольких дач...*, с. 28.

¹⁰ *Ibid.*, с. 29.

¹¹ Ф.Ф. Лашков, *Op. cit.*, т. 23, с. 96.

поміщиками та громадами кримськотатарських сіл і представниками мусульманських релігійних організацій. Уряди Павла I та Олександра I намагалися вирішити ці конфлікти, в 1797 і в 1802 роках були прийнято рішення заснувати спеціальну Комісію для вирішення правових суперечок щодо володіння землею на Кримському півострові. Судові справи тривали десятиріччями, іноді вони завершувалися взаємовигідними угодами, але найчастіше спірні території залишалися у власності поміщиків. Красномовним прикладом може бути судовий процес між М. Мордвиновим, російським військовим та державним діячем, одним з найбагатших землевласників Криму, що придбав від спадкоємців Г. Потьомкіна 1799 року в Байдарській долині “всего пятнадцать тысяч сто пятьдесят десятин с лугами и рыбными ловлями, с садами, мельницами, лесами <...>, с хлебом стоячим и в землю посеянным, со скотом, со птицею, со всем имуществом...”¹², та селянськими общинами і власниками вакуфів. Процес тривав більше 40 років, у численних відзивах адвокати М. Мордвинова прагнули довести безпідставність твердження кримських татар про те, що вони мали ці землі у безперервному спокійному володінні, “потому что по присоединении Крыма к российской державе все земли Крыма сделались казенной собственностью, которые по Высочайшему повелению <...> были раздаваемы русским дворянам...”¹³. Зрештою, маєток у Байдарській долині у розмірі 14 600 десятин залишався у володінні спадкоємців М. Мордвинова до 1920 року, тут було велике лісне господарство, розроблялися поклади марганцевої руди, тоді як у власності громад дванадцяти татарських сіл, розташованих у долині, було лише 6 десятин землі¹⁴.

Саме таке рішення “земельної проблеми” лежало в основі утворення землеволодінь представників імперської еліти та розбудови перших садибних комплексів на початку XIX ст. Маєтки облаштувалися передусім у Західному, частково Східному Криму та на вузькій смузі Південного берегу Криму – там, де землі освоювалися традиційно і де була вода. У степовому Криму значних садибних комплексів, власне, не було.

Першу “дворянську колонію” було утворено у долині поблизу Судака, де, за твердженням англійця В. Гульда, досвідченого ландшафтного архітектора та “особистого садівника” Г. Потьомкіна, “земля чрезвычайно хорошая, и великое количество воды...”¹⁵ Одна з численних “економій”

¹² З.З. Абдуллаева, *Op. cit.*, с. 91.

¹³ ДААРК, ф. 21, оп. 1, спр. 1, арк. 128.

¹⁴ ДААРК, ф. 21, оп. 1, спр. 1, арк. 58.

¹⁵ *Россия: полное географическое описание нашего отечества*; т. 14: *Новороссия и Крым*, Санкт-Петербург 1910, с. 735.

(господарських садиб) князя Таврійського з'явилася тут вже 1784 року. За Г. Потьомкіним поблизу Судака влаштувалися інші поміщики, до середини 1790-х років тут утворилася ціла група виноробних маєтків – П. Палласа, П. Капніста, старшого брата В. Капніста, М. Мордвинова та інших.

Так само до кінця 1780-х років виникло кілька великих маєтків в околицях Сімферополя, серед них вже до середини XIX ст. широковідомими стали Сабли на землях, які спочатку належали М. Мордвинову, потім перейшли до губернатора А. Бороздіна, і Тавель на землях, отриманих у середині 1780-х років В. Поповим, особистим секретарем Г. Потьомкіна. В. Попову належали в Криму 27 876 десятин землі, крім тавельського, він створив ще Тарханський маєток у Західному Криму, обидва до початку XX ст. збереглися у власності його спадкоємців. Маєтки у Саблах, Тавелі, Тарханкуті належали до нечисленних тоді значних “економічних господарств” Криму, де використовувалася праця кріпаків, тому що їхні господарі, на відміну від багатьох інших, мали можливість переселити селян із інших губерній імперії (в тому числі, з українських) на нові землі. Але треба відмітити, що у садибах Криму вже на межі XVIII–XIX століть набагато частіше застосовували найману працю, ніж у поміщицьких господарствах інших регіонів Російської імперії, це змушувало, за заувагою історика Г. Вернадського, “адміністрацію края строить жизнь, не всегда считаясь с петербургской бюрократической указкой...”¹⁶.

Коли в маєтку Сабли 1838 року побував поет і перекладач І. Бороздна, воно вже перейшло у володіння графині А. Лаваль: “Владелицы уютный дом Обвит пространными садами, И ширь полей видна кругом, Луга шумят овец стадами...”¹⁷ З початку 1850-х років Сабли належали внучці графині Лаваль Є. Трубецькій, у заміжжі – Давидовій. Сабли були досить великим “економічним” маєтком, який водночас слугував “родовим гніздом” подружжя Давидових, прямих нащадків декабристських сімей Трубецьких – Давидових. Тут вирощували овець, працювали фабрика з обсягом виробництва до 15 000 аршин сукна, невеликий шкіряний завод, були розведені фруктовий сад, який налічував до 2720 дерев, і виноградник. Маєток обслуговувався працею 549 селян¹⁸.

Пізніше, ніж в інших місцевостях Криму – впродовж 10-х – 20-х років XIX ст. – стали облаштовуватися комплекси дворянських садиб на

¹⁶ *Письмо садовника В. Гульда Потемкину*, ЗООИД 9 (1875) 259.

¹⁷ Г.В. Вернадский, *Тавельский архив В.С.*, ИТУАК 56 (1919) 105.

¹⁸ И. Бороздна, *Поэтические очерки Украины, Одессы и Крыма: письма в стихах к графу В.П. Завадовскому*, Москва 1837, с. 162.

вузькій смузі Південного берегу, але, врешті решт, саме вони стали найбільш відомі і саме завдяки їх функціонуванню культурний ландшафт цієї місцини набув виразних “імперських” ознак.

На землях Південного берегу Криму, починаючи із облаштування помешкання для генерал-губернатора Новоросійського краю Армана Емануеля дю Плессі, дюка де Рішельє на ділянці в 140 десятин у Гурзуфі, придбаній ним 1808 року¹⁹, за кілька десятиріч було розбудовано садиби, які були не так “економіями”, скільки представницькими резиденціями, місцем для творчих чи наукових занять, відпочинку. До 2-ї половини ХІХ століття, доки рентабельність маєтку визначалася засобами обробки землі, а не її орендною чи продажною ціною, південнобережні маєтки не давали значного прибутку, скоріше, сприяли формуванню у свідомості російської дворянської інтелігенції 20-х років ХІХ ст. “ідеального образу” кримської садиби, відповідно до містично-екзальтованих настроїв “романтичної доби”. Поширенню цих настроїв сприяла, серед іншого, культурна атмосфера, створена у садибі А. Голіциної (в дівоцтві – Всеволозьська) в місцевості Кореїз, неподалік від селища Алупка. Атмосфера кореїзької садиби А. Голіциної визначалася особливим внутрішнім побутом – читанням духовно-містичної літератури, філософськими дискусіями²⁰. А. Голіцина, живучи у кримському маєтку до смерті в 1838 році, за свідченням А. Бєрьє-Делагарда, надихала “очень многих, больших и малых, своим примером. Переселившись на Южный берег, она много строила и насаждала...”²¹ Якщо садиба А. Голіциної слугувала, швидше, “духовним центром” інших маєтків Південного берегу Криму впродовж 20–30-х років ХІХ століття, – в Артеку, Місхорі, Гаспрі, Сімеїзі, Форосі, то вирішальне значення для процесу поміщицької колонізації цієї області Криму мала активна цивілізаційна політика М. Воронцова.

Помістя М. Воронцова в Криму, прибуток від яких становив до 56-ти тисяч рублів сріблом на рік, орієнтувалися на розвиток промислового плідівництва, виноградарства та виноробства, вівчарства. Його маєток у селищі Ак-Мечеть у західній частині Кримського півострова (10 119 десятин 1484 кв. сажнів), спеціалізувався на розведенні сірих смушевих овець²². Помістя у місцевості Ай-Даніль в околицях Ялти вже до кінця

¹⁹ С.Д. Ширяев, *Op. cit.*, с. 176.

²⁰ А.Л. Бєрьє-Делагард, *Память о Пушкине в Гурзуфе*, Пушкин и его современники: материалы и исследования, вып. 17/18, Санкт-Петербург 1913, с. 124.

²¹ П.В. Коцьков, *Между садом и Экклезиастом*, Мир усадебной культуры, Симферополь 2001, с. 110.

²² А.Л. Бєрьє-Делагард, *Прошлое Кореиза*, ИТУАК 56 (1919) 175.

1830-х років стало центром південнобережного виноробства та зберегло цей статус до 1889 року, коли маєток перейшов до імперського Удільного відомства. На початку 1910-х років загальна площа маєтку склала 415 десятин, з них 111 десятин – виноградники²³.

Значний вплив справила діяльність М. Воронцова на розвиток форм садибної архітектури Південного берега Криму, передусім, внаслідок облаштування палацово-паркового комплексу в Алупці протягом 1824–1848 років (автор проекту – архітектор-художник Е. Блор, керівники робіт – інженери-будівельники Гейтон і Ньюман, пізніше – Дж. Гунт). Палацово-парковий ансамбль Алупки, де гармонійно поєдналися елементи палацової архітектури раннього англійського Ренесансу (“стилю Тюдор”) та індо-мусульманського зодчества XVI–XVII ст., надовго став “зразком стилю” в садибному будівництві Південного берега²⁴. Маєткові комплекси у Верхній Ореанді для І. Вітта, Місхорі для Л. Нарішкіна, Гаспрі для Мещерських і О. Голіцина, Мелласі для Л. Перовського, Мшатці для Д. Башмакова, склалися з будівель, що поєднали елементи античного, готичного, індо-мусульманського, мавританського будівництва²⁵.

У 2-й половині XIX – на початку XX ст. життєдіяльність садиби в Криму як власності дворянської (ширше – буржуазно-промислової та інтелектуальної) еліти Російської імперії набула нових форм. Значна частина садиб продовжила існування у вигляді “економій”. Багато господарств не поміняли власників від 1-ї половині XIX ст. Так, до 1910-х років зберегли роль центру виноградарства та виноробства поміщицькі садиби у долинах поблизу Судака (всього до початку 1920-х років у повіті знаходилося 2511 десятин виноградників). Серед них – господарства спадкоємців Мордвінова (33 десятин виноградників, 25 десятин фруктового саду), Капністів (17 десятин), Ф. Стевена (32 десятини) та інших²⁶. З садиб, новостворених в околицях Судака, найвідомішим є маєток “Новий світ” видатного винороба Л. Голіцина, улаштований у місцевості “Парадиз” у 70-ті роки XIX ст.²⁷

²³ Г.Н. Овчинникова, *Ак-Мечетское имение М.С. Воронцова на Тарханкуте*, VII Крымские Международные научные чтения, Симферополь 2007, с. 58; *Россия: полное географическое описание нашего отечества*; т. 14, с. 763.

²⁴ А.А. Галиченко, *Художественный феномен усадеб Южного берега Крыма в конце XIX – начале XX вв.*, Культура Крыма на рубеже веков. Материалы республиканской научной конференции (Алупка, 27–29 апреля 1993), Симферополь 1993, с. 51–53.

²⁵ А.П. Пальчикова, *Op. cit.*, с. 42.

²⁶ ДААРК: ф. Р-2718, оп. 1, д. 23, арк. 18.

²⁷ *Россия: полное географическое описание нашего отечества*; т. 14, с. 791.

В історії садибного будівництва Південного берегу Криму провідну роль відіграло приєднання до володінь імператорської родини в Ореанді маєтку в Лівадії в околицях Ялти, викупленого в 1861 році у спадкоємців Л. Потоцького, забудова якого тривала до початку 1910-х років. Якщо на початку XIX ст. маєтки дворянської еліти, за заувагою С. Ширяєва, мали статус сільських резиденцій, аналогічний підмосковним садибам XVIII століття,²⁸ то на межі XIX–XX ст. вони набули “великосвітського блиску” державного Петербурга. З 1860-х років у вузькій прибережній смузі від Лівадії до Місхора формувалися палацово-паркові ансамблі в маєтках Великих князів Романових: Олександра Михайловича – “Ай-Тодор”, Миколи Миколайовича – “Чаїр”, Георгія Михайловича – “Харакс”, Дмитра Костянтиновича – “Кічкіне”, Петра Миколайовича – “Дюльбер”. Царські дачі будувалися за традиційною схемою сільського приватновласницького маєтку: палацово-парковий комплекс, виноградники, молочні ферми, розарії, теплиці, фруктові та оливкові сади. Архітектурний вигляд цих комплексів відповідав вимогам часу, коли “еталоном смаку” стали ідеї “історизму”, але для садибної архітектури Криму прагнення до історичного спадкоємства вже від початку XIX ст. стало традицією. Тільки на зміну античним реплікам прийшли образи Ренесансу в його італійсько-французькому варіанті, “орієнтальні мотиви” збагатилися об’єднанням індо-мусульманських, арабо-мавританських, кримськотатарських елементів.

Впродовж 60-х – 90-х років XIX ст. відбувалася активна “капіталізація” Південного берегу Криму. За спостереженнями Є. Маркова, “летом 1868 года пустынные, каменистые косогоры около Ялты и Алупки, напоминающие груды битой черепицы, продавались по 1012 рублей за квадратную сажень...”²⁹ Розвиток орендних відносин призвів до появи тут безлічі невеликих маєтків (до 6 гектарів), міських і заміських дач. Однією з важливих тенденцій цього часу стало набуття популярності тими садибами, які змінювали статус “родових гнізд” (місце для постійного проживання сім’ї власника) на статус “культурних гнізд” (центрів духовного і культурного життя). Серед них садиби Данилевських у маєтку “Мшатка”, Мальцових у місцевості “Сімеїз”, “Кучук-Кой” Я. Жуковського.

Показовим явищем в еволюції форм улаштування приватновласницької садиби в Криму на межі XIX–XX століть стало утворення комплексів (“колоній”) невеликих садиб (“садиб-дач”), що були власністю представників науково-творчої еліти – вчених, письменників, художників,

²⁸ С.Д. Ширяев, *Op. cit.*, с. 182.

²⁹ Е.Л. Марков, *Очерки Крыма*, К. 2006, с. 315.

музикантів: інженерів-шляховиків у Новому Сімеїзі, учених-медиків в Алушці, творчої інтелігенції в Новому Місхорі. Серед таких “професійних” дачно-садибних комплексів особливу популярність вже наприкінці XIX століття здобув так званий “Професорський куточок” – частина території сучасної Алушти біля західного схилу гори Кастель. 1872 року тут придбали земельні ділянки професор Новоросійського університету в Одесі М. Головкинський і професор Військово-Медичної Академії у Петербурзі О. Голубєв³⁰.

Таким чином, до початку доби історичних катаклізмів 1917–1920 років на землях Криму склалася стала система приватновласницьких маєтків із садибами як господарсько-житловими та культурними центрами. Більш-менш точну інформацію про стан садибного господарства півострова до кінця 1910-х років, як не дивно, можна отримати з документів процесу націоналізації та ліквідації приватновласницьких володінь, організованого Військово-Революційним комітетом Криму в кінці 1920-го – на початку 1921-го років. За дослідженнями краєзнавців, у цілому по Криму ревком нарахував 1134 маєтки³¹. Тільки в Ялтинському повіті, від села Байдари і маєтку Ляспі до гори Кастель поблизу Алушти, було поставлено на облік 133 садиби, без маєтків колишнього Севастопольського градоначальства³². За пунктом 3 наказу № 108 Реввійськради від 14.12.1920 року маєтки Криму було націоналізовано³³, що поклало край більш ніж сторічній історії існування тут форми приватновласницької (дворянської/купецької/буржуазної) садиби.

Таким чином, навіть стислий огляд процесу утворення та еволюції історико-культурного феномену панського маєтку (садиби) в Криму з 1783 року до 1920-х років засвідчує той факт, що приватновласницька садиба стала готовою формою, перенесення якої в економічні та соціокультурні реалії півострова сприяло поширенню тих прийомів землекористування, відносин між землевласниками та кріпосними чи найманими працівниками, культурних традицій, які відповідали суспільно-політичним та соціально-господарським засадам саме імперського буття. У функціонуванні садиб імперської еліти асиміляційні процеси активізувалися за кількома напрямками – земельно-господарчим, побутово-психологічним, художньо-мистецьким, при цьому реальна історична, соціальна, економічна

³⁰ *Россия: полное географическое описание нашего отечества*; т. 14, с. 773.

³¹ А.А. Галиченко, *Усадьбы Крыма в первые годы Советской власти*, Москва-Крым: историко-публицистический альманах, вып. 4, Москва 2002, с. 261.

³² ДААРК, ф. Р-2718, оп. 1, спр. 51, арк. 12–12зв.

³³ А.А. Галиченко, *Усадьбы Крыма в первые годы Советской власти*, 260.

спадщина, передусім від часів Кримського ханства, не тільки не актуалізувалася, але була вилучена зі вжитку, залишившись тільки на рівні “східного антуражу” в архітектурі та інших видах мистецтва. Навіть більше – власниками кримських помість ставали не тільки представники “великоросійського” панства та особи з кола європейської аристократії, але, досить часто, “малоросійські” – українські – дворяни, нерідко вихідці з відомих козацько-старшинських родів (Кочубеї, Закревські, Капністи тощо), але маєтковий побут Криму не зберіг нічого з української спадщини, на відміну від, хоча б, панських садиб Лівобережної України. Тобто феномен садиби став дієвим засобом якнайшвидшої інкорпорації Криму до складу Російської імперії. Тому одним з перспективних напрямів продовження дослідження може стати порівняння процесів, що відбувалися у приватновласницьких садибах Криму та в інших землях імперії, передусім, в українських губерніях.

Валерій Левченко

**НАУКОВІ КОМУНІКАЦІЇ ВЧЕНИХ-ІСТОРИКІВ ОДЕСИ ТА КРИМУ
З КІНЦЯ XVIII ст. ДО ПОЧАТКУ XXI ст.:
ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА ДОЦИФРОВОЇ ЕПОХИ**

*Єдина відома мені розкіш –
це розкіш людського спілкування.
Антуан де Сент-Екзюпері¹*

Вислів відомого французького письменника Антуана де Сент-Екзюпері є символічним. Він нагадує про цінність спілкування з близькими по духу, привабливими людьми, що в повній мірі, як частіше буває у житті, пізнається зазвичай із запізненням. Саме спілкування, налагодження міжособистісних комунікацій є найважливішим інструментом пізнання, тому що тільки через змістовне спілкування з іншою людиною або знайомство з плодами її творчої діяльності ми отримуємо необхідні знання. Одним із яскравих прикладів цього служать комунікації інтелектуалів, види, засоби і форми взаємозв'язків яких не тільки сприяють розвитку механізмів самоорганізації наукового співтовариства, формуванню нових знань тощо, а й урізноманітненню матеріальної та духовної життєдіяльності людини з її потребами у повсякденні.

У сучасному глобалізованому світі наукова комунікація, тобто спілкування між науковцями-дослідниками, що обмінюються інформацією, отримують нові дані, необхідні для подальших досліджень, або обмінюються науковими повідомленнями (ідеями, знаннями тощо) займає важливе місце як у науковому просторі, так й у розвитку суспільства. Творче спілкування вчених та обмін досвідом у межах інтелектуального простору є усталеною формою функціонування наукового співтовариства. Це сприяє створенню загального науково-дослідного поля комунікацій, що в свою чергу є важливим чинником інтеграційного процесу науковців всіх країн до міжнародного інтелектуального простору та прогресу світової науки. Для досягнення своєї головної мети – одержання наукового знання, науковці вимушені спілкуватися один з одним. У процесі такого спілкування відбувається не лише переміщення інформації, але встановлюються певні соціальні взаємини – вирішуються питання щодо пріоритету наукових досліджень, здійснюється стратифікація наукового співтовариства тощо. Комунікація в науці є цілісною системою, різні компоненти якої (формальні, неформальні, усні, письмові, міжособистісні, міжгрупові тощо) тісно пов'язані між собою та є специфічними

¹ К.В. Душенко, *Большая книга афоризмов*, Москва 2003, с. 530.

для різних рівнів об'єднання вчених – починаючи від локальних співтовариств (кафедра, лабораторія, виш тощо), групи вчених за інтересами до окремої дисципліни та наукового напрямку до наукового співтовариства загалом². Така цілісна система виявляється продуктом історичного розвитку всіх сфер життєдіяльності людини.

У цьому контексті викликає дослідницький інтерес історія наукових зв'язків учених-істориків Одеси та Криму в період з кінця XVIII ст. до початку XXI ст., як географічних сусідів. Наукові співтовариства двох адміністративно-територіальних одиниць (відповідно міста (обласного центру) і автономної республіки) півдня України починаючи з кінця XVIII ст. (Крим анексований та включений до складу Російської імперії 1783 р., Хаджибей (Одеса) – 1789 р.) та впродовж понад двох століть входили до складу одних державних утворень (від Російської імперії до України), а становлення та розвиток на їх теренах наукових інфраструктур відбувався в однакових суспільно-політичних і соціально-економічних умовах. Дослідження питання еволюції комунікативних зв'язків вчених-істориків двох сусідніх адміністративно-територіальних одиниць дає можливість проаналізувати їх контакти на професійному підґрунті, внесок у розвиток соціогуманітарних наук та життєдіяльності суспільства.

Інтерес до проблеми наукової комунікації сягає своїми коріннями в далеке минуле. Спілкування, процеси взаємодії між науковцями, взаємини, питання, з якими вони стикаються, вступаючи в контакт з іншими представниками наукової інтелігенції, завжди привертала до себе пильну увагу. Хоча у науковій літературі нами не виявлено робіт, присвячених зазначеній у статті тематиці. У цілому питання про творчу взаємодію вчених у процесі їх професійної діяльності, повсякденного спілкування почали займати провідне місце в наукознавчих дослідженнях починаючи з 1970-х рр., коли дослідниками було визначено, що спілкування вчених щодо проведення досліджень та отриманих результатів вважається суттєвою характеристикою їх наукової діяльності³. Ця тематика потрапила й у поле зору сучасних українських науковців⁴. На останні понад двадцять років

² Э.М. Мирский, В.Н. Садовский, *Проблемы исследований коммуникаций в науке*, Коммуникация в современной науке, Москва 1976, с. 14–17.

³ *Коммуникация в современной науке*, Москва 1976, 438 с.; В.П. Карцев, *Социальная психология науки и проблемы историко-научных исследований*, Москва 1984, 308 с.; У.Д. Гарвей, *Коммуникация – суть науки*, Роль коммуникаций в распространении научно-технических достижений, Москва 1986, с. 63–81 та ін.

⁴ В. Онопрієнко, *Наукове співтовариство. Вступ до соціології науки*, К., 1998, 99 с.; В. Онопрієнко, Н. Теппер, *Наукове співтовариство як засіб самоорганізації науки*, Вісник НАН України 3–4 (1998) 3–7 та ін.

української історіографії припадає новий етап у вивченні історії наукових зв'язків вчених на теренах України у різних площинах їх професійної діяльності⁵. Кількісне та якісне зростання досліджень з цієї тематики на сучасному етапі пов'язане з переходом від моно- до мультиконцептуальності в оцінці історії науки, а методологічну базу вивчення питань наукової комунікації складають принципи соціальної та культурної історій, в рамках яких наукові контакти вчених розглядаються як невід'ємна частина соціального та культурного ландшафтів.

У цілому з кінця XVIII ст. до середини XIX ст. у світовому науковому просторі, у тому числі й на південних теренах України, основним засобом наукової комунікації були листи учасників цього процесу. З середини XIX ст. основним засобом наукових контактів стали статті у різних виданнях, згодом до них додалися монографії тощо. Недоліками формальної комунікації XIX ст., був тривалий термін надходження листів⁶ та незначна кількість наукових форумів⁷, що не сприяло збільшенню шансів для особистих знайомств науковців. На зламі XIX–XX ст. спектр засобів наукових контактів поширили радіо, телефонний зв'язок, а з середини XX ст. – телебачення. Сучасні дослідники переважно все частіше звертаються за оперативною інформацією до цифрових засобів зв'язку та отримання інформації. Отже, комунікативна система науки пройшла складний шлях еволюції та

⁵ О.О. Кураєв, *Культурні зв'язки України і Франції у другій половині XIX – на початку XX ст.*: Дис. ... канд. іст. наук, К., 1992, 162 с.; Г.І. Калінчева, *Українсько-німецькі освітні і наукові зв'язки у 20-ті – на початку 30-х років*: Автореф. дис. ... канд. іст. наук, Донецьк 1996, 22 с.; Г.В. Саган, *Наукові зв'язки українських та іноземних вчених у міжвоєнний період (1918–1939 рр.)*: Автореф. дис... канд. іст. наук, К., 1999, 20 с.; О.Ф. Коновець, *Наукова комунікація в Україні в 20–30-х роках*, Наукові записки Інституту журналістики 8 (2002) 163–171; Г.Ю. Баженова, *Міжнародні зв'язки істориків Росії (друга половина XIX – початок XX ст.)*: Автор. дис. ... канд. іст. наук, К. 2008, 20 с.; В. Ткаченко, *Українська наука у царині міжнародної комунікації (1920–1939 рр.)*, Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика 14 (2008) 364–376; В.В. Левченко, *Вчені-історики Одеси в міжнародній науковій комунікації в 1917–1930-х рр.*, Університет: науковий історико-філософський журнал 3 (47) (2012) 11–22; В.В. Левченко, *Наукова комунікація в Одесі 1917–1944 рр.: ресурс розвитку освіти та науки*, Південний захід. Одесика 15 (2013) 87–105; В.В. Левченко, *Международные научные связи учёных-историков Одессы во второй половине XIX – первой половине XX вв., Русское научное наследие за рубежом России, Брянск 2013*, с. 82–94; Д.П. Урсу, *Одесса в европейском и культурном пространстве (XIX–XX вв.)*: Документальные очерки, О. 2014, 272 с. та ін.

⁶ Наприклад, доставка листа з Санкт-Петербурга до Одеси тривала більше ніж півмісяця. Див.: Г.С. Левченко, *Вплив Кримської війни (1853–1856 рр.) на періодику півдня України (за матеріалами газети “Одесский Вестник”)*, Проблемы славяноведения 9 (Брянск 2007) 34, 37.

⁷ У Російській імперії до зустрічей науковців у такому форматі можна віднести 16 Археологічних з'їздів, які пройшли у період від 1869 до 1914 рр.

постійно поповнювалася новими засобами, а основним видом професійних контактів була формальна комунікація, що являє собою обмін науковою інформацією через спеціально створені структури (музеї, бібліотеки, виші, видання, науково-дослідні установи, архіви, наукові форуми тощо) для генерації, оброблення і поширення наукового знання.

У сучасному світовому просторі одним із основних та передових засобів неформального спілкування фахівців, зайнятих у науково-дослідницькому процесі, є інформаційні технології та телекомунікаційні мережі. Наприклад, автор цих рядків має досвід наукової комунікації з Вячеславом Васильовичем Корнієнком, старшим науковим співробітником Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України, з 13 січня 2014 р. Тоді В. Корнієнко надіслав е-листа із запрошенням опублікувати статтю в одному із видань науково-дослідної установи, в якій він працює. З того часу, майже за один рік (без 41 дня станом на 2 грудня 2014 р., день виступу на конференції “Крим в історії України”), обмінялися понад 60-ма листами, відбулося з десяток телефонних розмов, зміст яких стосувався різноманітних тем, у тому числі питання щодо переведення нашого знайомства з площини віртуальної у візуально-реальний формат. Коли В. Корнієнко надіслав мені інформаційний лист щодо конференції “Крим в історії України”, то не скільки безпосередня участь у цьому форумі підштовхувала мене подати заявку для того, щоб стати учасником цієї конференції, а бажання здійснити зустріч з людиною, з якою до цього мав неформальні комунікативні контакти у віртуальному форматі. Виходячи з ситуації неформального наукового спілкування та враховуючи тему моїх наукових досліджень – історія історичної науки та вищої школи в Одесі, мене зацікавив аспект комунікаційного зв’язку вчених-істориків Одеси з південно-східними географічними сусідами – вченими-істориками Криму в період до часу потрапляння наукового простору в телекомунікаційну мережу – доцифрову епоху. Які засоби наукової комунікації впродовж понад двох століть використовували науковці? Які канали зв’язків, засоби та види наукового спілкування склали основу розвитку історичної науки на півдні України?

Хронологічний період зазначеної проблематики відповідно до державних утворень, у межах яких відбувалися комунікаційні відносини науковців, умовно розділимо на три етапи: “імперський” (кінець XVIII ст. – 1920 р.), “радянський” (1920–1991), “український” (1991 – початок XXI ст.). У свою чергу “імперський” етап розділяємо на три стадії: 1797–1839 рр.; 1839–1865 рр., 1865–1920 рр.

Початок першої стадії пов'язаний з діяльністю вчених-аматорів (О. Панагюдор-Ніковул (грек), П. Дюбрюкс (француз), І. Стемпковський (польські коріння), І. Бларамберг (голландське походження), А. Ашик (сербські коріння) та ін.) навколо шукань та збереження залишків матеріальної культури на території Північного Причорномор'я і Криму. Першим дослідником, який 1797 р. почав розшук археологічних раритетів на теренах Південної України, став О. Панагюдор-Ніковул⁸. Основними форматами наукової комунікації дослідників були розкопки (Пантікапей, Ольвія, Акерман, о. Зміїний, курган Куль-Оба тощо), діяльність у музеях (Одеський міський музей старожитностей (1825 р.), Керченський музей старожитностей (1826))⁹, публікація статей у ненаукових періодичних виданнях (“Одесский Вестник”)¹⁰, офіційне та приватне листування тощо.

Особливостями цієї стадії є те, що складно встановити чітку приналежність кожного з любителів археологічних цінностей до якоїсь однієї адміністративно-територіальної одиниці – Одеси чи Криму. Під час пошуку матеріальних раритетів у сферу їх інтересів входила територія Північного Причорномор'я і Криму. За походженням перші дослідники матеріальних залишків на теренах Південної України були представниками європейських країн, які отримали освіту в європейських навчальних закладах (крім А. Ашика, І. Стемпковського), а під час військових походів або відряджень вони перебували за кордоном в європейських країнах, де знайомилися з місцевою філософією життя та розвитком науки. Отже, всі дослідники цієї стадії під час формування та розвитку історичної науки в Одесі й Криму привнесли європейську ментальність, а не традиції російського наукового простору та створили передумови для виникнення нової галузі в науці Російської імперії – античної археології.

На другу стадію (1839–1865) припадає час об'єднання діяльності археологів-аматорів (М. Бларамберг, А. Ашик, З. Аркас, М. Мурзакевич, А. Айвазян та ін.) навколо Одеського товариства історії та старожитностей (1839–1922)¹¹, мета якого полягала у всебічному вивченні історії Північного Причорномор'я та Криму. Офіційним друкованим виданням товариства стали “Записки Императорского Одесского общества истории

⁸ *Історія Одеси*, Колектив авторів. Голов. ред. В.Н. Станко, О. 2002, с. 124.

⁹ С.Б. Охотников, *Археологія в Одесі. 185 лет Одесскому археологическому музею (1825–2010)*, О. 2010, с. 18–29.

¹⁰ Див.: Г.С. Левченко, *Історико-краєзнавчі публікації на шпальтах “Одесского Вестника” (1827–1894): напрями, періодизація, автори*, Краєзнавство 2 (2012) 36–44.

¹¹ Див.: В.М. Хмарський, *Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей*, О. 2002, 400 с.

и древностей”¹², в яких домінували статті та матеріали з античної й середньовічної археології, нумізматики й епіграфіки та публікації джерел, здебільшого з історії Північного Причорномор’я XVI–XVIII ст. У додатках до кожного тому публікувалися протоколи засідань товариства, що містили важливі відомості про характер колекцій і окремих знахідок, що надходили до музею товариства. Крім “Записок” було видано три випуски каталогу античних теракот музею та кераміки з Феодосії, опис східних монет, старовинних планів і карт, що зберігалися в музеї. Керівництву товариства належало багато пам’яток і колекцій, що знаходились у Криму (Феодосійський музей 1850 р., територія Судакської фортеці 1868 р., Мелек-Чесменський курган 1869 р.), де значна кількість його членів проводила наукові дослідження¹³. Одним із активних науковців цієї стадії був О. Негрі (з листопада 1844 р. віце-президент Товариства). Для “Записок” він переклав фрагменти турецького рукопису, що довгий час знаходився в Криму і належав мурзі Мурату Аргінському, список якого придбала бібліотека Товариства. О. Негрі став дослідником і перекладачем низки турецьких актів, що зберігалися у міському музеї старовини і бібліотеці Товариства; арабського напису про будівництво 1313 р. першої мусульманської мечеті в Криму; фірману, даного 1757 р. турецьким султаном Мустафою митрополиту Гедеону на Кримську єпархію. Він зробив суттєві зміни до перекладу 158 арабських і турецьких написів, що знаходились у Бахчисараї. Праці дослідника увійшли до першого та другого тому “Записок”¹⁴.

Основним видом наукової комунікації цього часу були розкопки в Ольвії, Херсонесі, Феодосії, Керчі тощо. З середини XIX ст. основним засобом комунікацій стала стаття у наукових часописах.

Третя стадія (1865–1920) пов’язана з виходом на олімп наукової комунікації викладачів Імператорського Новоросійського університету. Серед них у налагоджуванні комунікативних зв’язків вагому роль відіграли – В. Юргевич, Н. Кондаков, Е. фон-Штерн, І. Линниченко, Б. Варнеке та ін. Одним із важливих досягнень представників університету у площині наукової комунікації стало ініціювання та проведення VI археологічного з’їзду в Одесі (15 серпня – 1 вересня 1884 р.)¹⁵.

¹² *Записки Императорского Одесского общества истории и древностей*, О. 1844–1919, т. 1–33.

¹³ Див.: С.Б. Охотников, *Op. cit.*, с. 32–44.

¹⁴ Н.М. Діанова, *Формування етно-конфесійної структури населення міст Південної України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.)*, О. 2010, с. 36.

¹⁵ Див.: С. Б. Охотников, *Op. cit.*, с. 44–59.

Крим приваблював одеських істориків і тоді, коли вони внаслідок різних обставин були змушені змінити місце проживання або праці. Наприклад, Н. Кондаков після того як наприкінці 1887 р. залишив Одесу та переїхав до Санкт-Петербурга часто приїжджав до різних місць Криму відпочивати або працювати. Так, у червні 1886 р. він перебував на розкопках у селищі Кара-Мерит Євпаторійського повіту¹⁶, а в травні 1888 р. на запрошення графа О. Бобринського приїхав до Ялти для організації розкопок у Херсонесі. У місцевій пресі також повідомлялося, що історик отримав у спадок після смерті брата дачу в Ялті та влітку планував продовжити розкопки городища від головної вулиці, що веде від храму святого Володимира до моря, у напрямку до Карантинної бухти¹⁷.

У цей же час відбувається й реверсивний рух у напрямку співпраці одеських науковців у товариствах Криму. Наприклад, з Тавричеською вченою архівною комісією плідно співпрацював одеський історик Б. Варнеке¹⁸. Одним із центрів наукових комунікацій також став Кримсько-Кавказький гірський клуб (адміністративний центр клубу перебував в Одесі), серед завдань якого було збирання даних з геології, географії, флори, фауни, етнографії, археології та історії Криму, проведення екскурсій¹⁹. Клуб щорічно видавав “Записки Кримсько-Кавказького гірського клубу” (Одеса, 1891–1917). Наприклад, на шпальтах “Записок” одну зі своїх праць²⁰ опублікував одеський історик В. Стратен²¹. Четвертим головою клубу, який пробув на цій посаді більше двадцяти років, був представник одеського наукового співтовариства – О. Бертьє-Делагард. Крім виконання адміністративних обов’язків (до того ж був віце-президентом і фактичним керівником Одеського товариства історії і старожитностей) він власним коштом проводив археологічні розкопки ранньосередньовічного могильника Суук-Су та реставраційні роботи у Судацькій фортеці²².

¹⁶ Див.: С. Желясков, В. Левченко, Г. Левченко, *Роль Никодима Кондакова у формуванні фондів Музею витончених мистецтв Імператорського Новоросійського університету*, Софія Київська: Візантія. Русь. Україна 4: збірка наукових праць, присвячена 170-літтю з дня народження Никодима Павловича Кондакова (1844–1925) (2014) 49–50.

¹⁷ *Археологические раскопки в Херсонесе*, Одесский Вестник (1888, 22 травня).

¹⁸ Б.В. Варнеке, *Легенды о происхождении скифов. (Памяти Ю.А. Кулаковского)*, ИТУАК 57 (1920) 321–323.

¹⁹ *Устав Крымского горного клуба*, Записки Крымского горного клуба 1 (1891) 3–10.

²⁰ В.В. Стратен, *Лермонтов на Кавказе*, Записки Крымско-Кавказского горного клуба 3–4 (1914).

²¹ Див.: В.В. Левченко, *Стратен Владимир Васильевич*, Одеські історики, т. 1, О. 2009, с. 384–386.

²² Див.: Т.О. Ізбаш-Гоцкан, *Бертьє-Делагард Олександр Львович*, Одеські історики, т. 1, О. 2009, с. 44.

Плідні наукові відносини науковців Одеси з Кримом приводили до того, що деякі з них переїжджали на півострів на постійне місце проживання. Наприклад, професор І. Линниченко під час соціально-політичного колапсу на теренах України наприкінці 1910-х рр. передбачаючи встановлення в Одесі радянської влади, поява якої могла призвести до чергових звільнень і арештів²³, вирішив застерегти свою долю та мігрував. У січні 1920 р. разом з відступаючими частинами білої армії з Одеси він виїхав та продовжив свою професійну діяльність у Таврійському університеті²⁴.

Таким чином, у період з кінця XVIII ст. до перших двох десятиріч XX ст. між вченими-істориками Одеси і Криму були налагоджені тісні комунікативні зв'язки, особливо між спеціалістами у галузі археології. Науковці здійснювали презентації результатів досліджень переважно у місцевих історико-наукових серіальних виданнях та на шпальтах періодичної преси. Перспектива зустрічей на наукових форумах була обмежена через незначну кількість їх проведення у загальній світовій практиці. На початку XX ст. соціально-політична нестабільність, скрутне матеріальне становище, криміногенна ситуація, реорганізація вищої школи, насадження ідеологій різних політичних сил та інші негаразди повсякденного життя у сукупності призвели до зменшення рівня їх наукових контактів.

Наступною фазою у розвитку наукової комунікації вчених-істориків Одеси і Криму став "радянський" етап, який також умовно ділимо на дві стадії: 1921–1954 рр. та 1954–1991 рр.

Перша стадія пов'язана із періодом перебування Криму в статусі автономної адміністративно-територіальної одиниці у складі РСФРР. Така ситуація призвела до припинення проведення одеськими археологами розкопок у Криму та зменшення наукових зв'язків з науковцями півострова. Одеські археологи у 1920-х рр. були обмежені проведенням наукових досліджень у переважній більшості на території Одеського округу²⁵ – в Ольвії (С. Дложевський), с. Усатово, В. Куяльники, о. Березань та Сухому лимані (М. Болтенко), с. Лузанівка (Г. Штейнванд)²⁶. У контексті скорочення

²³ Див.: В.В. Левченко, *Судьбы учёных Одессы на рубеже эпох (1917–1922)*, Проблемы славяноведения 11 (Брянск 2009) 134–146.

²⁴ В.А. Мирошниченко, *К биографии И.А. Линниченко*, Записки історичного факультету 8 (О. 1999) 194.

²⁵ Одеський округ – адміністративно-територіальна одиниця від 1923 р. до 1930 р. (до 1923 р. Одеська губернія), до складу якого входили Дніпровський, Єлисаветградський, Миколаївський, Херсонський повіти, що в підсумку складало більшу частину території півдня України. Див.: А.Д. Бачинський, В.П. Ващенко, С.В. Кульчицький, *Изменения административно-территориального деления Одесщины (конец XVIII в. – 1975 г.)*, Південний захід. Одесика 13 (2012) 43–52.

²⁶ *Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській академії наук* 4–5 (1930) III.

наукової комунікації між одеситами і кримчанами у цей час виключенням може стати участь С. Дложевського у Керченській археологічній конференції 1926 р. (присвяченій 100-річчю від дня заснування Керченського археологічного музею)²⁷ та Е. Оксмана²⁸ у другій конференції археологів СРСР у Севастополі (10–13 вересня 1927 р., присвяченій 100-річчю проведення розкопок у Херсонесі), під час якої він брав участь в екскурсіях до Гераклейського півострова, Свято-Георгіївського монастиря та острова Св. Климента²⁹. Також в актив цієї стадії можна віднести поодинокі публікації одеських істориків Б. Варнеке³⁰ і С. Дложевського³¹ у наукових виданнях Криму. Взагалі брак коштів не давав можливість вченим-історикам налагодити стабільну видавничу діяльність, щоб задовольнити потреби наукової комунікації³².

Зустрічний рух з боку кримських науковців на цій стадії простежується в участі професора Таврійського університету О. Деревницького у 1924–1925 рр. як дійсного члена археологічної секції Одеської комісії краєзнавства при ВУАН³³. Участь “колишнього” одеського історика (у 1893–1905 рр. працював в Одесі³⁴) в Комісії скоріш можна вважати формальною на підставі того, що фактичних підтверджень його наукової діяльності в одеській академічній установі немає³⁵.

Період 1930-х рр. був відмічений зменшенням наукової діяльності у зв'язку з посиленням у країні адміністративно-командних методів управління, проведенням політики централізації, радянзації, русифікації,

²⁷ Див.: В. Корнієнко, О. Маврін, *Керченська археологічна конференція 1926 р.: всеоюзна чи всеросійська? (до історії одного термінологічного інциденту)*, Софія Київська: Візантія. Русь. Україна 4: збірка наукових праць, присвячена 170-літтю з дня народження Никодима Павловича Кондакова (1844–1925) (2014) 423–450.

²⁸ Див.: В.В. Левченко, *Оксман Еммануїл Григорович*, Одеські історики, т. 1, О. 2009, с. 268–271; В.В. Левченко, *Тричі засуджений Еммануїл Оксман (1899–1961): до 110-річчя від дня народження*, Південний Захід. Одесика 7 (2009) 242–257.

²⁹ *Вісник Одеської комісії краєзнавства...*, ч. 4–5, с. III; В.В. Левченко, *Діяльність науково-дослідної кафедри Одеського історико-археологічного музею (1922–1930)*, Проблеми славяноведення 6 (Брянск 2004) 107.

³⁰ Б.В. Варнеке, *Театри в грецьких колоніях северного побережья Черного моря*, ИТУАК 1 (58) (1927) 28–29; Б.В. Варнеке, *Из культурной жизни грецьких колоний на Черном море*, ИТУАК 2 (59) (1928) 136–140.

³¹ С. С. Дложевський, *Деякі невиданих місць з рукопису Павла Дюбрюкса*, ИТУАК 1 (58) (1927) 67–68.

³² *Вісник Одеської комісії краєзнавства...*, ч. 4–5, с. IV.

³³ *Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській академії наук* 1 (1924) 1; 2–3 (1925) 3.

³⁴ Див.: С.Е. Березін, Т.О. Ізбаш-Гоцкан, *Деревницький Олексій Миколайович*, Одеські історики, т. 1, Одеса 2009, с. 116–118.

³⁵ Див.: *Вісник Одеської комісії краєзнавства...*, ч. 4–5, с. III–VI.

репресій, що негативно вплинуло на всі сфери життєдіяльності суспільства. На початку 1930-х рр. в Одесі припинили існування всі наукові товариства історичного профілю, а багато їх діячів були звинувачені в контрреволюційних злочинах та стали жертвами тоталітарного режиму³⁶. Несприятлива політика з боку влади щодо налагодження наукової комунікації між вченими Одеси і Криму тривала під час та після Другої світової війни.

Другу стадію (1954–1991) “радянського” етапу можна охарактеризувати як період розвитку наукової комунікації між вченими-істориками Одеси і Криму в межах загального радянського простору. Одним із осередків наукових контактів стало Одеське археологічне товариство (створено 1959 р.). Було відновлено участь одеських археологів у розкопках у Криму, але все ж таки основні археологічні дослідження проводились на території Північного Причорномор’я. У 1957 р., за часів хрущовської відлиги, було відновлено видання наукових часописів, що були одним із головних засобів комунікації науковців. Побачили світ видання “Материалы по археологии Северного Причерноморья”³⁷, “Краткие сообщения о полевых археологических исследованиях...”³⁸ і “Записки Одесского археологического общества”³⁹, але загальна криза в історичній науці, що була пов’язана з ідеологічним тиском наприкінці 1960-х рр., призвела до припинення двох наукових видань та обмеженню й контролю з боку влади щодо активних комунікативних зв’язків між науковцями.

Динамічні зміни у науковому середовищі та в суспільстві в цілому, на зламі 1980–90-х рр. привели до “нової” хвилі наукової комунікації між вченими-істориками Одеси і Криму, що склали “український” період (1991 – початок XXI ст.). У першу чергу це спостерігається у площині

³⁶ Див.: Д.П. Урсу, Е.П. Петровський, *Особливості науково-дослідної роботи викладачів, аспірантів і студентів історичного факультету Одеського державного університету в 1934–1941 роках*, Записки історичного факультету 20 (О. 2009) 300–312; В.В. Левченко, *Судьби учених-істориків Одеси в інтер’єрі епохи (1920–1953 гг.)*, Проблемы истории массовых политических репрессий в СССР. 1953–2013: 60 лет без Сталина. Осмысление прошлого советского государства, ч. 2, Краснодар 2013, с. 124–132 та ін.

³⁷ *Материалы по археологии Северного Причерноморья*, Одесса 1957, 1959–1960, 1962, 1966, 1970–1971, 1976, 2008–2011, т. 1–12.

³⁸ *Краткие сообщения о полевых археологических исследованиях Одесского государственного университета имени И.И. Мечникова и Одесского государственного музея в 1960 году*, О. 1961; *Краткие сообщения о полевых археологических исследованиях Одесского государственного музея в 1961 году*, О. 1963; *Краткие сообщения о полевых археологических исследованиях Одесского государственного музея в 1962 году*, О. 1964; *Краткие сообщения о полевых археологических исследованиях Одесского государственного музея в 1963 году*, О. 1965.

³⁹ ЗООИД 1 (34) (1960); 2 (35) (1967).

участі науковців у публікації праць на шпальтах низки одеських історико-наукових серійних видань⁴⁰. Отже, на сьогодні комунікаційний простір досить насичений і різноманітний як за форматом і регулярністю виходу видань, так і за проблемно-тематичними пріоритетами (антична історія, археологія, етнографія, історіографія, історичне-краєзнавство, медієвістика, нумізматики тощо).

Вагомому внеску у налагодженні комунікативних зв'язків між науковими співтовариствами Одеси і Криму сприяв Д. Урсу, який останні сорок років працював у вишах Одеси і Криму⁴¹. Привнесена ним в одеський науковий простір тематика історії кримськотатарського народу сприяла появі багатьох праць щодо цієї проблеми⁴². Активно розвиває комунікаційні відносини й А. Непомнящий – професор Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського⁴³, який є членом спеціалізованої вченої ради в Одеському національному університеті імені І.І. Мечникова.

На сьогодні через суспільно-політичну ситуацію, що призвела до тимчасового виходу Криму зі складу України, комунікаційні зв'язки між науковцями отримали новий вектор розвитку, але в цілому, завдяки інформаційним технологіям і телекомунікаційним мережам, вони все ж зберігаються. В якому форматі вони відбуваються, які плоди вони принесуть та відповіді на інші питання дадуть вчені наступних поколінь. Зазначимо, що відповідно до закону трьох стадій О. Конта, за допомогою якого можна розглянути розвиток людського інтелекту в історії людства, всі науки і всі суспільства неминуче завершують свою еволюцію на позитивній стадії, так само сталося й у площині наукової комунікації вчених-істориків Одеси і Криму за понад двохсотрічну історію, яка створює можливості для розвитку майбутніх відносин та впливати на розвій процесів історичної науки.

⁴⁰ *Древнее Причерноморье*, Одесса 1989–1991, 1996, 1998, 2003, 2005, 2008, 2011; *Древнее Причерноморье. Краткие сообщения Одесского археологического общества*, Одесса 1993–1994, 1999, 2008, вип. 1–4; *Старожитності Причорномор'я*, Одеса 1995, 2000, вип. 1–2; *Вестник Одесского музея Нумизматики*, Одесса 1999–2012, вип. 1–46; *Античные и средневековые монеты Северного Причерноморья*, Одеса 2002–2005, т. I–IV; *Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження*, Одеса 2000–2002, т. 1–3; *Матеріали по археології Северного Причерноморья*, Одесса 1957, 1959–1960, 1962, 1966, 1970–1971, 1976, 2008–2011, т. 1–12 та ін.

⁴¹ Див.: Ф.О. Самойлов, *Урсу Дмитро Павлович*, Професори Одеського (Новоросійського) університету, т. 4, О. 2005, с. 296–298.

⁴² Д. Урсу, Т. Вінцовський, *Кримські татари – випускники Новоросійського (Одеського) університету та їх доля*, Краєзнавство 4 (2011) 17–25 та ін.

⁴³ Див.: *Дослідники історії Південної України: біобібліографічний довідник*, том 1, К. 2013, с. 249–256.

Аналіз проблеми комунікативних зв'язків одеських і кримських вчених-істориків показує, що узагальнюючої праці, яка розкриває основні напрями їх співробітництва у період з кінця XVIII ст. до початку XXI ст. не було написано. Під час першого етапу внаслідок широкого використання засобів комунікативних відносин відбулася інтенсифікація контактів, що стало вагомим чинником у розвитку історичної науки на теренах Південної України. Різноманітність контактів вчених-істориків відбувалася у форматі формальних і неформальних відносин, що сприяло розширенню поля історичних досліджень. Всі перераховані фактори привели до відкладення значного пласта наукової спадщини. Вивчення другого етапу свідчить про обмеження вчених у можливостях брати участь у науковій комунікації, що призвело до певних втрат між одеськими і кримськими істориками досвіду співпраці. Вивчення історії третього етапу зазначеної проблематики дає можливість констатувати про високий рівень розвитку різних засобів наукової комунікації за часів формування та розвитку демократичних засад у всіх сферах життєдіяльності українського суспільства. Закономірності розвитку комунікаційної мережі між вченими-істориками Одеси і Криму, диференціація дослідницької проблематики їх публікацій, осмислення взаємозв'язку опублікованих наукових досліджень з життям суспільства, визначення їх внеску у вивчення різноманітних проблем історії, методології, історіографії, джерелознавства, краєзнавства, спеціальних історичних дисциплін тощо – далеко не повний перелік завдань, які ще мають бути розв'язані у майбутньому.

Галина Левченко

ГАЗЕТА “ОДЕССКИЙ ВЕСТНИК” (1827–1894) ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕНЬ З ІСТОРІЇ КРИМА

У джерельній базі нової та новітньої історії України важливе місце посідають періодичні видання, основними різновидами яких є газети і журнали. Їх специфічною рисою, як джерела, є комплексний, синтетичний характер, в яких представлена різноманітна інформація (документальна, поточно-хронологічна, особового характеру тощо)¹. До того ж періодика є літописом життя суспільства, який відображає його різні аспекти та зберігає багато фактичних даних з історії краю, нерідко ніде більше не зафіксованих².

Практика публікації на сторінках газет і журналів багатовекторних краєзнавчих досліджень перетворила пресу на своєрідну скарбницю джерел епохи, що слугують важливим доповненням із вивчення регіональної історії та останнім часом активно використовуються дослідниками³.

Формування регіональної періодики в Північному Причорномор'ї пов'язують з початком виходу 1827 р. газети “Одесский Вестник” (далі – ОВ), яка видавалася понад 67 років. Однією із тематик матеріалів, що друкувалися на її шпальтах, були історико-краєзнавчі публікації. Завдяки активній співпраці з газетою науковців і краєзнавців вона стала своєрідним центром історико-краєзнавчих досліджень та помітним популяризатором цієї діяльності. Редакція газети в публікаціях цього напрямку багато уваги приділяла регіональній історії. Зокрема, на її сторінках було вміщено значний пласт матеріалів з історії Криму. Відповідно проблемно-тематичному характеру цих публікацій розділимо їх на п'ять блоків: 1) археологічний, 2) історичний, 3) етнографічний, 4) бібліографічний, 5) археографічний. У

¹ Я.С. Калакура, І.Н. Войцехівська, С.Ф. Павленко та ін., *Історичне джерелознавство*, К. 2002, с. 403.

² В.Ю. Афиани, *Роль периодической печати XVIII – первой половины XIX в. в развитии исторического краеведения России*, Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики, К. 1991, с. 139.

³ А.А. Непомнящий, *Освещение вопросов истории и этнографии народов Крыма на страницах “Таврических губернских ведомостей” во второй половине XIX в.*, Проблемы истории Крыма 2 (Симферополь 1991) 39–41; А.А. Непомнящий, *Историческое краеведение Крыма на страницах местной периодической печати в XIX – начале XX века*, Записки исторического факультета 7 (О. 1998) 171–190; А.А. Непомнящий, *Подвижники Крымоведения*, Симферополь 2006, 324 с.; И.С. Гребцова, *Пресса южных губерний Украины первой половины XIX в. как источник по истории Новороссийского края*, Записки исторического факультета 1 (О. 1995) 170–187.

результаті фронтального перегляду всіх номерів ОВ нами встановлено, що матеріали з історії Криму складають близько чотирнадцяти відсотків від усіх розміщених у газеті історико-красознавчих публікацій: історичні (118), археологічні (61), бібліографічні (14), етнографічні (13), археографічні (3).

Одна із перших публікацій в ОВ з історії Криму була присвячена археологічним розкопкам. Завдяки наполегливій праці таких відомих діячів, як П. Дюбрюкс, І. Бларамберг, І. Стемповський, Д. Карейша, А. Ашик активізувались археологічні розкопки в Криму, а керченські старожитності здобули популярність в Європі і сприяли початку систематичних археологічних досліджень у цьому регіоні. Свого часу про археологічні публікації А. Ашика та історичні публікації І. Стемповського на шпальтах ОВ вже згадував відомий археолог, філолог, археограф В. Юргевич⁴.

В ОВ було опубліковано 61 замітку, які стосувалися археологічних знахідок у Криму, що становить більше половини всіх матеріалів із археології вміщених на її шпальтах. Честь започаткувати на сторінках ОВ рубрику “Старожитності”, в якій постійно друкувалися матеріали з найрізноманітніших питань, що стосувалися причорноморської історії, належала І. Бларамбергу – одному з перших дослідників стародавніх знахідок на Кримському півострові. З 1827 р. до 1830 р. у започаткованій рубриці він опублікував чотири статті про археологічні знахідки поблизу Керчі⁵, а плідна праця в царині археології стала приводом для присвоєння йому чину дійсного статського радника⁶.

Новий етап у розвитку археологічних досліджень Пантікапея пов’язують із прибуттям до Керчі І. Стемповського – відомого археолога, ад’ютанта та домашнього секретаря герцога Рішельє. І. Стемповський мав грандіозні плани щодо проведення правильно організованих розкопок і всебічного дослідження віднайдених у Причорномор’ї пам’яток античної епохи. Свої думки з цього приводу він виклав у доповідній записці, поданій 1823 р. Новоросійському генерал-губернатору графу М. Воронцову⁷. Будучи на посаді керченського градоначальника, І. Стемповський разом із П. Дюбрюксом

⁴ *Исторический очерк пятидесятилетия Императорского Одесского общества истории и древностей. 1839–1889*, Составил Вице-президент Общества В. Юргевич к юбилею Общества 14-го ноября 1889 года, О. 1889, с. 22, 35–37.

⁵ Див.: І. Бларамберг, *О находке двух надгробных камней с барельефами и надписями*, ОВ 22 (1827) 19 березня; І. Бларамберг, *Открытие признаков древней крепости близ Симферополя*, ОВ 70, 71, 75 (1827) 7, 10, 24 вересня; І. Бларамберг, ОВ 100, 102 (1828), 15, 22 грудня; І. Бларамберг, *Древность (описание древних надписей, доставленных Тепляковым)*, ОВ 95, 98 (1829), 27 листопада, 7 грудня.

⁶ *О пожаловании господина Бларамберга в Действительные Статские Советники (За полезные открытия, сделанные им в Крыму по части археологии)*, ОВ 66 (1829), 16 серпня.

⁷ І. Стемповский, *Мысли относительно исследования древностей в Новороссийском крае*, Отечественные записки 29 (1827) 40–72.

розпочав активні дослідження Пантікапея та навколишніх міст. На відміну від П. Дюбрюкса, який не мав майже ніякої спеціальної підготовки, І. Стемпковський добре знав стародавні мови. Це дозволило йому більше уваги приділити епіграфічним знахідкам, а інформацію про них публікувати на сторінках ОВ. Він здійснив сім археологічних публікацій в ОВ про стародавні знахідки в Керчі (чотири 1829 р., одну 1830 р. та дві 1832 р.)⁸. За заслуги в царині археології 1832 р. І. Стемпковському було пожалувано чин дійсного статського радника⁹.

Археологічні пошуки, розпочаті в Криму П. Дюбрюксом і І. Стемпковським, обмежувалися в першій половині ХІХ ст. одним, найбільш важливим в історико-археологічному відношенні, районом Керчі. Але й у цьому районі за браком коштів роботи велися спочатку в дуже незначному масштабі. Перелом настав на початку 1830-х рр., коли знайдені артефакти привернули до себе увагу не тільки громадськості, але й влади. Із відкриттям 1830 р., під час земляних робіт у кургані Куль-Оба з його численними скарбами, усі набутки П. Дюбрюкса, І. Стемпковського та І. Бларамберга з вивчення археологічної топографії Пантікапея, складанню планів та докладних описів стародавніх залишків відійшли у небуття. Як слушно зазначив археолог Ю. Марті “...золото Куль-Оби засліпило всіх ... наукові пошуки відійшли на задній план”¹⁰.

Підсумком здійснення археологічних розкопок на початку 1838 р. стали опубліковані в трьох номерах газети донесення А. Ашика про найдавніші кургани в околицях Керчі. Він акцентував увагу, що від січня до квітня поблизу Керчі було розкопано 55 курганів і в чотирьох з них знайдені цілі склепи із давніми речами. Ця інформація дає можливість уявити наскільки швидкими темпами в пошуках цінних речей здійснювалися розкопки¹¹.

Долучився до співпраці з ОВ і чиновник Д. Карейша, що розмістив на його сторінках від 1830 до 1840 рр. шість публікацій, в яких проаналізував знахідки в районі Керчі поблизу Золотого кургану¹². Археологічними

⁸ Див.: ОВ 28 (1829), 6 квітня; ОВ 39 (1829), 15 травня; ОВ 79 (1829), 2 жовтня; ОВ 82 (1829), 12 жовтня; ОВ 81 (1830), 8 жовтня; ОВ 52 (1832), 29 червня; ОВ 63 (1832), 6 серпня.

⁹ О пожаловани И. Стемпковского в Действительные Статские Советники, ОВ 83 (1832), 15 жовтня.

¹⁰ А. Баукова, *Поль Дюбрюкс та Іван Стемпковський перші археологи-дослідники Пантікапея*, Археологічні дослідження Львівського університету 7 (2004) 184–190.

¹¹ А. Ашик, *Керченские древности*, ОВ (1838), 11, 15, 22 червня.

¹² Див.: Д. Карейша, *Письмо к издателю Одесского Вестника о древностях, найденных близ Керчи 22 минувшего сентября*, ОВ 88 (1830), 1 листопада; Д. Карейша, *О находке близ горы Митридата*, ОВ 60 (1833), 2 серпня; Д. Карейша, *Об археологической находке*, ОВ 27 (1834), 4 квітня; Д. Карейша, *Археологическое открытие*, ОВ 87 (1834), 31 жовтня; ОВ 95 (1834), 28 листопада.

пошуками в Криму займався також М. Мурзакевич, який про свої знахідки повідомив у рубриці “Археологічна звістка”¹³.

На 1830-ті рр. припадає лівова частка кримських археологічних публікацій на шпальтах ОВ і складає тридцять заміток різного обсягу. Більшість із них інформувала про археологічні знахідки поблизу Керчі і виглядала за формою звітів про археологічні розкопки, вміщуючи досить детальні описи знайдених речей. Завдяки цьому ОВ відігравав роль популяризатора археологічних пошуків, а його читачі мали змогу дізнаватися з перших рук про стародавні багатства рідного краю. За кількістю археологічних публікацій в ОВ найбільш плідним був 1835 р., коли було вміщено дев’ять повідомлень. Траплялось, що замітки ставали продовженням публікацій у попередні часи і доповнювали вміщений раніше матеріал, про що зазначали автори.

У 1830–40-х рр. у районі Керчі були розкопані кургани зі склепами, що містили багаті поховання. Зі смертю І. Стемповського 1832 р. та призначенням директором Керченського музею А. Ашика для археології античного Пантікапея наступили кризові часи. За короткий термін скарбощуацтвом було знищено сотні курганів та некрополь Пантікапея. У гонитві за скарбами про збереження розкритих споруд не дбалось. За свідченням М. Мурзакевича, багато речей, “по свавілли згаданих панів (тобто Ашика і Карейші), роздавались, кому їм подобалось, чи збувались за кордон”¹⁴. Ці факти досить яскраво характеризують ту недбалість, з якою велися тоді археологічні розкопки.

У 1839 р. було засновано Одеське товариство історії й старожитностей (ОТІС), яке з 1844 р. почало видавати “Записки”. З початком їх виходу публікації в ОВ про археологічні знахідки припинились, а з 1850 р. мали поодинокий характер. У другій половині ХІХ ст. у газеті було вміщено дванадцять публікацій. Майже всі публікації були короткого змісту та мали інформативний характер. Лише одна, яка була взята із французької частини газети, вмішувала витяги зі статті директора Керченського музею А. Ашика про розкопки поблизу селища Глинище, які здійснював, за його дорученням Арпа, а до них раніше розкопки проводили П. Дюбрюкс та І. Бларамберг¹⁵.

Поступово інформація на сторінках ОВ набула загального інформативного характеру і більше спрямовувалася на те, щоб викликати у пересічних громадян бажання повідомляти адміністрацію про будь-які

¹³ М. Мурзакевич, *Археологическое известие*, ОВ 99 (1835), 11 грудня.

¹⁴ М. Мурзакевич, *Автобиография*, Санкт-Петербург 1889, с. 180–181.

¹⁵ *Археологическая новость*, ОВ 5 (1851), 17 січня.

знахідки, щоб науковці мали можливість проаналізувати їх і приймати рішення про доцільність проведення археологічних шукань.

На відміну від першої половини XIX ст. серед археологічних заміток другої половини XIX ст. тільки чотири були підписані авторами. Одним із них був кримський дослідник В. Кондараки, який став автором двох публікацій, присвячених археологічним знахідкам на території півострова¹⁶. Ці повідомлення викликали критичні зауваження невідомого автора під криптонімом “Z.”¹⁷, який через декілька номерів ОВ спростував археологічну новину В. Кондараки. Автор цього спростування вказав, що схожа інформація вже публікувалася у французькій частині ОВ за 1836 р. Реакція на публікацію свідчить про те, що публікації викликали інтерес серед читачів, які уважно читали матеріал та демонстрували, що для них не байдужа історія краю. Ще одна археологічна замітка В. Кондараки¹⁸ викликала низку запитань і зауважень у А. Сапельникова¹⁹.

Значною мірою свій вклад у дослідження археології в Криму вніс київський археолог антиквар Т. Кибальчич. Наприкінці 1860-х – на початку 1870-х рр. він брав участь в археологічних розкопках у Керчі. Про це в ОВ повідомив автор під криптонімом “Л.Е.”, який вказав, що в замітці передрукованій ОВ із “Санктпетербурзьких Ведомостей” розповідається про знахідку Т. Кибальчичем боспорської монети²⁰. У другій половині XIX ст. активізуються археологічні розкопки поблизу Севастополя і про це також повідомлялося в коротких замітках ОВ²¹.

Окремо виділимо замітки, які розкривали проблеми розкрадання пам’яток матеріальної культури давніх часів під час археологічних розкопок. Громадського обговорення ця тема набула в 1880-х рр. та залишається актуальною і до наших днів. Автори публікацій повідомляли читачам про проведення варварських розкопок, про бідність керченського музею, про те, що цінні речі відправлялися за кордон у приватні руки або ж до Ермітажу²².

Звітом про надходження в Імператорську археологічну комісію в 1888–1890 рр. великої кількості кримських старожитностей, які були знайдені в процесі археологічних розкопок на виділені нею кошти, стала публікація

¹⁶ В. Кондараки, *Археологическая новость*, ОВ 33 (1865), 16 лютого.

¹⁷ Z., *Опровержение “Археологической новости”*, ОВ 45 (1865), 2 березня.

¹⁸ В. Кондараки, *Важная археологическая новость в Крыму*, ОВ 280 (1871), 18 грудня.

¹⁹ А. Сапельников, *К археологической находке в Крыму*, ОВ 45 (1872), 26 лютого.

²⁰ Л.Е., *Археологическая заметка. (Письмо в редакцию)*, ОВ 62 (1874), 16 березня.

²¹ *Археологическая находка*, ОВ 202 (1879), 18 вересня; *Археологическое открытие*, ОВ 190 (1881), 27 серпня; *Раскопки Херсонеса*, ОВ 79 (1884), 6 квітня; *О раскопках в Крыму в местности древнего Херсонеса*, ОВ 92 (1885), 25 квітня.

²² Керченський старожил, *Расхищение керченских древностей*, ОВ 344 (1887), 23 грудня.

Ф. Лашкова. Із неї дізнаємось, що більша частина знахідок припадає на Таврійську губернію (73 найменувань), в якій у зазначений час продовжувались дослідження стародавнього Херсонеса, курганів Мелітопольського, Бердянського і Сімферопольського повітів, курганів у Керчі²³. Отже, археологічні публікації в ОВ займали значне місце.

Серед кримознавчих досліджень, уміщених на шпальтах ОВ найбільшу частку склали публікації з історичної тематики. Їх можна поділити на декілька напрямів: нариси окремих кримських міст, нотатки подорожніх, біографічні статті, події Кримської війни, церковна історія, некрологи.

Публікації із історії міст краю знайомили читачів з минулим і сучасним Бахчисарая²⁴, Севастополя²⁵, Сімферополя²⁶, Керчі²⁷, Феодосії²⁸, Євпаторії²⁹ та ін. Завдяки творам подорожніх по Криму в ОВ можна почерпнути інформацію у публікаціях П. Сумарокова, А. Скальковського, М. Мурзакевича, С. Сафонова та інших авторів щодо становища античних і середньовічних пам'яток, розвиток містобудування в різні часи, особливості етнічного складу півострова³⁰. Автори здійснювали подорожі за підтримки місцевої губернської влади з метою віднайдення нових історичних джерел і написання історичних творів. У вступному слові газетних публікацій подорожніх заміток повідомлялося, що це опублікована частина твору, який буде надруковано згодом.

²³ Ф. Лашков, *Древности Новороссийского края на выставке Императорской археологической комиссии в Петербурге*, ОВ 161 (1891), 24 червня.

²⁴ Н. Полозов, *Бахчисарай*, ОВ 48 (1842), 17 червня; Н. Полозов, *Окрестности Бахчисарая*, ОВ 98 (1843) 6 грудня.

²⁵ М. Мурзакевич, *Краткая история древнего Херсона*, ОВ 3, 4 (1836), 8, 11 січня; А. Дубовецкий, *Инкерман (Отрывок из описания г. Севастополя)*, ОВ 87 (1852) 1 листопада.

²⁶ Ф. Домбровский, *Несколько слов о 1858 годе, в отношении благотворительности в Симферополе*, ОВ 2 (1859) 6 січня.

²⁷ А. Ашик, *История города Керчи*, ОВ (1837), 26 травня; В. Игнатъев, *Очерки Керчи*, ОВ 111 (1859), 10 жовтня, 20 (1860) 23 лютого; Я. Пасхалов, *Керчь*, ОВ 140, 145 (1881), 25 червня, 2 липня.

²⁸ М. Мурзакевич, *Кафа. Отрывки из сочинения “История генуэзских поселений в Крыму”*, ОВ (1837), 19 травня.

²⁹ Р. Лихошерстов, *Памятник в Евпатории по случаю посещения города в 1825 году Императором Александром*, ОВ (1851) 5 грудня.

³⁰ П. Сумароков, *Путешествие по всему Крыму и Бессарабии*, ОВ 94 (1827), 5 грудня; Г. Тетбу де Мариньи, *Извлечения из неизданного путешествия по берегам Черного моря в 1823, 1824 и 1825 годах*, ОВ 30 (1828), 14 квітня; М. Мурзакевич, *Путешествие. Отрывки из путевых заметок о Крыме*, ОВ 87 (1836), 28 жовтня; М. Мурзакевич, *Еще отрывки из путевых записок о Крыме*, ОВ 102 (1836); С. Сафонов, *Поездка к восточным берегам Черного моря на корвете “Ифигения” в 1836 г.*, ОВ 88 (1836) 31 жовтня; А. Скальковский, *Плавание парохода “Петр Великий” из Одессы к Таврическому и восточным берегам Черного моря и обратно*, ОВ 95–96 (1836) 25, 28 листопада, 2, 5 грудня.

У роки російсько-турецької війни (1828–1829) і Кримської війни (1853–1856) Одеса знаходилась поблизу театру воєнних дій і місцева влада, за поданням редакторів, добилася дозволу вмішувати на шпальтах газети військові новини, які поступали через Одесу до столиці³¹. Це спричинило інтерес до ОВ і сприяло зростанню кількості передплатників. Під час війни наклад газети сягав двох тисяч, а по закінченні війни знову зменшився до 600–800³². Так співпало, що в перший рік Кримської війни ОВ почав виходити тричі на тиждень (вівторок, четвер і субота). До деяких номерів вміщувались додатки на пів листка, що стало особливо доречним під час війни. Інформація, яка поступала, була настільки об'ємною, що 1854 р. дев'яносто один номер вміщував додатки, в 1855 р. – 77, а в 1856 р. – 60, а в особливих випадках виходили надзвичайні додатки.

Редакція газети почала висвітлювати військові події і на її шпальтах з'явилися нові рубрики – “Кримські вісті”, “Відомості із Криму”, “Із Севастополя” тощо. Особливою прикрасою відділу “Внутрішні відомості” у ці роки стали слова і промови архієпископа Херсонського і Таврійського Інокентія. У 1854 р. вони були надруковані в двадцяти трьох номерах газети. Під час оборони Севастополя архієпископ прибув у розташування військ, благословляючи солдат і офіцерів на військову справу. У суспільстві зростали патріотичні почуття і свідченням цього стали вірші, присвячені війні, які редакція у великій кількості почала вмішувати у відділі “Фейлетон” (1854 р. було надруковано 36 віршів). У газеті публікувались також листи до редакції, в яких автори повідомляли про ситуацію в Севастополі. В одному із листів розповідалося про останні хвилини життя віце-адмірала В. Корнілова³³. Присвятив свої публікації східному питанню й А. Скальковський³⁴. У наступні роки автори зверталися не лише до спогадів про події Кримської війни, а й до її наслідків. Зокрема розповідали про процес еміграції кримських татар³⁵.

Кримська війна та її наслідки вплинули не лише на вміщувані матеріали, але й на зміст ОВ у повоєнний час. Газета не змогла стояти осторонь від пробудження громадської думки і на її сторінках почали з'являтися

³¹ ДАОО, ф. 2 (Канцелярія Одеського градоначальника), оп. 2 (1854), спр. 347 (Дело о циркулярах за 1854 г.), арк. 1.

³² П. Сокальський, *Воспоминания по поводу 50-летнего юбилея “Одесского Вестника”*, ОВ 75 (1877), 10 квітня.

³³ *Последние минуты вице-адмирала Вл.А. Корнилова (Из частного письма из Севастополя)*, ОВ 121 (1854), 2 листопада.

³⁴ А. Скальковский, *Письма Одесского жителя о восточном вопросе*, ОВ 132, 140 (1854) 27 листопада, 18 грудня, 13 (1855), 1 лютого.

³⁵ В. Кондараки, *Об эмиграции крымских татар*, ОВ 37 (1862), 3 квітня.

публікації нового змісту, викликані необхідністю проведення реформ у Російській імперії.

У 1883 р. у зв'язку зі святкуванням столітнього ювілею приєднання Криму до Російської імперії в газеті було опубліковано чотири статті О. Завадовського, присвячені цьому процесу та його видатним постатям. У своїх статтях автор розповідав, спираючись на документи, про губернаторів В. Пестеля і О. Казначєєва. На сторінках ОВ публікувались різноманітні дослідження з історії Криму. На шпальтах ОВ можемо почерпнути інформацію, що стосувалася церковної історії: діючих монастирів³⁶, мечетей³⁷, будівництва нових храмів³⁸ тощо. Значний інтерес представляють також вміщені некрологи І. Бларамберга³⁹, І. Стемпковського⁴⁰, Д. Глаголева⁴¹, Ф. Домбровського⁴² та інших.

Специфічну групу джерел на сторінках ОВ склали етнографічні публікації. Вони кількісно поступалися археологічним і тим паче історичним та з'являлися після подорожей авторів і безпосереднього вивчення життя і звичаїв народів, що проживали в Криму. Опубліковані матеріали переважно стосувалися традицій, звичаїв і легенд, пов'язаних із кримськими татарами і сприяли вивченню, збереженню і популяризації їх звичаїв. Одним із перших у чотирьох номерах газети описав традиційне весілля кримських татар автор під криптонімом “Щ”⁴³. У подальшому долучилися до вміщення фольклорного матеріалу у літературній обробці відомі кримські дослідники Ф. Домбровський, В. Кондараки та ін. У царині етнографічних досліджень досить плідно співпрацював з ОВ Ф. Домбровський. Він був постійним кореспондентом ОВ та на його шпальтах оприлюднив низку публікацій, присвячених традиціям кримських татар⁴⁴. Після двохрічних спостережень Ф. Домбровський поділився із читачьким загалом зібраними результатами і оприлюднив у трьох номерах газети публікацію про спосіб життя, свята, будівництво будинків

³⁶ Н. Полозов, *Монастырь Св. Георгия в Крыму (из путевых впечатлений)*, ОВ 50 (1844), 21 червня.

³⁷ Ф. Домбровский, *Багчесарайская дворцовая мечеть*, ОВ 29 (1848), 10 квітня.

³⁸ Л., *О сооружении в Керчи католической церкви*, ОВ 32 (1847), 19 квітня.

³⁹ *Некролог. О смерти И.П. Бларамберга (31.12.1831 г.)*, ОВ 1 (1832), 2 січня.

⁴⁰ *Некролог. О смерти И.А. Стемпковского (6.12.1832 г.)*, ОВ 104 (1832), 31 грудня; *Некрология. Иван Алексеевич Стемпковский*, ОВ 6 (1833), 21 січня.

⁴¹ Ф. Домбровский, *Дмитрий Яковлевич Глаголев (Некролог)*, ОВ 16 (1851), 24 лютого.

⁴² *Некролог. Ф.М. Домбровский*, ОВ 211 (1866), 27 вересня.

⁴³ Щ., *Этнография. Описание татарской свадьбы*, ОВ 57–60 (1828), 18, 21, 25, 28 червня.

⁴⁴ Ф. Домбровский, *Татарская свадьба*, ОВ 27 (1847), 2 квітня; Ф. Домбровский, *Ещё татарская свадьба*, ОВ 4 (1848), 14 січня; Ф. Домбровский, *Дуа*, ОВ 51 (1847), 25 червня.

без вікон і стелі, їжу, вірування степових татар Перекопського повіту⁴⁵. Наступне його дослідження було присвячене кримськотатарському звичаю суннет-той у Бахчисараї, яке поєднало східні та європейські звичаї із національними танцями і боротьбою⁴⁶. Через декілька років Ф. Домбровський опублікував ще одну замітку в газеті щодо традиції кримськомусульманської благодійності, зазначивши, що дана стаття – уривок із твору “Домашний и общественный быт крымских татар”⁴⁷. Завдяки фронтальному перегляду ОВ бачимо, що поширеною ставала практика вміщувати в газеті частини ще неопублікованих праць, що сприяло популяризації авторами книг, які згодом з’являлися.

Серед кримських красназців другої половини XIX ст. чільне місце в етнографічних студіях належить історику, етнографу В. Кондараки. Його перші красназвччі розвідки в ОВ з’явилися 1857 р. Серед них кілька етнографічних заміток про кримських татар. Після здійсненої подорожі на південний берег Криму в замітці “Обычаи крымских татар” він розповів про татарське весілля, акцентуючи увагу на традиційних звичаях одруження татар⁴⁸. Наступного року на шпальтах газети була вміщена ще одна замітка “Обычаи крымских татар” із розповіддю про те, що, подорожуючи Кримом (Алупка), мав можливість спостерігати татарський звичай синет-той. Це дійство, описане В. Кондараки, дещо відрізнялося від описаного раніше Ф. Домбровським, що свідчило про деякі відмінності в проведенні татарських звичаїв і надавало можливість читачам порівнювати інформацію з різних джерел, співставляючи звичаї в різних місцях проживання кримських татар⁴⁹.

Характерною для ОВ стала публікація оглядів літератури в рубриках “Библиографические известия” та “Библиографические заметки”, в яких друкувались новини про публікацію тих чи інших періодичних, книжкових, енциклопедичних видань, мап, атласів, рецензій тощо. Їх перегляд дає змогу зробити висновок, що редактори багато уваги приділяли вміщенню бібліографічних повідомлень наукового і популяризаторського характеру, що стосувались Криму. Ці матеріали вміщувались у рубриці

⁴⁵ Ф. Домбровский, *Заметка о татарах Перекопского уезда*, ОВ 88–90 (1847), 1, 5, 8 листопада.

⁴⁶ Ф. Домбровский, *Суннет-Той*, ОВ 36 (1851), 9 травня.

⁴⁷ Ф. Домбровский, *Несколько слов о крымско-мусульманской благотворительности*, ОВ 33 (1858), 22 березня.

⁴⁸ В. Кондараки, *Обычаи крымских татар*, ОВ 33 (1858), 3 квітня.

⁴⁹ В. Кондараки, *На южном берегу (Из статьи “Обычаи крымских татар”)*, ОВ 68, 69 (1859), 23, 25 червня.

“бібліографія” частіше без зазначення автора або з ініціалами. Деякі із них публікували самі автори праць, які мали з’явитися для читацького загалу. Переважна більшість заміток була від редакції і лише інколи вказувалось джерело із якого їх передруковували. Майже половину всіх бібліографічних публікацій (5) становили повідомлення про вихід робіт А. Скальковського⁵⁰, які вміщували матеріали щодо Крима⁵¹. Із бібліографічних повідомлень читачі мали змогу дізнатися про появу праць з історії окремих кримських міст (Чуфут-Кале, Феодосія, Керч)⁵². У 1872 р. була вміщена інформація про вихід нарисів відомого кримознавця етнографа Є. Маркова, в яких той ділився з читачами своїми враженнями від картинок кримського життя⁵³. Ці нариси пройшли випробовування часом, а про їх актуальність свідчить той факт, що вони пізніше чотири рази перевидавалися (останній раз 1995 р.). Не оминули автори своєю увагою виходу праць, присвячених подіям Кримської війни. Автором однієї із трьох робіт, про які повідомлялося, був учасник військової кампанії генерал С. Бутурлін⁵⁴.

Загалом із бібліографічних публікацій бачимо, що праці з кримознавства стосувалися різних проблем історичного розвитку півострова і відігравали важливу популяризаторську функцію.

Першу археографічну публікацію, яка стосувалась історії Криму, здійснив на шпальтах ОВ 1836 р. С. Сафонов, який, перебуваючи на службі в канцелярії М. Воронцова, мав можливість працювати в його бібліотеці. Саме завдяки цьому в ній було знайдено і опубліковано “Записку о том, сколько я памятую о крымских и турецких походах”, у якій вміщено спогади учасника подій російсько-турецької війни 1735–1739 рр.⁵⁵

Із трьох опублікованих археографічних публікацій, присвячених кримській історії, дві помістив історик А. Скальковський. У 1837 р. в рубриці “Материалы для истории Новороссийского края” він оприлюднив

⁵⁰ *О новой книге (Хронологическое обозрение истории Новороссийского края А. Скальковского)*, ОВ 15 (1836), 19 лютого

⁵¹ *Опыт статистического описания Новороссийского края А. Скальковского (часть вторая)* (1852), ОВ 75 (1852), 20 вересня;

⁵² М. Мурзакевич, *Кафа. Отрывки из сочинения “История генуэзских поселений в Крыму”*, ОВ (1837), 19 травня; К. Гаузер, *Библиография. Память о Чуфут-Кале. Брошюра Соломона Бейма. Одеса*, ОВ 105 (1862), 29 вересня.

⁵³ К. Золоторевский, *Библиография. Очерки Крыма. Картины крымской жизни, природы и истории. Евгения Маркова. СПб.* 1872, ОВ 284 (1872), 22 декабрия.

⁵⁴ М. Библиография, *Несколько слов о действиях русских войск в Крыму в 1854 и 1855 гг. Н. Герсеванова*, ОВ 159, 161 (1867), 20, 22 липня; С. Бутурлин, *Несколько слов о действиях русских войск в Крыму в 1854 и 1855 гг.*, ОВ 167 (1867), 1 серпня; *Библиографическая заметка. Сборник рукописей о севастопольской обороне. Том III*, ОВ 172 (1873), 5 серпня.

⁵⁵ С. Сафонов, *Материалы для истории Новороссийского края*, ОВ 46 (1836), 6 червня.

знайдену в приватному архіві “Записку о крымских татарах”. У передмові історик вказав, що вона мала послужити додатком до документів, опублікованих у першій частині його монографії з історії Новоросійського краю. У записці мова йде про бажання ногайських орд перейти під владу російського царя та вміщені імена депутатів і старшин ногайських орд, які прибули в російський табір поблизу Бендер для переговорів з графом П. Панінім з цього питання.

З кінця 1830-х рр., а особливо після знайдення решток архіву Коша Нової Січі (1839), А. Скальковський звернувся до історії козацтва. У рубриці ОВ “Материалы для истории Новороссийского края” 1841 р. він помістив свою першу статтю про відносини запорожців і кримських татар. Історик подав опис з’їзду депутатів від запорожців і татар для розв’язання суперечливих питань (31 травня 1749 р.). У публікації подав два документи, які свідчили про бажання кримських татар жити в мирі та злагоді з запорожцями⁵⁶.

Таким чином, вміщуючи на своїх шпальтах багатовекторний краєзнавчий доробок із історії Криму, ОВ може слугувати одним із важливих джерел вивчення історії півострова. До публікації кримознавчих студій долучилися відомі чиновники і науковці: І. Бларамберг, Д. Карейша, А. Ашик, А. Скальковський, М. Мурзакевич, Ф. Домбровський, В. Кондараки, Ф. Лашков та ін. Вибрані й згруповані матеріали з кримознавства свідчать про вагомий внесок найстарішої із регіональних газет у вивчення Криму. Вони акумулюють значну частку всіх опублікованих досліджень з історичного краєзнавства Південної України. Введення до наукового обігу опублікованих у провінційній газеті матеріалів, при необхідному критичному підході, дозволяє використовувати їх як джерело конкретної інформації і сприяє більш повному висвітленню історичного кримознавства ХІХ ст.

⁵⁶ А. Скальковський, *Сношения Запорожья с Крымом 1749 г. Материалы для истории Новороссийского края*, ОВ 72, 73 (1841), 6, 10 вересня.

ШВЕЙЦАРСЬКА КОЛОНИЯ В КРИМУ

Історія Криму знає присутність на півострові швейцарців. Як на мене, для істориків і люду України це становить великий інтерес.

Історію ми вивчаємо для того, щоб черпати з неї досвід, переважно позитивний і для ефективної організації свого життя. У цьому зв'язку вивчення досвіду появи і перебування швейцарців у Криму може бути дуже корисним. Швейцарці проживали в Криму з початку ХІХ ст. – в першій половині ХХ ст. За час свого перебування на Кримському півострові вони досягли значних здобутків у своєму господарському і повсякденному житті. Цей факт говорить про успішність життєвих зусиль швейцарців. Така властивість народу нам зараз конче потрібна. Ми маємо навчитися жити успішно. І вивчення історії перебування швейцарців у Криму дозволить виділити чинники, що дозволяють робити життя вдалим.

Про швейцарців у Криму вже дещо написано. До цієї теми зверталися швейцарські, німецькі, російські дослідники. Зокрема, про швейцарців у Криму писав швейцарський дослідник Норберт Рюче¹.

Також тему Цюріхталя досліджували німецький і російський науковці Г. Гетте та Г. Молотков у статті Швейцарські аграрні колонії на півдні Російської імперії². Згадки про цюріхтальців зустрічаються і в працях російського історика і дипломата А. Степанова³.

Загалом же ці публікації дають загальну інформацію про обставини життя швейцарських колоністів у Криму.

У цій статті хотілося б звернути основну увагу на обставини, що сприяли успішності життя швейцарців, основам, які сприяли покращенню їх добробуту на кримських теренах. При цьому, зрозуміло, не обійтися без прослідковування стрижневих моментів життя кримських швейцарців: звідки приїхали, чому приїхали, де оселилися, чим займалися, чого досягли і чим закінчилося їх перебування на кримській землі?

¹ Н.А. Рюче, *Швейцарские колонисты в Крыму: Колония Цюрихталь*, Этнография Крыма ХІХ–ХХ вв. и современные этнокультурные процессы: Материалы и исследования, Симферополь 2002; N. Rüttsche, *Von der Armut in die russische Steppe getrieben*, Neue Zürcher Zeitung, 10.9.2005.

² Г. Гетте, Г.С. Молотков, *Швейцарські аграрні колонії на півдні Російської імперії*, Історичний архів. Наукові студії: Збірник наукових праць, Миколаїв 2014, вип. 12, с. 52–59.

³ А.И. Степанов, *Русские и швейцарцы. Записки дипломата*, Москва 2006, 592 с.; А.И. Степанов, *Швейцарцы в России и русские в Швейцарии*, Новая и новейшая история 1 (2006) 120–151.

Основу джерельної бази цієї розвідки складають загальні праці з історії Швейцарії, спеціальні статті з досліджуваної теми та матеріали з Інтернету.

Почнемо з того, що це було не перше колективне переселення швейцарців до Російської імперії. Про одиночні появи швейцарців у Росії і говорити не варто. Вони відбувалися з давніх давен. Та вже з 60-х років XVIII ст. відмічалася переселення швейцарців до Росії групами. Приміром, у 1763 році на російські терени прибуло відразу кілька сотень швейцарських сімей⁴.

Цей досвід виявився досить успішним. Люди, переїхавши в нову для себе країну, поліпшили своє життя і тим самим створили прецедент для наслідування їхнього прикладу іншими.

Та все ж, що конкретно спричинило переїзд швейцарців до Криму, при тому, що це була не ближня поїздка, а тривала подорож з величезним ступенем ризику? Варто також зазначити, що землі, на які їхали швейцарці, не мали популярності в українського і російського люду. Спроби заселення кримських земель представниками цих народів зазнали невдачі. Через те імператор Олександр I, як і до нього імператриця Катерина II, з метою заселення цих територій стали запрошувати іноземців.

Для знаходження відповіді, розглянемо загальну ситуацію в Швейцарії на початку XIX століття. І вона, як виявляється, була в кризовому стані. Швейцарія була втягнута у вир наполеонівських війн і наполеонівського владарювання. “Непопулярності нової держави сприяли подальші нові податки і загальна військова повинність. Наскільки цінувалася професія вільного, всіми шанованого найманого солдата, настільки ж ненависною стала примусова служба у величезній армії Наполеона. Глибоке роздратування викликала повсюди і та обставина, що централізована держава відмінила старе самоуправління у формі сімейних союзів, сусідських об’єднань і громад. Втрата “малої батьківщини” сприймалася в альпійських регіонах, а також у бувших фогствах по той бік Альп особливо болісно”⁵.

Конкретно ж до переселення цюрихських швейцарців у Крим спричинила ситуація, коли “Милостиві мужі” міста [Цюриха], які протягом періоду посередництва* владу утримували, проводили досить суворе

⁴ Див.: А.И. Степанов, *Русские и швейцарцы...*, с. 303.

⁵ Ф. Райнхардт, *История Швейцарии*, пер. с нем. В.А. Брун-Цехового, Москва 2013, с. 93–94.

* Період посередництва (вересень 1802 – лютий 1803 р.) – період, коли Наполеон Бонапарт вдруге увів свої війська до Швейцарії, як він заявив для припинення громадянської війни в країні.

правління. Населення не мало ні права, ні свободи; жодного зайця або косулі вполювати, жодної риби в багатьох водоймищах впіймати, все належало панам (господарям). Як загрозлива небезпека стояла наполеонівська тінь проти Швейцарії. Промисловість переживала кризу. Цюрих маючи в кінці XVIII ст. хорошу торгівлю шовком, вже з 1801 року мав зовсім іншу ситуацію. Виробництво ворсової і бавовняної тканини, шкарпеток і панчох прийшло в занепад. Тільки ще шовкові тканини (штапельні, жаккардові) і дерев'яні перекриття могли мати успіх при продажу. Що ж відчували при цьому бідні шовкопряди і ткачі? Їхня зарплата залишалася низькою, при тому що здорожчання життя зростало⁶.

Цей нерадісний стан для людей у наступному році привів до повстання. Люди під час протистояння вимагали відновити свої гарантовані права. Виступ був криваво подавлений владою міста, повсталих ватажків скарали на горло або розстріляли. Тяжка контрибуція була накладена на громади, тож люди ставали ще біднішими⁷.

Ми можемо дізнатися склад емігрантів зі Швейцарії до Криму. Найбільший контингент емігрантів надав Меттменштеттен. Є навіть перелік міщан, що вирішили переїхати до Криму, з якого ми і можемо довідатись про склад сімей швейцарців, що наважилися їхати в далекі від своєї батьківщини краї. Приміром, у переліку є такий запис:

“Йоганнес Люссі, 1762, який 21 червня 1786 року вінчався з Барбарою Бухман. Їх 5 дітей, які були народжені ще в Меттменштеттені: Генріх 1787, Ельжбета 1789, Йоганнес 1792”, в Книзі хрещень щодо якого було зроблено приписку “в Крим”, Анна 1794 і Нанс Генріх 1797. Мати в 1801 році померла від болотяної пропасниці. Можливо тоді вже мав іншу дружину в Криму і яка народила йому сина Петера⁸.

У складі від'їжджаючих були і не такі великі сім'ї. Приміром сім'я Бухман з Цвіллікона. В переліку емігрантів про них написано таке: “Ганс Бухман 1760 року народження і Катаріна Кляйнер 1775 з Цвіллікону з Генріхом, крещеного 8 серпня 1803 року”⁹.

Загалом же в Крим на початку XIX ст. прибули цілі сім'ї збіднілих міщан, що були на батьківщині ткачами, прядильниками шовку і бавовни, сироварами, кондитерами, годинникових справ майстрами. Вони представляли німецькомовні кантони Цюрих, Ааргау, Берн, Фрайбург, Гларус,

⁶ *Zürichthal – Zolote Pole, Krim*. [Електронний ресурс], режим доступу: http://www.squix.org/ot-tenbach/index.php?title=Z%C3%BCrichthal_-_Zolote_Pole,_Krim – <23.03.2015>.

⁷ *Ibid.*

⁸ *Ibid.*

⁹ *Ibid.*

Граубюнден, Люцерн та інші. Найбільша кількість переселенців була з кантону Цюріх. Керував цією групою переселенців Ханс Каспар Ешер, у минулому великий торговець, власник фірми, що збанкрутувала.

Свою подорож до Криму швейцарці розпочали пізньої осені 1803 року з Констанци на Боденському озері. Поїздка їх не була легкою. Багато з переселенців хворіло. Зокрема, від віспи померло 30–40 осіб, головним чином діти. По дорозі чимало переселенців передумали їхати в незнайомі місця і вирішили повернути додому. Та все ж влітку 1804 року ті швейцарці, що твердо розсудили їхати до Криму, дісталися півострова. Їх нарахувалося 228 осіб¹⁰.

Спочатку швейцарців розмістили посеред відкритого степу. Лише через деякий час потому для них знайшли прийнятне місце для проживання в кинутому кримськими татарами селі Джайлав-Сарай, що розмістилося біля підніжжя гори Агармиш у долині річки Мокрий Ідол. Оселившись у селі, швейцарці перейменували його, в пам'ять про свою батьківщину, в Цюріхталь (нім. Zürichthal – цюріхська долина).

Для швейцарців почалося нове осідле життя. Кожна сім'я отримала по 23 десятини для господарювання, хоча обіцяли по 60 десятин¹¹, та пільги для ведення господарства. Зокрема, вони на 30 років звільнялися від натуральних і грошових податків, служби в армії (рекрутчини) і військових постойів.

Незважаючи на податкові і військові послаблення, попервах жилося швейцарським переселенцям на кримських теренах непросто. У ткачів і прядильників було мало досвіду у веденні сільського господарства, тим більше, на незнайомих землях і в нових кліматичних умовах. Часто їх переслідували неврожаї, хвороби та інші житейські негаразди.

Однак перші труднощі не злякали швейцарців. З часом, завдяки наполегливій праці, прагненню до творення нового, збільшенню необхідного досвіду, швейцарська спільнота в Криму стала однією з найуспішніших і найзаможніших на півострові. Найперше швейцарці навчилися вирощувати пшеницю, розвивали тваринництво. Дещо пізніше додали культивування садівництва і виноградарства. Побудували млин. Не забували вони і про ткацтво, займалися також вівчарством та будівництвом. У результаті нащадки збіднілих швейцарських емігрантів досягли того, за чим наважилися залишити свою країну, – набували постійного покращення життя. І як результат, швейцарські господарства

¹⁰ Г. Гетте, Г.С. Молотков, *Op. cit.*, с. 53.

¹¹ *Zürichtal – Zolote Pole, Krim...*

за рівнем економічного виробництва в кілька разів перевершили здобутки праці інших господарів. Зібравши поважний капітал, швейцарці почали навіть скуповувати землі сусідських господарів.

Окрім того Цюріхталь став адміністративним центром Цюріхтальської волості, показуючи приклад культурного способу життя. Так, мешканці села підтримували місце свого проживання в чистоті і порядку, зокрема, організували прибирання сміття на вулицях. Здавалося б дрібниця, але як характеризує людей.

У зв'язку з цим хочеться навести деякі судження про швейцарський менталітет. Багато корисних для життя рис має швейцарський характер. Найперше, що відмічають іноземці, які мали справу зі швейцарцями, – це їх працелюбність. Так, англієць П. Білтон констатує, що “швейцарців часто вважають дещо похмурими і скучними – трохи не патологічними занудами, але при цьому здатними без жалю до себе і інших проявляти надзвичайну працездатність і дивовижний талант робити свою роботу не тільки досить продуктивною, але і корисною. Більше того, складається враження, що швейцарці дійсно здатні отримувати від роботи задоволення. І ця думка, вбачається, до прикрасі близькою до істини”¹².

Інші автори відмічають також, що швейцарці працюють на совість, викликаючи повагу до себе завдяки своєму старанню, високому ремеслу і хоробрості¹³. До характеру швейцарського менталітету належать і такі риси, як традиційний гуманізм, миролюбність, готовність до посередництва і улагоджування спорів і конфліктів. Названі риси входять своїми коренями в глибоке минуле. Крім того, іноземці відмічають у швейцарцях і такі складові характеру, як вміння робити все ретельно і вчасно, тримати дане слово, проявляти такі якості, як педантизм і акуратність, обачність і надійність. Одним словом, швейцарці головно проявляють неквапливість, вдумливість, обачність. Вони перед тим, як щось зробити, мають подумати, зважити, співставити, а вже потім дати відповідь і взятися за справу. Зате потім можна бути впевненим, що в результаті справа буде зроблена якісно і надійно¹⁴. І взагалі, як зазначала одна дослідниця швейцарського життя на початку ХХ століття, Швейцарія “без погоні за мішурною величчю, без славолюбних мріянь, у мирі з сусідами, без великих потрясінь, неухильно, невпинно працює вона, при дружніх зусиллях всіх громадян, на загальне благо і, крок за кроком, добробут її

¹² П. Білтон, *Ети странние швейцарцы*, пер. с англ. Р. Воскерчяна, Москва 2000, с. 13.

¹³ А.И. Степанов, *Русские и швейцарцы...*, с. 301.

¹⁴ А. Степанов, *Швейцарию и проживающих в ней людей нельзя не уважать*, *Международная жизнь* 9 (1995) 22–23.

росте, росте з кожним роком”¹⁵. Тому не викликає сумніву, що вміння, звички набуті на батьківщині допомогли швейцарцям досягти успіхів в організації свого життя в Криму.

До того ж активну роль у побуті швейцарської спільноти в Криму відігравала лютеранська церква. Її представники на постійній основі з’явилися на півострові в 1822 році з приїздом пастора Генріха Дітріха з Швейценбаха. В 1831 році його замінив Еміль Кюбер, випускник університету Дорпата. Згодом, у 1860 році на маленькому пагорбі поміж верхньою і нижньою частиною села, в центрі поселення, була зведена нова доладна будова лютеранської церкви. Серед іншого, священники займалися духовним супроводом і навчанням дітей колоністів у школі.

У тому ж таки 1860 році у Цюріхталі з’явилось село-супутник Новий Цюріхталь. Та й саме материнське село невпинно розвивалося завдяки його працелюбному населенню. В 1890-х роках там містилося вже кілька крамниць. На початку ХХ ст. була збудована пошта. В 1905 році було засноване Цюріхтальське центральне училище. В 1918 році в Цюріхталі проживало 590, а в 1926 році – 738 осіб. Хоча варто зазначити, що багато з них вже не були прямими нащадками швейцарців. Протягом століття в Цюріхталі осіло немало німців і австрійців. Такій тенденції сприяло і те, що Цюріхталь був оточений селами колоністів з Бадена: Вюртенберга і Пфальца¹⁶.

На жаль, подальший розвиток швейцарського села припинився з початком Першої світової війни. Враховуючи те, що Російська імперія в тій війні воювала з Німецькою імперією і німецькомовні громадяни трохи не автоматично вважалися прибічниками німецької зброї, царський уряд видав у 1914 році Закони про ліквідацію (експропріацію) німецьких земельоводінь. Це призвело до того, що найзаможніші промисловці і власники припинили свою роботу на кримській землі і вивезли нажите добро з території Російської імперії. Господарське життя в Цюріхталі занепало.

Буття швейцарців у поселенні ще жевріло до 1944 року, коли останні представники швейцарського народу разом з іншими малими народами були депортовані на схід СРСР. Хоча вже 1941 року сталінський припис вимагав депортувати німців, а разом з ними, як німецькомовних, і швейцарців у східні райони країни. Протягом одного дня 18 серпня 1941 року

¹⁵ В. Нарская, *Швейцария и швейцарцы*, Санкт-Петербург 1904, с. 144.

¹⁶ Юрий Лаптев, *Родом мы из Цюрихталя (О малоизвестной швейцарской колонии в Крыму)*. [Електронний ресурс], режим доступу: http://www.religion.in.ua/zmi/foreign_zmi/9399-yurij-laptev-rodomy-iz-cyurixtalya-o-maloizvestnoj-shvejcarskoj-kolonii-v-krymu.html# – <27.11.2014>.

цюріхтальці повинні були спакувати свої речі і відправитися в тривалий і нелегкий шлях до Уралу, Сибіру, Казахстану. В 1944 році відбулася друга хвиля виселення німців з Криму.

Так закінчилася справжня історія швейцарської колонії в Криму. Після Другої світової війни Цюріхталь був перейменований, як і інші німецькі поселення. З того часу його назва – Золоте поле. Варто зазначити, що перша спроба перейменувати Цюріхталь була здійснена ще під час Першої світової війни. Цюріхталь у 1915 році перейменовували у Святогорськ, але після революції стару назву повернули.

Однак, пам'ять про перебування швейцарців у Криму не вмирає. Сучасне покоління швейцарців старанно зберігає згадки про своїх працелюбних предків. Нащадки кримських швейцарців охоче відвідують батьківщину своїх прадідів, цікавляться культурою і побутом Кримського півострова. Також уряд Швейцарії знайшов певні фінанси на відкриття музею швейцарських переселенців у Криму. Паралельно проводяться різного роду культурницькі заходи, влаштовуються фестивалі, утримуються народні ансамблі.

Щодо музею, то він стараннями громадян Швейцарії поступово розвивається, в ньому постійно зростає колекція експонатів. Зокрема, вже зібрано чималу кількість фотографій, історичних документів і старовинних речей, що ілюструють різноманітні сторони життя Цюріхталя. Експозиція музею розкриває політичну, духовну, економічну діяльність швейцарського поселення в Криму. Це був перший в Україні музей з культури й історії швейцарського народу. Його внесли в кілька путівників для німецькомовних туристів.

Окрім того в Золотому Полі збереглося немало речей, що дають можливість нинішній генерації побачити життя швейцарців минулого, – це будівлі колишньої кірхи, ремісничого училища, цвинтарні плити. Побувавши в селі, можна дізнатися про його швейцарське планування вулиць, що за традицією поділялося на верхню і нижню частини.

Також достатньо добре збереглися будинки, в яких колись мешкали представники цієї центральноевропейської країни. Подібний факт говорить про ґрунтовність, надійність, довговічність зведеного швейцарцями житла. Зроблені вони були з калиби, глиняного каміння, що відзначалося великою міцністю. Будинки не мали якогось сталого проектного рішення. Всі вони будувалися за оригінальними задумами та все ж мали певні схожі елементи. Зокрема, стіни мурувалися товстими, стелю піднімали високо – до 3-х метрів. У хаті малася простора вітальня. Кожен будинок

був з великим піддашшям, що слугувало місцем зберігання продуктових запасів, зерна та інших життєво необхідних речей¹⁷.

Час від часу нащадки швейцарців влаштовують свята на честь своїх предків. Так, незважаючи на відносну нечисельність колонії Цюріхталь, швейцарська спільнота прийняла рішення відзначити 200-річчя заснування цієї колонії. 17 вересня 2005 року в селі Золоте Поле Кіровського району Автономної республіки Крим відбулося святкове дійство, присвячене цій події. Головними організаторами свята були Швейцарське посольство в Україні на чолі з послом Християном Фесслером, швейцарський дослідник історії перебування швейцарців у Криму Норберт Рюче, а також уродженка Цюріхталя Ірма Яківна Тарусова (народжена Ілле), остання з потомків швейцарців, що залишилися в Криму¹⁸.

Сучасні швейцарці і надалі згадують не лише про минуле, але турбуються і про майбутнє людності пов'язаної з їхньою батьківщиною. Швейцарія сприяла відкриттю меморіальної дошки на будівлі православної церкви (бувшої євангелістсько-лютеранської кірхи). Хоча з організацією цієї справи виникли певні труднощі. Довелося звертатися за допомогою до митрополита Сімферопольського і Кримського Лазаря. Швейцарці допомогли також в оформленні двох класів – історії та іноземної мови – школи в Золотому Полі¹⁹.

Тож об'єктивно заходи щодо збереження пам'яті про перебування швейцарців у Криму, дослідження історії колонії Цюріхталь активізувало історико-соціальні проекти між Швейцарією і Україною.

Підводячи підсумки, хочеться ще раз наголосити про складність життя швейцарців і вміння їх долати різні труднощі. Окрім того, швейцарці вміють успішно вчитися на труднощах і робити своє життя комфортним і заможним. Також хочеться відмітити шану швейцарців до своєї історії, в тому числі й історії перебування швейцарців у Криму.

¹⁷ *Этнографический центр Цюрихталь*. [Електронний ресурс], режим доступу: <http://crimeaz.ru/vostochnyj-krum/524-etnograficheskij-tsentr-tsyurikhtal.html#> – <27.11.2014>

¹⁸ Юрий Лаптев, *Op. cit.*

¹⁹ *Цюрихталь – швейцарское село в Крыму* (“*Nashgazeta.ch*”, Швейцарія). [Електронний ресурс], режим доступу: <http://news.rambler.ru/8912622/> – <27.11.2014>.

ГРУЗИНИ КРИМУ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

Актуальність цього нариса зумовлена великою увагою у сучасній історіографії до історії національних громад, зокрема, й не чисельних. Висвітлюють цю тенденцію монографії про чехів, осетинів, литовців¹. Остання присвячена спеціально громаді Криму. Нашою метою є висвітлення основних етапів історії грузинів Криму, майже не досліджену ані фрагментарно, ані, особливо, комплексно². Головними джерелами для вивчення історії грузинів Криму у ХХ ст. є дані переписів населення, що зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (Київ). Лише в архівних матеріалах можна знайти відомості про чисельність грузинів у Криму у советський період, адже в опублікованих реєстрах вони потрапляли у “глуху” категорію “інші національності”. Окрім цього, використані опубліковані актові матеріали, дані преси, мемуарні свідчення. Втім, доводиться констатувати, що джерельна база вивчення історії грузинів у Криму є вужчою, аніж грузинів Наддніпрянщини, Одеси, що, втім, зумовлено місцем грузинів у структурі населення Криму.

Головною передумовою появи грузинів у Криму було налагодження економічних та культурних взаємин між цією українською землею та Грузією. Ці відносини можна простежити ще з античних часів, про що свідчать літописні та археологічні дані³. У советський час зв'язки підтримували кримські та грузинські винороби, лікарі. В останні десятиліття договір про побратимські відносини уклали Батумі, Боржомі та Ялта, Поті та Севастополь. Щодо культурної галузі, то найбільш символічно, що музику до пісні “Легендарный Севастополь”, що стала гімном міста, написав у 1954 р. грузинський композитор Вано Мураделі.

¹ А.И. Бузаров, *Осетины Украины*, Луганск 2010, 656 с.; С.А. Волкова, *Чехи на Півдні України (друга половина ХІХ – перша третина ХХ століття)*, за ред. А.А. Непомнящого, Симферополь 2006, 160 с.; *Литовский след на Крымской земле*, сост. истор. ст. Г. Абрашкявичене; под ред. В. М. Логинова, Симферополь 2006, 256 с.

² *Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Кримська область*, ред. кол. тому: Солодовник Л.Д. (гол. редкол.), Багров М.В. (заст. гол. редкол.), К. 1974, 833 с. (немає згадок про грузинів); *Герои боев за Крым*, сост. А.А. Казарян, Симферополь 1972, 288 с.; *Лица Тавриды. Народы: Альбом*, Симферополь; Севастополь 2012, 400 с.

³ В.В. Сознин, Г.Р. Цецхладзе, *Колхидские амфоры эллинистического периода в Херсонесе (к вопросу об экономических связях Колхиды и Херсонеса)*, ВДИ 2 (197) (1991) 61–66; М.Х. Сванидзе, *Грузия, страны Причерноморья и Восточной Европы в первой половине ХVІІІ века*, Россия, Польша и Причерноморье в ХV–ХVІІІ вв., Москва 1979, с. 236–247.

Документи XVIII ст. зафіксували перебування грузинів у Криму в якості полонених та втікачів на території Запорізької Січі, куди вони часто тікали з Криму. У 1743 р. кримський хан стверджував, що бахчисарайський мешканець купив “Гюржі” (тобто грузина), але невільник утік на Січ. Козаки відмовилися видати втікача, як вони робили і у всіх подібних випадках. Таким чином, грузини залишалися в лавах козаків. Так, у 1755 р. козак-грузин разом з іншими запорожцями супроводжував до Перекопу російського посланця⁴.

Наприкінці XVIII ст. грузини мешкали у Криму в таких населених пунктах, як Абдал, Тав-Даїр, Зуя, Бешутка в Центральному Криму, Какчіое, Султан-Сала – в районі Коктебельської бухти. У 1778–1779 роках уряд Російської імперії інспірував переселення звідси в Приазов’я християн, в основному греків і вірменів. Але серед них були і 218 грузинів. 28 липня 1778 р. кримські татари подали імператриці Єкатерині II “прохальну грамоту”, в якій скаржилися на відбирання в них полонених, зокрема, й грузинів.

Перші відносно точні відомості про загальну кількість і склад кримських грузинів містяться в матеріалах перепису населення Російської імперії 1897 р. У Сімферополі проживало 11 грузинів, у Керчі – 58, Севастополі – 125. У Херсонській губернії грузини мешкали виключно в Одесі, тоді як у Таврійській губернії вони мешкали в кількох містах. Загалом у Таврійській губернії перепис зафіксував 266 грузинів⁵.

За даними першого всесоюзного перепису населення 1926 року у Криму мешкало 182 грузини у місті (зокрема, 30 чоловіків і 26 жінок – у Сімферополі, у Севастополі – 98 чоловіків, 31 – жінок) і 19 – на селі, 88 – жінок у місті і 4 – на селі. При цьому в Севастополі проживали два чоловіки аджарці, зазначені в перепису окремо, як і мегрели (2 мегрели-чоловіки жили в Севастополі і 2 – в інших містах Криму). У Сімферополі проживали два грузинські євреї (1 чоловік та 1 жінка) і 3 чоловіки в Севастополі. Перепис 1939 р. зафіксував у Криму 509 грузинів, з яких 233 чоловіків і 161 жінок жили в містах⁶.

Спалахом грузинської присутності у Криму позначилась Друга світова війна. У виданих томах “Книги пам’яті України” нами зафіксовано 2330 грузинів, що у складі армії ССРСР загинули у Криму. Звісно, значно більше їх воювало загалом у складі советської армії, зокрема, у складі

⁴ Ф.П. Шевченко, *Грузини в войске Запорожском*, Из истории украино-грузинских связей, Тбилиси 1968, с. 46, 48.

⁵ *Первая всеобщая перепись населения Российской империи. Таврическая губерния*, т. 41, 1904, с. 96.

⁶ *Всесоюзная перепись населения 1926 года*, Москва 1928–1929, т. 9–11, 14–17.

кількох грузинських дивізій. Особливо багато грузинських вояків воювали у Керчі. Серед зниклих без вісті Костянтин Миколайович Кікабідзе (1906–1942) – батько співака та актора Вахтанга Кікабідзе. Серед загиблих не лише вояки та офіцери. Так, загинув кінооператор Володимир Васильович Кіласонідзе – старший воєнфельдшер Тіна Георгіївна Аладошвілі.

У боях особливо відзначились офіцер В. Дзабахідзе, кулеметник Г. Самхарадзе, контр-адмірала М. Джинчарадзе та С. Капанадзе, капітан першого рангу Я. Іоселіані, льотчики Ной Адамія та Давид Тавадзе, командир батальйону морської піхоти полковник А. Гегешидзе, розвідник Григорій Схулухія. У советському партизанському русі брали участь 134 грузини, що складало 3,6 % від загальної кількості партизанів (фактично, здебільшого це були диверсійні групи регулярної армії та НКВД). Зокрема, грузини були у складі членів загону в Аджимушкайських каменоламнях поблизу Керчі⁷. Великої слави завдяки советській пропаганді набула підпільниця Зоя Рухадзе.

З іншого боку, героїчно проти советський військ воював грузинський батальйон “Бергманн” у складі Вермахту у 1943 р. Одним з його головних командирів був князь М. Дадіані⁸.

За переписом 1970 р. в УРСР мешкали 14650 грузинів (10431 чоловіків, 4219 жінок). З них у містах – 13395 (9545 чоловіків, 3850 жінок) і 1255 в селі (886 – чоловіків, 369 – жінок). У Кримській області проживало 1112 грузинів (742 чоловіків, 370 жінок, 1 грузинський єврей (чоловік). У містах проживали 914 грузинів (605 чоловіків, 309 жінок), у селах – 198 (162 чоловіки та 36 жінок)⁹. 539 називали грузинську мову мовою своєї національності, 566 – російську, 4 – українську, 1 – білоруську, 1 – гагаузьку, 1 – іншу. Вільно володіли другою мовою: 168 – своєї національності, 486 – російську, 27 – українську, 6 – іншу, 425 – не володіли другою мовою.

Серед чоловіків 442 називали грузинську мову рідною, 295 – російську, 2 – українську, 1 – білоруську, 1 – гагаузьку, 1 – іншу. Вільно другою мовою володіли – своєї національності 105, 398 – російською, 12 – українською, 3 – іншою, 224 – не володіли другою мовою.

Серед жінок 97 називали рідною грузинську мову, 271 – російську, 2 – українську. 63 – вільно володіли грузинською мовою, 88 – російською, 15 – українською, 3 – іншою, 201 – не володіли другою мовою. 511 чоловіків і 168 жінок працювали в різних сферах господарства.

⁷ К. Пкитишвили, А. Матіашвили, Э. Купатадзе, *Героический подземный гарнизон, 1942-й год, Керчь-Аджимушкай*, Тбилиси 1985, 221 с.

⁸ Г. Мамуліа, *Грузинский легион в борьбе за свободу и независимость Грузии в годы Второй мировой войны*, Тбилиси 2007, 188 с.

⁹ ЦДАВОВ, ф. Р-582, оп. 20, спр. 706.

Збережені матеріали дають можливість поглянути на чисельність і склад грузинів у двох кримських містах: Керчі та Севастополі. Серед 127 608 жителів Керчі був 81 грузин – 62 чоловіків та 19 жінок. Серед чоловіків у різних сферах були зайняті 66 осіб, жінок – 12. Серед чоловіків 42 назвали рідною грузинську мову, але при цьому тільки 9 вільно володіли, 20 – російську (при цьому 41 вказали, що вільно нею володіють), 12 не володіли другою мовою. 3 жінки-грузинки вказали на грузинську мову як свою рідну, але при цьому 5 володіли нею вільно, 16 – російську, але лише 2 володіли нею вільно, 1 – українську, а 11 – не володіли другою мовою.

У Севастополі з 228 904 населення було 205 грузин: 119 чоловіків і 86 жінок. 128 з них працювали (77 чоловіків та 51 жінка). 88 з них вказали в якості рідної грузинську мову, 118 – російську. 49 вільно володіли мовою своєї національності, 85 – російською, 2 – українською, 69 – не володіли другою мовою. 64 чоловіків вказали своєю рідною грузинську мову, 56 – російську. Вільно грузинською володіли 32 людини, 61 – російською, 1 – іншою мовою, 26 – не володіли другою мовою. 24 жінок вказали рідною грузинську мову, 62 – російську. 17 – вільно володіли мовою своєї національності, 24 – російською, 2 – українською, 43 – не володіли другою мовою¹⁰.

Відповідно до останнього Всесоюзного перепису населення 1989 р., в Одеській області, переважно в Одесі, жили 2404 грузинів, Миколаївській – 707, Херсонській – 295. У Криму грузини складали лише 0,1 відсоток від загальної кількості населення.

Порівняно з даними останнього Всесоюзного перепису населення 1989 р., за даними першого Всеукраїнського перепису населення 2001 р. чисельність грузинського населення у Криму зростає: тут мешкало 1774 грузинів (5,19%) – у містах 1334 (790 чоловіків, 544 жінок), у селах – 440 (256 чоловіків, 184 – жінок). Серед городян 464 назвали рідною грузинську мову, 15 – українську, 845 – російську, 4 – іншу (чоловіки: 309 – грузинська, 8 – українська, 468 – російська, 2 – інша). Жінки: 155 – грузинська, 7 – українська, 377 – російська, 2 – інша). Також у місті жив один грузинський єврей, що визнавав рідною українську мову. У Севастополі перепис зафіксував 363 грузина – 217 чоловіків та 146 жінок. 99 з них назвали рідною грузинську мову, 1 – українську, 263 – російську (чоловіки: 60 – грузинська, 157 – російська; жінки: 39 – грузинська, 1 – українська, 106 – російська).

Серед селян 120 назвали рідною грузинську мову, українську – 10, російську – 308, 1 – іншу. Серед чоловіків: 80 – грузинську, 2 – українську,

¹⁰ ЦДАВОУ, ф. Р-582, оп. 20, спр. 708, арк. 121, 128–130.

173 – російську, 1 – іншу. Серед жінок 40 назвали рідною грузинську мову, 8 – українську, 135 – російську, 1 – іншу. У селах проживав 1 грузинський єврей з українською мовою в якості рідною і одна грузинська єврейка, також з рідною українською мовою.

Також у Криму на 2001 р. грузини перебували у складі громадян інших держав та осіб без громадянства: 143 чоловіків (119 у містах (з них у Севастополі – 32 грузина і 17 грузинок) і 24 – у селах) і 104 жінки (84 – у містах, 20 – у селах).

Мали грузини яскравих особистостей у різних галузях. На російсько-імперському етапі це передусім адміністратори – князь Захарій Семенович Херхеулідзе (1797–1856) – градоначальник Керчі (1833–1850) та градоначальник Ялти у 1906–1916 роках Іван Антонович Думбадзе (1851–1916)¹¹. Перший з них залишився в історії як просвітник, вчений. Другий – здобув славу монархіста, чорносотенця, гонителя всіх опозиційних сил. До цих людей певною мірою дотичні військові. Генерал майор Микола Герсеванішвілі (Герсеванов) взяв участь у Кримській війні. Відзначився у боях, за що отримав високі нагороди. У 1907–1910 роках та 1910–1916 роках відповідно Керченською артилерією та Севастопольською фортецею керував генерал-майор Георгій Петрович Коркашвілі (1865–1916). Наприкінці XIX століття інженер Михайло Миколайович Герсеванішвілі (Герсеванов) (1830–1907) брав активну участь у будівництві портів у Керчі, Ялті, Феодосії¹².

Юнацтво поета та перекладача Георгія Аркадійовича Шенгелі (1894–1956) минуло у Керчі та Севастополі. У кримських газетах були видані його перші поезії. Вже у 1925 р. він читав курс історії російської літератури у сімферопольському Кримському педагогічному інституті¹³. У Ялті до середини XX ст. мешкали внучаті племінниці П. Багратіона Єлизавета та Віра Багратіон.

Багато грузинів перебували у складі офіцерів армії П. Врангеля у Криму у 1920 р.: Володимир Олександрович Амберсадзе, Георгій Бежанович Андгуладзе, Василь Миколайович Вашадзе, Прангістан Андрійович

¹¹ *И.А. Думбадзе (Некролог)*, Ялтинская жизнь, 4 октября 1916; Е.И. Попандопуло, *А. Думбадзе*, Ялтинская жизнь, 4 октября 1916.

¹² В.Р. Тогонидзе, *Выдающийся грузинский ученый М.Н. Герсеванов*, Вопросы истории естествознания и техники 20 (1966) 84–86; Я.О. Балашова-Сукач, *Роль М.М. Герсеванова в развитии гидротехники на Кавказе*, Вісник науки і техніки України. Серія: Історія науки і техніки 42 (948) (X. 2012) 3–9.

¹³ *Очерки белогвардейского тыла. Главы из романа-хроники Г.А. Шенгели “Чёрный погон”*, публ. А.В. Маньковского, Встречи с прошлым: Сб. материалов ЦГАЛИ СССР, вып. 7, Москва 1990, с. 122–156.

Габашвілі, Соломон Давидович Гегелашвілі, Опанас Федорович Намчевадзе, Давид Костянтинівич Гунцадзе, Олександр Петрович Піцхелаурі, Микола Шаншіївич Шаншіашвілі. Іраклій Дмитрович Макашвілі помер у Криму¹⁴.

Був пов'язаний Крим у російсько-імперський період і з долею видатних грузинських церковних ієрархів. Певний час на початку ХХ століття єпископ Кіріон служив у Херсонському Св. Володимира монастирі. Звідси він повернувся у Грузію, де згодом став першим патріархом Грузинської церкви. Давид Ілліч Абашидзе (1867–1942) з 1912 року і до завоювання Криму більшовиками був Таврійським архієпископом. У 1920-х роках проживав поблизу Феодосії, відвідував Сімферополь.

У часи СРСР грузини посіли не менш, а в дечому і більш помітне місце у потестарній структурі населення Криму. Передусім і хронологічно, і статусно, слід згадати Дмитра Іларіоновича Лордкіпанідзе (1896–1937) та Григорія Теофіловича Каранадзе (1902–1970). Перший у 1920–1930-х роках посідав ключові посади у структурі ЧК, був народним комісаром внутрішніх справ Кримської АССР. Його спадкоємцем був Г. Каранадзе – народний комісар внутрішніх справ Кримської АССР у 1938–1942 роках, у лютому-червні 1941 р. – нарком держбезпеки (у 1942 році евакуювався у Краснодар). Попри це, жертвами репресій виявились і деякі кримські грузини. У 1921 р. у Сімферополі заарештували кооператора з вищою юридичною освітою Євсевія Мілітоновича Лордкіпанідзе, але через 10 днів його звільнили. У 1925 р. за звинуваченням у переховуванні контрреволюційної Грузинської організації каральні органи заарештували братів, сімферопольських виноторговців Купрашвілі – Корнелія Павловича та Сергія Павловича. Їх заслали на 3 роки на Урал. У 1936 р. заарештували сімферопольського робітника Володимира Євстафійовича Телія. У 1922 р. був заарештований сімферопольський бухгалтер Георгій Самсонович Долідзе. Вже у таборі йому кілька разів додавали термін, допоки він не помер у 1940 р.¹⁵

Попри очевидну причетність до злочинів, Г. Каранадзе відзначився позитивним кроком. У березні 1942 р. він спрямував до Л. Берії записку, в якій застеріг від огульного переслідування кримських татар за колабораціонізм. Ця записка стала підґрунтям для постанови 18 листопада 1942 р. Кримського обласного комітету ВКП(б) “Об ошибках, допущенных в

¹⁴ Н.Г. Джавахишвили, *Грузины под российским флагом. (Грузинские военные и государственные деятели на службе России в 1703–1917 гг.)*, Тбилиси 2003, 207 с.

¹⁵ *Реабилитированные историей. Автономная республика Крым*, т. 3, с. 285, 354; *Реабилитированные историей. Автономная республика Крым*, т. 5, с. 292; *Реабилитированные историей. Автономная республика Крым*, т. 2, с. 264.

оценке отношения крымских татар к партизанам, про меры для ликвидации этих ошибок и усиления работы среди татарского населения”¹⁶.

У 1949–1973 роках керівником Кримської контори Держбанку СРСР був Георгій Володимирович Купрашвілі (1911–2006). У 1974–1993 роках керівником Кримської контори Держбанку СРСР (з 1991 р. – Кримське республіканське управління Національного банку України) був Шукрі Юсупович Цивадзе (1929–1994)¹⁷. У Феодосії з 1974 р. працював Георгій Миколайович Котрикадзе – заступник директора заводу “Строй-деталь”, а за 1986 р. – директор цього заводу.

Провідні позиції грузини здобули у виноробстві. Онука Лева Голицина та Ніно Херхеулідзе – Тетяна Трубецька вийшла заміж за Олександра Петровича Глонті (1883–1939). У 1920-х – 1930-х роках А. Глонті керував Судацькою групою сільгоспів. Від 1960-х років виноробство у Криму розвивали брати Авідзба – Анатолій Мканович та Валіко Мканович.

У галузі науки працювали та працюють і зараз офтальмолог Нанулі Вікторівна Іванова, доктор медичних наук, професор, завідувач кафедри офтальмології Кримського державного медичного університету ім. С.І. Георгієвського та доктор медичних наук, професор, Микола Миколайович Каладзе – завідувач кафедри педіатрії того ж університету. Підвалини педагогічної династії у часи СРСР заклав Петро Ісидорович Абрамшвілі – директор відділу народної освіти у Судаку, директор Судацької школи № 1.

Музична культура Криму невід’ємно пов’язана з постаттю почесного громадянина АРК та Ялти, Елгуджи Григоровича Кепуладзе (1937–2011) – директора Ялтинського міського Будинку культури (1972–1980), головного адміністратора, завідувача виставкової частини, заступника директора Ялтинського відділення Кримської державної філармонії, а у 1995–2011 роках її директора. Він був організатором проукраїнських музичних фестивалів “Лесина осінь”, “Чарівне намисто”, присвячене 10-річчю незалежності України та 160-річчю першого видання “Кобзаря”.

У ті ж роки, що й Е. Кепуладзе, великого визнання здобув майстер-кераміст Мурат Семенович Сіхарулідзе, що з 1972 р. мешкає у Севастополі. Він є заслуженим художником України, кавалером багатьох нагород та звань.

¹⁶ *Кримські татари: шлях до повернення. Кримськотатарський національний рух (друга половина 1940-х – початок 1990-х років) очима радянських спецслужб. Збірник документів та матеріалів:* у 2 ч., К. 2004, ч. 2, с. 265–266.

¹⁷ В.А. Коломийцева, *Золотий век золотого тельця* [Електронний ресурс], режим доступу: <http://www.akbs.org.ua/881.html>; Крымские известия, 19 апреля 2006.

У сучасний період поряд з вже названими діячами совєтської доби, у Криму працювали представники нової генерації. Зокрема, ілюстратор Наталія Шалувілі. Династію педагогів утворюють директор міського лицею Судака, начальник відділу освіти Судацької міської Ради, Олександр Петрович Абрамівшілі та Наталя Олександрівна Абрамівшілі. Справу батька продовжує його син Георгій Кепуладзе, від 2012 року директор Ялтинського відділення Кримської філармонії.

Активні міжетнічні процеси впливали і на кримських грузинів, що відбулося у міжнаціональних шлюбах. Дружиною князя З. Херхеулідзе була Лідія Кушнікова. Засновником кримського виноробства був князь Лев Голіцин, який одружився з донькою З. Херхеулідзе. Г. Котрикадзе у 2011 р. відсвяткував 50 років шлюбу з Альбіною Яковлівною. Відомий кримський винороб, доктор технічних наук, професор, росіянка Олена Миколаївна Датунашвілі (у дівочтві Соколова) мала за чоловіка грузина.

До кінця ХХ ст. в нас немає відомостей про спроби національного єднання, консолідації грузинів Криму. Перші відомості маємо з кінця ХХ ст. У квітні 1990 – січні 1993 років тривав процес формування “Кримської грузинської громади”, що і була офіційно зареєстрована 18 січня 1993 року в Сімферополі у складі 740 осіб. Її очолила лікар Ірма Сосівна Концурашвілі та заступник Манана Шиовна Концурашвілі (пізніше – голова) та заступник голови Гіві Давидович Гонадзе. Відділення громади діяли у Керчі (голова Сергій Сергійович Тавадзе), Феодосії (голова – Георгій Миколайович Котрикадзе) та ін. 14 червня 1995 року євпаторійські грузини зареєстрували організацію “Ертоба” (Єдність). Але найуспішніше діяла Керченська громада, що заснувала Дім грузинської діаспори, на землі якого у 2012 р. було зведено на пожертви керчан церкву Св. Ніно. Будівництво церкви благословив Патріарх Грузинської православної церкви Ілля II.

Певну роль у процесі консолідації кримських грузинів відіграло заснування премії ім. Ш. Цивадзе Асоціації національних товариств та громад народів Криму, Кримського республіканського фонду культури за внесок у розвиток грузинської культури у Криму. Її лауреатами є В. Перадзе (1994), С. Тавадзе (1996), Е. Кепуладзе (1997), А. Цхвітаві (1999) та Г. Гонадзе (2000).

У 2002–2011 роках в Ялті існував потужний центр консолідації грузинів – Почесне консульство Грузії в Ялті на чолі з вже згаданим Е. Кепуладзе¹⁸. Досягненнями почесного консульства було відновлення регулярних

¹⁸ Крымские известия, 19 апреля 2006.

авіарейсів Сімферополь – Тбілісі, допомога в оформленні документів особам, які приїхали до України з Грузії, встановлення побратимства між Севастополем та Поті¹⁹.

Більшість грузинів Криму негативно сприйняли окупацію Криму Росією у 2014 р. Ці настрої відбив лист керівника грузинського євпаторійського товариства “Ертоба” Теймураз Дмитрович Данелія у березні 2014 р. Він закликав всіх грузинів Криму та всіх інших мешканців півострова бойкотувати незаконний антиконституційний референдум про приєднання до Росії, адже він не призведе до миру та процвітання, а є шляхом у прірву²⁰.

Важливим досягненням грузинів є існування у Криму грузинських місць пам’яті, що є неабияким чинником увиразнення ролі грузинів у місцевій історії та джерелом знань про грузинів у краєзнавстві, туризмі тощо. Процес називання вулиць іменами грузинських діячів веде початок ще з XIX ст., коли іменем З. Херхеулідзе було названо вулицю у Керчі. Тепер ця вулиця носить ім’я І. Айвазовського, але на вулиці встановлено меморіальну дошку, на якій зазначено попередню назву на честь грузинського градоначальника. У Сімферополі іменем З. Рухадзе названо вулицю. Тисячі грузинських вояків поховано у різних районах Криму. Найбільші меморіали-некрополі розташовані у селі Глазьєвка поблизу Керчі та Сапун-гора біля Балаклави та Севастополя. Тут встановлено спеціальні меморіальні пам’ятники грузинським воїнам, є їх фотографії. Найбільш величним є пам’ятник поблизу Сапун-гори, встановлений у 1961 р. (скульптор Т. Сіхарулідзе, архітектор А. Гокадзе). На широкій пірамідальній основі з сірого граніту височіє обеліск, облицьований жовтим туфом. Його низ прикрашений грузинським національним орнаментом. У підніжжя обеліску – бронзова фігура воїна-грузина з автоматом у руці. Обнажив голову, він у скорботі застиг над могилою своїх земляків. На гранях обеліску прикріплено мармурові меморіальні дошки з надписами російською та грузинською мовами: “Вічна пам’ять героям 414-ї Грузинської Анапської Червонознаменної стрілецької дивізії, що пали у боях за звільнення міста Севастополя 7–12 травня 1944 р.” та слова великого грузинського поета Шота Руставелі: “Краще смерть зі славою, аніж безславних днів ганьба”. Грузинські воїнські меморіали є місцем

¹⁹ Крымские известия, 21 декабря 2002; Крымская газета, 14 июня 2002; Крымская газета, 18 июня 2003.

²⁰ *Грузини Крима бойкотирують референдум імені Аксенова* [Електронний ресурс], режим доступу: <http://uaPRESS.info/ru/news/show/18675>.

паломництва грузинських делегацій, місцевих військових та моряків²¹. З іншого боку, у кримській пресі непоодинокими є повідомлення про вандалізм щодо грузинських пам'ятників та могил²². Не можна вважати випадковістю збільшення цих випадків у 2008–2009 роках. На початку XXI ст. встановлено пам'ятник княгині Анастасії Гагариній (Орбеліані) поблизу Алушти та меморіальну дошку Е. Кепуладзе.

Отже, незважаючи на малочисельність, грузини залишили відчутний слід в історії Криму, зокрема, в управлінсько-адміністративній галузі, медицині, виноробстві, мистецтві. Виразно виглядає грузинський слід у подіях Другої світової війни на території Криму. У новітній історії грузини Криму, як і в інших областях України, завжди були лояльними громадянами Української держави, її патріотами. Окупація Криму Росією принесла нові, складні, виклики грузинській громаді, які, сподіваємося, вона гідно витримає на шляху повернення півострова до складу України.

²¹ *Моряки-черноморці возложили цветы к братским могилам грузинских и армянских воинов* [Електронний ресурс], режим доступу: http://www.newsebastopol.com/news/novosti_sevastopolya/Moryaki_chernomortsi_vozlogili_tsveti_k_bratskim_mogilam_gruzinskih_i_armyanskih_voinov.

²² *Памятники советским воинам в Симферополе превращены в свалки бутылок и шприцев* [Електронний ресурс], режим доступу: <http://www.simferopol.org/modules/news/print.php?storyid=3164>.

ДЕКІЛЬКА ЕПІЗОДІВ З ЖИТТЯ ДОСЛІДНИКА ЕПІГРАФІЧНИХ ПАМ'ЯТОК ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ ВАСИЛЯ ЛАТИШЕВА: МАТЕРІАЛИ ДО БІОГРАФІЇ

Цього року виповнюється 160 років від дня народження відомого дослідника античних та візантійських епіграфічних старожитностей Південної України – Василя Васильовича Латишева (1855–1921). Його творчий доробок, високо оцінений сучасниками, не втратив свого наукового значення й до сьогодні. Зважаючи на такий інтерес до праць Латишева, постає відомого епіграфіста ставала предметом багатьох публікацій, що їх було започатковано його автобіографічними нотатками, а продовжено ювілейними статтями, потім – некрологами, пізніше – присвяченими вивченню ролі праць вченого для розвитку окремих напрямків наукових студій, а також окремих моментів біографії¹.

Ця обставина дозволяє не наводити тут знову розгорнутий нарис життя й творчості Василя Латишева, присутній у згаданих вище виданнях, а зупинитись на декількох епізодах, що не знайшли відображення у працях його біографів. Епізоди ці відомі завдяки низці документів, які заховалися в київських архівах і які є предметом подальшого вивчення. Їх аналіз та публікація є фактичним продовженням програми введення до наукового обігу архівних матеріалів відомих візантиністів, чие життя та наукова діяльність пов'язані з Україною². Ця праця надасть до рук дослідників додатковий матеріал для подальших біографічних студій та дозволить розкрити окремі маловідомі сторінки життя того чи іншого вченого. Те саме є справедливим і в цьому конкретному випадку, оскільки вдалося з'ясувати окремі моменти з життя відомого епіграфіста.

Зокрема, в аспекті вивчення становлення Латишева як викладача, його біографам залишається невідомим (або, принаймні, не згадується)

¹ Не вважаю за доцільне перераховувати тут всі праці щодо біографії Латишева, назву одну з найповніших, в якій вони практично всі згадані та використані: *И.В. Тункина, В.В. Латышев: жизнь и ученые труды (по материалам рукописного наследия)*, Рукописное наследие русских византинистов в архивах Санкт-Петербурга, Санкт-Петербург 1999, с. 172–288. Назву також працю, що не відображена у наведеному вище виданні: *А.А. Непомнящий, В.В. Латышев: опыт каталогизации крымских эпиграфических памятников*, Праці центру пам'яткознавства 23 (2013) 51–61.

² В рамках означеної програми у наукових збірниках Інституту українського археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України “Софія Київська: Візантія. Русь. Україна” вийшли друком архівні матеріали, що стосуються життя таких візантиністів, як Н. Кондаков (2014), Д. Айналов (2012) та Є. Редін (2013).

факт запрошення його на викладання до Київського університету св. Володимира, що мало місце у 1883 р. Тоді молодий талановитий вчений, що тільки-но блискуче захистив магістерську дисертацію, привернув увагу декана історико-філологічного факультету Володимира Степановича Іконнікова (1841–1923), який висловив бажання залучити Латишева до викладання на факультеті. Аби представити, поки заочно, кандидата ректорові, для Іконнікова була складена коротка біографічна записка про Латишева³, до якої була додана копія позитивного відгуку на його магістерську працю “Про деякі еолічні та доричні календарі”. Рішення Іконнікова щодо запрошення Латишева на викладання до київського університету з перспективою бути обраним у екстраординарні професори було підтримано й ректором, тож наприкінці грудня 1883 р. Василь Васильович отримав листи від Рененкапфа (ректора університету) та Іконнікова з викладенням означеної пропозиції і проханням зважити всі “за” і “проти” аби її прийняти чи відхилити. Латишев пропозицію відхилив, про що сповістив у листі до Іконнікова від 30 грудня 1883 р. У ньому вчений докладно викладає головні причини відмови, сутність яких зводиться до двох аспектів: наукового – необхідність підготовки докторської дисертації та складання корпусу грецьких написів (Київ не мав достатньої літературної бази для виконання такої праці), та матеріального – непевність у можливості забезпечення житлом (у Петербурзі він мав квартиру) та необхідність підтримувати родину (у тому числі тещу з дітьми)⁴. Усі ці аспекти він відверто виклав у своєму листі, який цікавий доволі докладним описом життя Латишева у Петербурзі в 1883 р., що дозволяє поглянути на нього не стільки крізь призму його наукових студій, скільки крізь призму побуту, характеризувавши його не стільки як вченого, скільки як людину. З огляду на це у збірці публікуються матеріали цього “київського” епізоду з життя Латишева – його найраніша біографія та лист до Іконнікова.

Біографія В. Латишева зберігається в особовому фонді В. Іконнікова (ф. 849) Центрального державного історичного архіву України у м. Києві, а лист – у фонді листування (ф. III) Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Документи публікуються мовою оригіналу сучасним правописом.

³ Почерк цієї біографічної замітки відмінний від почерку як Іконнікова, так і Латишева, тож складена вона третьою особою. Вона не підписана. Копія відгуку на магістерську дисертацію Латишева виконана іншим переписувачем, почерк відмінний від почерку автора біографічної замітки.

⁴ Вочевидь, тими самими аспектами була обумовлена відмова прийняти пропозицію викладання в Одеському університеті: І.В. Тункина, *Op. cit.*, с. 183.

1. *Біографія В.В. Латышева, 1883 р.*

Василий Васильевич Латышев родился в 1855 году в Тверской губернии⁵. Переехав в 1864 г. на жительство в г. Гродно, в следующем году поступил в I класс местной гимназии, в которой окончил в 1872 г. полный семилетний курс с серебряною медалью. Для продолжения образования поступил в том же году в императорский С[анкт]-Петербургский историко-филологический институт⁶ стипендиатом Виленского учебного округа, и по окончании в нем курса в 1876 году по разряду древних языков был назначен преподавателем этих языков в Виленскую гимназию, в каковой должности оставался 4 года. К периоду преподавательской деятельности Л[атыше]ва в Вильне относится первый печатный труд его, именно первая часть “Очерка греческих древностей”⁷, составленная им в виде пособия для учеников старших классов гимназий при чтении греческих авторов. Будучи представлена на рассмотрение ученого комитета Министерства нар[одного] просвещения и учебного комитета при Св[ященном] Синоде, означенная книга первым была одобрена в виде пособия для гимназий и прогимназий⁸, а вторым – рекомендована как полезное пособие для учащихся и преподавателей духовных семинарий.

В 1880 году В. Латышев, по представлению начальства историко-филологического Института, был командирован Министерством народного просвещения с ученою целью на два года в Грецию, где посвятил свое время и силы главным образом изучению греческой эпиграфики. Плодом научных занятий Л[атыше]ва был ряд статей, помещенных в Журнале Мин[истерства] нар[одного] просвещения в 1880–1883 годах, именно:

- 1–4. Четыре статьи под общим заглавием “Эпиграфические этюды”⁹.
5. “К вопросу о культе Аммона в Афинах”¹⁰.
6. “Несколько замечаний к вновь найденному Лапмпеакскому декрету”¹¹.

⁵ У с. Дієво; нині – Рамешковського району Тверської області Російської Федерації.

⁶ Вищий навчальний заклад у Російській імперії, що готував викладачів мов. Існував у 1867–1919 рр., коли був влитий до складу Петроградського університету.

⁷ В.В. Латышев, *Очерк греческих древностей. Пособие для гимназистов старших классов. Часть I. Государственные и военные древности*, Вильна 1880, 288 с.

⁸ Слова “в виде пособия для гимназий и прогимназий” написані над рядком.

⁹ В.В. Латышев, *Эпиграфические этюды I*, ЖМНП 212 (1880, ноябрь) 441–466; В.В. Латышев, *Эпиграфические этюды II*, ЖМНП 214 (1881, март) 157–168; В.В. Латышев, *Эпиграфические этюды III*, ЖМНП 216 (1881, июль) 305–313; В.В. Латышев, *Эпиграфические этюды IV. Надписи из города Нарфакия*, ЖМНП 222 (1881, июль) 271–310.

¹⁰ В.В. Латышев, *К вопросу о культе Аммона в Афинах*, ЖМНП 213 (1881, январь) 24–44.

¹¹ В.В. Латышев, *Несколько замечаний к вновь найденному Лапмпеакскому декрету*, ЖМНП 219 (1882, февраль) 69–88.

7. “Археологические исследования в Хэронее в 1879–1880 гг.”¹².

8. “Календарь Мегар и их колоний”¹³.

9. “К афинской эртологии”¹⁴.

10. “Новые Хэронейские надписи о посвящении рабов”¹⁵ с приложением об Архоменских надписях того же содержания.

Содержанием некоторых из этих статей послужило объяснение некоторых новых эпитафических документов, впервые списанных и изданных Л[атыше]вым. Четыре статьи такого содержания помещены во французском переводе в периодическом сборнике французской археологической школы в Афинах, “Bulletin de correspondance hellénique”¹⁶ (именно “Эпитафические этюды” II, III и IV, последний в двух статьях). Кроме того в том же сборнике помещена ненапечатанная по-русски статья

11. “Inscriptions de Ténos”¹⁷,

а в периодическом сборнике Афинского отделения Германского археологического института¹⁸ “Mittheilungen des Deutschen Archäolog[schen] Institutes in Athen” помещены две такие же статьи

12. “Die Festzeit der Pamboiotien”¹⁹ и

13. “Zur Epigraphik von Bötien und Lamia”²⁰.

Внимание, оказанное эпитафическим трудам Л[атыше]ва работающими в Афинах иностранными учеными, выразилось между прочим в том, что по предложению секретаря Афинского отделения Германского арх[еологического] института, г[осподина] Кёлера²¹, Л[атыше]в был избран в 1881 г. в члены-корреспонденты означенного института.

¹² В. В. Латышев, *Археологические исследования в Хэронее в 1879–1880 гг.*, ЖМНП 219 (1882, февраль) 89–104.

¹³ В. В. Латышев, *Календарь Мегар и их колоний*, ЖМНП 221 (1882, июнь) 245–254.

¹⁴ В. В. Латышев, *К афинской эртологии*, ЖМНП 225 (1883, январь) 1–23.

¹⁵ В. В. Латышев, *Новые Хэронейские надписи о посвящении рабов*, ЖМНП 225 (1883, февраль) 25–70.

¹⁶ Мовиться про статті: V. Laticheff, *Inscriptions attiques*, BCH 5 (1881) 250–253; V. Laticheff, *Lettres de l'empereur Antonin aux habitants de Thisbé et de Coronée*, BCH 5 (1881) 452–461 (до цієї статті в наступному номері “Бюлетеня” міститься виправлення: V. Laticheff, *Note sur les lettres de l'empereur Antonin*, BCH 6 (1882) 616); V. Laticheff, *Sénatus-consulte relatif aux habitants de Mélitée et de Narthakion*, BCH 6 (1882) 356–387; V. Laticheff, *Inscriptions de Narthakion*, BCH 6 (1882) 580–590.

¹⁷ Автор біографії помилився, означена стаття Латишева міститься не у 6-му, а в 7-му випуску періодика: Vas. Laticheff, *Inscriptions de Ténos*, BCH 7 (1883) 247–253.

¹⁸ Мовиться про Німецький археологічний інститут, заснований 1829 р. Ця міжнародна археологічна інституція діє донині.

¹⁹ V. Laticheff, *Die Festzeit der Pamboiotien*, MDAIA 7 (1882) 31–37.

²⁰ V. Laticheff, *Zur Epigraphik von Bötien und Lamia*, MDAIA 7 (1882) 349–366.

²¹ Кюлер, Ульріх Леопольд (1838–1903) – німецький епіграфіст, історик, археолог; очолював відділення Німецького археологічного інституту в Афінах у 1875–1886 рр.

Независимо от перечисленных работ Л[атыше]в еще в Афинах собрал и почти вполне обработал материал для задуманного им исследования о календарях, бывших в употреблении у различных греческих племен.

По возвращению в Россию летом 1882 года Л[атыше]в, по ходатайству императорского Русского археологического общества²² получил от Министерства нар[одного] просвещения новую годичную командировку для списывания и сличения копий всех греческих надписей, найденных в пределах России, в местностях, где некогда находились греческие колонии, для предположенного Обществом издания всех этих надписей в одном сборнике. Занимаясь в С[анкт]-Петербурге изучением литературы южнорусской эпиграфики и списыванием надписей, хранящихся в Эрмитаже и Импер[аторской] публичной библиотеке, Л[атыше]в в то же время окончательно обработал и напечатал уже упомянутое исследование “О некоторых эолических и дорических календарях”²³, которое и представил в Историко-филологический факультет С[анкт]-Петербургского университета для соискания степени магистра греческой филологии. Успешно выдержав магистерские испытания и защитив означенную диссертацию в публичном заседании историко-филологического факультета 20го февраля 1883 года, был удостоен искомой степени магистра. Императорским русским археологическим обществом в общем собрании 11го января 1883 года избран в члены-сотрудники Общества.

ЦДАУК, ф. 849, оп. 1, спр. 90, арк. 3–4зв., автограф.

2. В. Латышев – В. Иконікову, Санкт-Петербург – Київ, 30 грудня 1883 р.

Милостивый Государь, Владимир Степанович.

Я последовал совету, выраженному в почтенном письме Вашем от 22-о декабря, т[о] е[сть], основательно взвесил все доводы pro и contra лестного предложения, которым удостоил меня историко-филологический факультет университета св. Владимира чрез Вас и чрез г[осподина] ректора²⁴ (письмо, которого я получил днем раньше Вашего) и, к крайнему моему сожалению, должен сообщить Вам, что доводы contra значительно перевешивают и что мне, стало быть, ничего не остается, как просить Вас еще раз

²² Наукове товариство у Російській імперії, засноване у 1846 р. Проіснувало до 1924 р., коли стало складовою Російської академії історії матеріальної культури.

²³ В. Латышев, *О некоторых эолических и дорических календарях. Эпиграфические исследования*, Санкт-Петербург 1883, 96 с.

²⁴ Рененкамф, Микола Карлович (1832–1899) – правознавець, ректор Університету св. Володимира у 1883–1899 рр.

выразить факультету мою глубочайшую благодарность и просьбу остановить свой выбор на каком-либо другом лице, быть может более меня достойном. Вы позволите мне, надеюсь, отнять у Вас несколько минут Вашего драгоценного времени для того, чтобы изложить Вам чистосердечно и откровенно те соображения, которые побуждают меня, к крайнему моему сожалению, отклонить честь, делаемую мне факультетом, по крайней мере в настоящее время. Соображения эти двоякого рода, – научные и материальные.

1) Я не знаю, из каких источников получены Вами сведения, что моя докторская диссертация почти уже готова, но позволю себе уверить Вас, что оно далеко от истины. Вам, быть может, неизвестно, что я лишь в начале истекающего года (20го февраля) защитил диссертацию на степень магистра. Эта диссертация и предшествовавшие ей статьи в Журнале Мин[истерства] нар[одного] просв[ещения] и других сборниках заслужили мне весьма лестное внимание здешнего историко-филологического факультета, гораздо более лестное, нежели я смел надеяться, так что при суждении о диссертации в факультете было даже сделано предложение дать мне сразу степень доктора, – предложение столь для меня неожиданное, что я отказывался ему верить. Оно встретило однако оппозицию и было оставлено – “на время”, как мне говорили, но Вы согласитесь, что с моей стороны было бы слишком смело и безрассудно надеяться на столь высокую честь, которой я заслуживаю еще слишком мало, – так что придется идти обыкновенным путем, т[о] е[сть], представить особую диссертацию на степень доктора и притом после хорошей магистерской работы хотелось бы представить и докторскую не хуже, на что надо немало времени. Задолго еще до получения степени магистра я получил от имп[ераторского] Русского археолог[ического] общества предложение заняться собранием и сличением всех греческих и латинских надписей, найденных на северных побережьях Черного моря, с целью издания их в одном общем сборнике, и после своего диспута окончательно отдался этой работе, в высшей степени для меня интересной. Несмотря на крайний недостаток свободного времени с сентября месяца, эта работа идет вперед довольно успешно, так что нынешнею весною я надеюсь уже приступить к печатанию первой части сборника (которая будет заключать в себе надписи Ольвии²⁵, Тираса²⁶ и др[угих]), которую Общество просило

²⁵ Ольвия – античне грецьке місто на березі Дніпро-Бузького лиману VI ст. до н.е. – IV ст. н.е., знаходиться неподалік с. Парутіне Очаківського району Миколаївської області України. Нині – Національний історико-археологічний заповідник “Ольвія”.

²⁶ Тіра – античне місто на правому березі Дністровського лиману V ст. до н.е. – IV ст. н.е., знаходиться на території сучасного міста Білгород-Дністровський.

приготовить к археологическому съезду в Одессе²⁷. Вот об этой то работе, быть может, и говорили Вам как о докторской, но я, во всяком случае, не считаю ее таковою, не считаю возможным представить в виде диссертации сборник, который будет заключать в себя лишь тексты надписей с переводом и краткими объяснениями. Но я надеюсь почерпнуть из него материал для докторской работы и приступить к ней немедленно после издания первой части сборника. Предполагая, что она пойдет быстро и успешно, все таки я ни в каком случае не успею ее окончить ранее конца 1884/5 акад[емического] года, а может быть и значительно позднее, так что, приняв предложение киевского факультета с перспективою быть выбранным в экстраорд[инарные] профессора немедленно после промоции, мне все таки пришлось бы провести доцентом *minimum* года два.

Далее. Поручение Археологич[еского] общества требует разработки очень обширного и многосложного ученого материала, рассеянного в множестве книг и журналов, которые иногда лишь с большим трудом нахожу в трех библиотеках, которыми имею возможность пользоваться, – академической, университетской и институтской. Только недостаток времени заставлял меня очень мало пользоваться сокровищами публичной библиотеки. В большинстве случаев мне приходится иметь дело с брошюрами, журналами и газетами [18]20–30-х годов, но также и с новыми. Я не знаю насколько богата библиотека Киевского университета, но тем не менее смею думать, что по той специальной отрасли науки, которою я занимаюсь, в ней найдется далеко не все то, что мне нужно, так что недостаток материалов был бы по всей вероятности очень для меня ощутителен, быть может даже настолько, что заставил бы меня отказаться от дела, которому я очень симпатизирую и которым надеюсь оказать хотя небольшую услугу нашей историко-филологической науке. Вот это – первая и главная причина моего желания остаться в Петербурге по крайней мере до издания первой части сборника и разработки диссертации.

Теперь соображения материальные. Будь я человек одинокий и холостой, я, конечно, не считал бы возможным и заикаться о них там, где дело идет о служении отечеству и науке, но для человека семейного они также имеют известное значение. Известно, что оживившийся печется о мирских... Тут – приходится начать довольно издали. В 1880 г. я оставил службу в Виленской гимназии, провел два года в заграничных командировках (вместе с женою), а третий (1882–[188]3) в командировке по поручению Археол[огического]

²⁷ Мовиться про 6-й Археологічний з'їзд, який проходив в Одесі 15 серпня – 1 вересня 1884 р.

общества, получая по обеим довольно ограниченное содержание. В этот же промежуток времени (в начале [18]82 г.) скончался мой тесть, оставив без всяких средств вдову и трех сыновей студентов. Вот эти обстоятельства очень сильно повлияли на наше материальное положение, и только со второй половины истекающего года, получив место при Институте, я вздохнул свободно и мог заняться исправлением разных прорех в виде долгов, недостаточности моей библиотеки, гардероба и пр[очего]. Предполагая оставаться в Петербурге на более или менее продолжительное время, я обзавелся мебелью, хозяйством и пр[очим], – все это теперь снова пришлось бы бросать или продавать за бесценок, даже не попользовавшись самим. В институте я имею на должности наставника 1400 р[ублей] и квартиру (что по нынешним временам очень важно), получаю по 200 р[ублей] за лекции и по 250 р[ублей] за 3 лекции на Высших женских курсах по древней истории, так что всего имею до 4000. В будущем году количество лекций в Институте значительно уменьшится, но все таки я буду иметь до 3000 р[ублей] с квартирою. Согласитесь, что эти условия значительно превышают те, которые я имел бы в Киеве, даже если бы мне удалось получить все то, что Вы представили в Вашем письме, хотя из этого кое что сомнительно, как напр[имер] лекции по латинской словесности (ведь, если не ошибаюсь, кроме Ю.А. Кулаковского²⁸ есть и другой преподаватель, г[осподин] Бех²⁹?) и на курсах, где может быть выбран и другой преподаватель, хотя я и был бы не прочь взять преподавание древней истории, во всяком случае скорее, нежели латинской словесности. Что касается до подъемных, то согласитесь, что 400–500 р[ублей] сразу уйдут на переезд мой с семьей в Киев и первое обустройство, а о постоянной прибавке я не смел бы мечтать и сам первый отказался бы от нее, как самый младший член факультета, если бы она была предложена мне помимо старших и более заслуженных.

Ввиду всего этого я крайне сожалею, что факультет не имел возможности провести дело, которое начиналось было весною, когда я был поставлен в иные условия³⁰. Я не знаю, насколько покажутся Вам убедительными высказанные мною соображения, но для меня они представляются таковыми, особенно первое, и заставляют меня отказаться от

²⁸ Кулаковский, Юліан Андрійович (1855–1919) – філолог, візантолог, член-кореспондент Російської академії наук (1906), професор кафедри класичної філології університету св. Володимира (з 1884 – екстраординарний, з 1888 – ординарний).

²⁹ Бех, Степан Іванович (1848–1904) – філолог, приват-доцент кафедри римської словесності університету св. Володимира (з 1879 р.).

³⁰ Слова “Когда я был поставлен в иные условия” написані над рядком.

предлагаемой чести, по крайней мере на время, до окончания моего эпиграфического сборника и разработки диссертации, т[о] е[сть], приблизительно до конца [18]84/5 акад[емического] года. Я был бы очень счастлив, если бы факультет не переменял до того времени своего лестного обо мне мнения, но не смею и думать об этом счастье, так как без сомнения за это время найдутся люди, гораздо более меня способные и достойные.

Во всяком случае прошу Вас, Милостивый Государь, выразить еще раз глубокую благо³¹дарность факультету за честь, которой он меня удостоил, и сердечное сожаление, что высказанные соображения заставляют меня отклонить от себя эту честь.

За сим смею уверить Вас в отличном уважении и совершенной преданности, с которыми имею честь пребыть Вашим, Милостивый Государь, покорнейшим слугою

В. Латышев.

30 декабря 1883.

[Санкт-Петербург].

P.S. Я вполне откровенно выяснил Вам мое положение и вытекающие из него соображения, искренне желая, чтобы Вы их взвесили и приняли к сердцу,³² говорил с Вами, как с честным человеком и добрым знакомым, хотя и не имею еще чести быть для Вас таковым. Если Вам представится надобность заявить и это письмо в факультет, то Вы, быть может, найдете некоторые подробности излишними.

IP НБУВ, ф. III, од. зб. 49826, арк. 1–4зв., автограф.

Наступний епізод з біографії Латишева стосується аспекту його епістолярних контактів з київським колегою – філологом-славістом, візантологом, професором університету св. Володимира Тимофієм Дмитровичем Флоринським (1854–1919)³³. Цей аспект практично не знайшов відображення у життєписах обох вчених. Проте ці декілька листів містять дуже важливу біографічну інформацію.

Вочевидь, знайомство Флоринського та Латишева відбулося в Одесі у 1884 р., адже перетин їх життєвих ліній засвідчений участю обох у VI Археологічному з'їзді³⁴. Тут Тимофій Дмитрович запропонував до

³¹ Далі знаходяться кілька закреслених літер “гадри”, за ними продовжується слово.

³² Далі знаходиться ретельно закреслене речення “Если Вам предста”.

³³ Нарис про нього див.: Т.О. Щербань, *Тимофій Дмитрович Флоринський: 1854–1919*, К. 2004, 200 с.

³⁴ *Список членов VI Археологического съезда*, Труды VI Археологического съезда в Одессе (1884 г.), том 1, О. 1886, с. LVII, LXI.

розгляду на засіданнях з'їзду питання з болгаристики: “Декілька зауважень та міркувань з приводу археологічних розшуків у Болгарії”³⁵, а також зробив доповіді “Про одну нововиявлену Болгарську пам’ятку XIV ст.” та “Про одну невидану Болгарську пам’ятку XIV ст.”³⁶, а Василь Васильович запропонував до розгляду питання “Державний устрій Ольвії за авторами та епіграфічними документами”, “Державний устрій Херсоніса до візантійського періоду, за тими ж даними”, “Давні календарі Тіраса, Ольвії, Херсоніса та Пантікапея за епіграфічними пам’ятками”³⁷, представив реферати “Про календарі Тіраса, Ольвії та Херсоніса”, “Про державний устрій Херсоніса за епіграфічними даними”, “Повідомлення про хід робіт по виданню загального збірника грецьких та латинських написів Півдня Росії”³⁸.

Знайомство в Одесі у подальшому поглиблювалося періодичними відрядженнями Латишева (починаючи з 1892 р.) до Києва у викладацьких справах як члена університетської приймальної комісії. Під час цих відвідин він неодноразово бував у гостях у Флоринського. Поступово ділові відносини стали дружніми, що засвідчено неодноразовими проханнями передати вітання дружині Флоринського та його дітям. У цьому контексті цікаво звернути увагу на той факт, що епістоли вносять певні корективи в історію родини київського вченого, адже Латишев у листі від 27 січня 1897 р. просить передати вітання сином Флоринського Дмитру та Сергію. Проте, якщо вірити довідковим виданням, Дмитро на той час ще не народився (його народження відносять до 1899 р.), а от Михайло, який “народився” у 1895 р., в листі не згадується. Тож завдяки вивченню епістол стало можливим пролити деяке світло на роки народження дітей у родині Флоринських³⁹.

Ці сім листів Латишева до Флоринського зберігаються у фонді листування (ф. III) Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Шість з них чітко датовані, сьомий, написаний на візитівці, містить тільки дату – 20 квітня, проте через відсутність даних щодо періодичності перебування Латишева у Києві (візитівка передана Флоринському саме з Києва), рік написання тексту встановити не виявляється за можливе. Листи публікуються мовою оригіналу сучасним правописом.

³⁵ *Вопросы, предложенные к обсуждению на съезде*, Труды VI Археологического съезда в Одессе (1884 г.), том 1, О. 1886, с. XXIV.

³⁶ *Перечень рефератов, прочитанных на VI Археологическом съезде, по отделениям*, Труды VI Археологического съезда в Одессе (1884 г.), том 1, О. 1886, с. LXVI.

³⁷ *Вопросы, предложенные к обсуждению на съезде*, с. XXVI–XXVII.

³⁸ *Перечень рефератов, прочитанных на VI Археологическом съезде*, с. LXV.

³⁹ Див. нижче.

3. В. Латишев – Т. Флоринському, Казань – Київ, 11 березня 1892 р.

Многоуважаемый Тимофей Дмитриевич!

Из моих телеграмм, а может быть и из других источников Вы уже знаете, что мне в нынешнем году предложена честь председательствовать в Вашей испытательной комиссии, а вместе с тем предстоит и удовольствие – повидаться с Вами и Юлианом Андреевичем⁴⁰ и познакомиться с “матерью городов русских”, в которой до сих пор не случалось мне бывать. Деятельность председателя мне уже не нова, но, тем не менее, мне было бы очень желательно получить заранее некоторые сведения для того, чтобы явиться к Вам уже более или менее ознакомленным с делом, и я был бы сердечно признателен Вам, если бы Вы приняли на себя труд сообщить мне эти сведения, именно: 1, сколько лиц предполагает подвергнуться испытанию и как они распределяются по трем отделениям факультета? 2, все ли они получили выпускные свидетельства в нынешнем году, или есть аттестаты от прошлых лет? 3, нет ли между ними таких, по поводу которых возникают какие-либо недоразумения или требуется предварительная переписка? Кроме того, я был бы очень благодарен Вам, если бы Вы приняли на себя труд составить распределение экзаменов по соглашению с и членами Комиссии, и экзаменующимися. С моей стороны не может быть никаких препятствий к тому или другому распределению, так как я в Киеве буду совершенно свободен от всяких других дел и обязанностей. Я прошу только принять в соображение следующее: 1, что я желаю сам председательствовать во всех комитетах и потому прошу не назначать одновременно заседаний разных комитетов; но против⁴¹ назначения экзаменов разных отделений в один и тот же день, одного вслед за другим, я не только ничего не имею, а, напротив, в случае малочисленности экзаменуемых, считаю даже предпочтительным и думаю, что это будет согласно с видами и членов комиссии. В прошлом году в Харькове у меня было занято всего 7 дней: 2 для письменных и 5 для устных испытаний, причем в последних студенты разных групп экзаменовались одни вслед за другими: один раз начинали классики, за ними шли словесники и потом историки, другой раз – словесники, историки и классики, третий – историки, классики и словесники и т[ак] д[алее]. Письменные испытания во всяком случае прошу назначить одновременно для всех групп в два дня.

В члены Комиссии я представил тех лиц, которые участвовали в ней в прошлом году. Я был бы очень обязан Вам за сообщение, кто в прошлом

⁴⁰ Кулаковским.

⁴¹ Слово написано над рядом.

году приглашался в комиссию в качестве экзаменаторов. Вообще, чем больше ознакомите Вы меня предварительно с подробностями предстоящей мне деятельности, тем более обяжите глубоко уважающего Вас и искренне преданного

В. Латышева.

Казань, 11/III [18]92.

Ново Комиссариатская ул., д. Чернойрова.

IP НБУВ, ф. III, од. зб. 20431, арк. 1–2, автограф.

4. **В. Латышев – Т. Флоринському, Санкт-Петербург – Київ, 29 січня 1894 р.**⁴²

Простите, многоуважаемый Тимофей Дмитриевич, что я позволяю себе ответить на Ваше любезное письмо этой краткой запиской: завален делом, отлагать ответа и томить Вас дальнейшими ожиданиями не хочется. По наведенным справкам к нам не поступало никакого представления об Аничкове⁴³ и Гливенко⁴⁴, и, стало быть, дело о них преспокойно вылеживается в недрах Вашей Поп[ечитель]ской канцелярии. Чья тут вина – судить не нам...

Многоуважаемой Вере Ивановне⁴⁵ благоволите передать мой почтительный привет. Крепко жму Вашу руку.

Искренне преданный

В. Латышев.

19/I [18]94.

[Санкт-Петербург].

IP НБУВ, ф. III, од. зб. 20432, арк. 1–1, автограф, поштівка.

5. **В. Латышев – Т. Флоринському, Санкт-Петербург – Київ, 27 січня 1897 р.**

Многоуважаемый Тимофей Дмитриевич!

На полученное вчера любезное письмо Ваше спешу Вас уведомить, что 1) причиной неисполнения ходатайства Вашего факультета относительно

⁴² Текст виконаний на поштівці, на одній стороні якої написана адреса: “В Києв. Его Высочородию Тимофею Дмитриевичу Флоринському, г[осподину] профессору Университета, Мариинско-Благовещенская, д[ом] проф[ессора] Шиллера”.

⁴³ Анічков, Свген Васильович (1866–1937) – історик літератури, фольклорист, приват-доцент по кафедрі західних літератур Київського університету св. Володимира (з 1895).

⁴⁴ Гливенко, Іван Іванович (1868–1931) – історик літератури, літературознавець, викладач всесвітньої літератури Київського університету св. Володимира.

⁴⁵ Флоринська (Кремкова), Віра Іванівна – дружина Т. Флоринського (вінчання – у 1885 р.).

Глонне⁴⁶, Тарле⁴⁷ и Бокадорова⁴⁸ послужил исключительно недостаток средств, так как кандидатов на оставление при Ун[иверсите]тах и на командировку за границу было представлено из разных университетов, было представлено гораздо больше, нежели сколько позволяли наши свободные средства, и поэтому приходилось делать из них строгий выбор, принимая в соображения разные pro и contra. 2) Предпочтение Кожину⁴⁹ перед Глонне оказалось потому, что их представления Попечителя не видно было, чтобы второй⁵⁰ стоял гораздо выше первого, а между тем в пользу первого говорили некоторые особенные обстоятельства. 3) Ответ, что Бокадоров не может быть командирован за границу (вм[есто] оставлен при Ун[иверсите]те), объясняется простой и вполне возможной ошибкой делопроизводителя, которому пришлось сразу писать много подобных ответов как об оставляемых, так о командируемых. 4) Против оставления Глонне, Тарле и Бокадорова на наступивший год при Ун[иверсите]те без содержания Министерство, в случае нового о сем представления попечителя, ровно ничего иметь не будет, а на будущий год, быть может, удастся дать им и содержание, если Вы нам осенью об этом напомните.

Вот, кажется, и все, что могу Вам сообщить о протежируемых Вами юношах. За сим покорнейше прошу Вас передать выражение моего глубокого почтения Вере Ивановне, перецеловать моих маленьких приятелей Митю⁵¹ и Сережу⁵², поцеловать ручку “девице”⁵³ и принять уверение в несомненно дружеских чувствах,

Ваш В. Латышев.

27/І [18]97.
[Санкт-Петербург].

ІР НБУВ, ф. ІІІ, од. зб. 20433, арк. 1–2, автограф.

⁴⁶ Особу ідентифікувати не вдалося.

⁴⁷ Тарле, Євген Вікторович (1874–1955) – історик, академік АН СРСР (1927).

⁴⁸ Бокадоров, Микола Костянтинович – літературознавець.

⁴⁹ Особу ідентифікувати не вдалося.

⁵⁰ Далі знаходиться закреслене “бул”.

⁵¹ Флоринський, Дмитро Тимофійович (1899–1938). – страший син Т. Флоринського. У довідкових виданнях рік його народження відносять до 1899 р. (див., напр.: *Флоринский Тимофей Дмитриевич* [Електронний ресурс], режим доступу: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/guwiki/695885>), хоча там же зазначається, що він 1911 р. закінчив юридичний факультет університету св. Володимира, але Флоринський навряд чи міг це зробити у 12 років. Вочевидь, трапилась помилка і рік народження Дмитра – не 1899-й, а 1889 р. і він є старшим, а не середнім сином). Дмитро Флоринський був дипломатом, після більшовицького перевороту був в еміграції, а у 1920 р. повернувся до Радянської Росії. Репресований, реабілітований посмертно.

⁵² Флоринський, Сергій Тимофійович (1891–1916) – середній син Т. Флоринського. Загинув на фронті під час Першої світової війни у 1916 р.

⁵³ Можливо, мовиться про доньку Т. Флоринського – Віру Тимофіївну (Савицьку).

6. В. Латишев – Т. Флоринському, Санкт-Петербург – Київ, 5 березня 1899 р.

Многоуважаемый Тимофей Дмитриевич!

Воля начальства снова доставляет мне удовольствие провести май месяц в Вашем Богоспасаемом Киеве, руководя испытаниями университетской филологической молодежи. Поэтому спешу обратиться к Вам с покорнейшею просьбою: 1) по возможности поскорее (если можно, даже по телеграфу) уведомить меня, угодно ли Вам, Ф.Я. Фортинскому⁵⁴, В.С. Иконникову⁵⁵, И.А. Лециусу⁵⁶, А.И. Сонни⁵⁷ и П.В. Владимирову⁵⁸ ⁵⁹ быть членами Комиссии, а в случае если кто-либо из названных лиц (напр[имер] П.В. Владимиров) по состоянию здоровья или по другим причинам не может нести эти обязанности, то кем его можно будет заменить. В виду сравнительно позднего времени назначенье членов желательно по возможности ускорить. 2) Не откажите по установившемуся обычаю переговорить с лицами, намеревающимися держать экзамены, относительно распределения экзаменов и сообщить мне проектец такого распределения. Я лично заранее согласен на всякое распределение, лишь бы оно было согласно с действующими правилами. Интересно было бы также знать, хотя приблизительно, общее число лиц, намеревающихся приступить к экзаменам, и разделение их по специальностям. Классиков, вероятно, будет много?

В приятном ожидании личного свидания крепко жму Вашу руку, прошу передать мой почтительный привет многоуважаемой Вере Ивановне и верить в мое искреннее уважение и всегдашнюю готовность к услугам.

В. Латышев.

5/III [18]99.

[Санкт-Петербург], Чернышева пер., 16.

IP НБУВ, ф. III, од. зб. 20434, арк. 1–1зв., автограф.

⁵⁴ Фортинський, Федір Якович (1846–1902) – історик-медієвіст, ординарний професор (з 1897), декан історико-філологічного факультету (1887–1890), ректор (1890–1902) університету св. Володимира.

⁵⁵ Іконніков, Володимир Степанович (1841–1923) – історик, член-кореспондент (1893 р.), академік (1914) Петербурзької академії наук, академік ВУАН (з 1921 р.), декан історико-філологічного факультету університету св. Володимира (1877–1880, 1883–1887).

⁵⁶ Лециус, Йосип Андрійович (1860 – ?) – філолог-класик, викладач університету св. Володимира у 1885–1911 рр.

⁵⁷ Сонні, Адольф Ізраєлевич (1861–1922) – філолог-класик, ординарний професор університету св. Володимира (з 1897 р.).

⁵⁸ Владимиров, Петро Володимирович (1854–1902) – філолог, професор університету св. Володимира по кафедрі російської мови та словесності.

⁵⁹ Не называю Ю.А. Кулаковского, потому что он получает назначение председательствовать, кажется, в Одессу. Примітка виконана самим В. Латишевим, її місце позначено знаком “х”.

7. В. Латишев – Т. Флоринському, Санкт-Петербург – Київ, 21 жовтня 1902 р.

Многоуважаемый Тимофей Дмитриевич.

Ю.А. Кулаковский по приезде сюда передал мне несколько Ваших последних работ, а затем, всего лишь несколько дней тому назад, и Ваш портрет, извиняясь за задержку последнего тем, что не посмотрел на адрес и думал, что портрет предназначен В.И. Ламанскому⁶⁰. Пользуясь первою свободною минутою (которые теперь очень редко выпадают на мою долю), чтобы сердечно поблагодарить Вас за добрую память и особенно за карточку, которая послужит мне живым напоминанием о прекрасных майских днях, которые мне неоднократно доводилось проводить в милом Киеве в постоянном общении с Вами.

Мы буквально каждый вечер, не исключая и праздников, с достойным лучшей участи усердием упражняемся в словоизвержении в унив[ерситетской] Комиссии или в ее многочисленных подразделениях, – подкомиссиях, секциях, подсекциях и т[ому] п[одобном] – на деле подвигаемся вперед довольно туго: до сих пор успели разобраться всего в 2–3 вопросах: о служебных правах, об экзаменах (государственные с треском провалились), об экстернах – и только. Быть может, вчера рассмотрен еще какой-нибудь вопрос без меня, так как я просидел всего 1½ часа и в 9½ сбежал из заседания. Об усердии может наглядно свидетельствовать тот факт, что в прошлый четверг мы сидели с 8½ вечера до 2½ ночи!.. Когда и как все это покончиться, ведает один Аллах, – да впрочем и в этом позволительно сомневаться. Правда, Зенгер⁶¹ выразил желание покончить к половине ноября, но если дело будет продолжаться так, как шло до сих пор, то это абсолютно невозможно.

Однако, “глаголь времен” показывает, что и сейчас пора надевать вицмундир и отправляться в обычный путь – к Чернышеву мосту⁶². Благоволите передать мой почтительный привет многоуважаемой Вере Ивановне, поклон молодежи и особый поцелуй милому Мите. Крепко жму Вашу руку и еще раз сердечно благодарю за память.

Искренне преданный

Ваш В. Латышев.

21/X. 1902. [Санкт-Петербург].

IP НБУВ, ф. III, од. зб. 20435, арк. 1–2, автограф.

⁶⁰ Ламанський, Володимир Іванович (1833–1914) – історик-славіст, філолог, академік Петербурзької академії наук (з 1900 р.).

⁶¹ Зенгер, Григорій Едуардович (1853–1919) – філолог-класик, член-кореспондент Петербурзької академії наук (з 1907 р.), у 1902–1904 рр. очолював Міністерство народної освіти.

⁶² Міст через р. Фонтанку у Санкт-Петербурзі, таку назву мав у 1798–1948 рр., нині – міст Ломоносова.

8. *В. Латишев – Т. Флоринському, Санкт-Петербург – Київ, 1 червня 1907 р.*⁶³

1 июня 1907 г.

[Санкт-Петербург].

Дорогой Тимофей Дмитриевич,

позвольте мне побеспокоить Вас маленьким челобитьем. Податель этой записки, наш студент II к[урса] Александр Голованский⁶⁴, отправляющийся на каникулы домой в Киевскую губ[ернию], не успел по болезни закончить своего курсового сочинения и хотел дописать его летом, для чего ему нужны некоторые пособия, обозначенные в прилагаемом списке. Предполагая, что все эти книги найдутся в Вашей библиотеке, я очень прошу Вас одолжить их на лето г[осподину] Голованскому. Он – юноша деловитый и аккуратный и – я уверен – вернет Вам книги в полной исправности.

Крепко жму Вашу руку и прошу передать мой почтительный привет многоуважаемой Вере Ивановне.

Весь Ваш *В. Латышев*.

IP НБУВ, ф. III, од. зб. 20436, арк. 1, автограф.

9. *В. Латишев – Т. Флоринському, Київ – Київ, 20 квітня ??? р.*

Василий Иванович Латышев⁶⁵

очень просит многоуважаемого Тимофея Дмитриевича великодушно извинить его за то, что не мог лично поблагодарить его за любезное внимание, будучи крайне обременен разными хлопотами, неизбежными перед отъездом, и искренне сожалеет, что не имел удовольствия видеть Тимофея Дмитриевича у себя вчера вечером.

20/IV.[????]

[Київ].

IP НБУВ, ф. III, од. зб. 20437, арк. 1–1зв., автограф.

Шостий археологічний з'їзд в Одесі, де Латишев познайомився з Флоринським та іншими колегами, став важливою віхою в його науковій кар'єрі – його було обрано дійсним членом Одеського товариства історії та старожитностей. Це сталося на 219-му засіданні Товариства, причому

⁶³ Написаний на бланку директора Історико-філологічного інституту. У лівому верхньому куті заповнений штамп: “М.Н.П., Директор імператорського Історико-філологічного інституту, 1 июня 1907 г.”.

⁶⁴ Особа не ідентифікована.

⁶⁵ Слова надруковані на візитівці.

з порушенням процедури, адже особи, які балотувались на дійсні члени, мали обиратись тільки на наступному засіданні⁶⁶. Для Латишева в цьому випадку зробили виняток. Зв'язок вченого та Товариства був взаємовигідним, адже багато епіграфічних матеріалів, що перебували у сфері наукового зацікавлення Латишева, знаходились у музеї цього товариства; натомість воно залучило до своїх лав відомого дослідника південноукраїнської епіграфіки. Зокрема, на сторінках “Записок” Одеського товариства Латишев опублікував низку статей.

Проте не всі члени Товариства були задоволені присутністю Латишева в його лавах, з-поміж них був директор його музею та бібліотеки Ернест Романович фон Штерн (1859–1924). Справа в тім, що між обома вченими були, м'яко кажучи, доволі напружені стосунки, адже Штерн публікував пам'ятки південноукраїнської епіграфіки без порад Латишева, який вельми ревниво ставився до “вторгнення” у межі своєї “монополії” на дослідження цих пам'яток⁶⁷. Латишев часто давав принизливу критику епіграфічним студіям Штерна, особливо у приватному листуванні⁶⁸. Конфлікт мав наслідком те, що Латишев для публікації епіграфічних пам'яток, які зберігаються у фондах музею Товариства, змушений був звертатись з проханням зняття естампажів до сторонніх осіб⁶⁹. Тим не менше, обидва мали епістолярні контакти, які мали сухий діловий характер, що добре помітно у листі Латишева до Штерна, який стосується можливості публікації окремим виданням Археологічної комісії результатів дослідження поселення на Березані, яке Штерн вивчав у 1904–1909 та 1913 рр.⁷⁰ і за результатами яких була видана низка публікацій⁷¹. Тоді у Штерна виникла ідея публікації повного звіту у “Матеріалах” Археологічної комісії, позитивне рішення якої щодо публікації окремої збірки по Березані й стало причиною написання цього листа Латишевим, адже він був членом Ради цієї комісії. На жаль, цей проект по публікації так і не був з якихось причин реалізований.

Лист зберігається у фонді Одеського товариства історії та старожитностей (ф. V) Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Друкується мовою оригіналу сучасним правописом.

⁶⁶ А.Л. Есипенко, *В.В. Латышев в Одессе*, СА 28 (1958) 34.

⁶⁷ С. Жебелев, *Василий Васильевич Латышев (29 июля 1855–2 мая 1921)* [Некролог], ВВ 24 (1926) 108.

⁶⁸ И.В. Тункина, *Op. cit.*, с. 198–199.

⁶⁹ *Ibid.*, с. 199.

⁷⁰ *Штерн Эрнст Романович* [Електронний ресурс], режим доступу: http://www.borysthenes.org/content/researchers/researchers_04.htm.

⁷¹ *Бібліографія*, [Електронний ресурс], режим доступу: http://www.borysthenes.org/content/bibliography/bibliography_rubrica.php?rubr=%F0%E0%F1%EA%EE%EF%EA%E8&xsrc=%D8.

10. В. Латышев – Е. Штерну, Санкт-Петербург – Одеса, 3 листопада 1910 р.

Глубокоуважаемый Эрнест Романович,

Очень извиняюсь, что замедлил ответить на Ваше любезное письмо от 25 окт[ября]. Причина та, что я хотел дать определенный ответ на Ваши вопросы, а для этого надо было доложить Ваше письмо в общем заседании Комиссии, которое состоялось только вчера. По обсуждении программы Вашего предполагаемого издания Комиссия уполномочила меня сообщить Вам, что она с искренним сочувствием принимает Ваше предложение издать Березань⁷² в “Материалах”⁷³ и просит Вас только по мере возможности ограничить выбор рисунков для таблиц, чтобы было отнюдь не более 12, и выслать эти рисунки в возможно скором времени в Комиссию для составления сметы стоимости таблиц и – вместе с тем – всего издания и для заказа самих таблиц. Пока они будут изготовляться, Вам можно будет обрабатывать I-ю часть, а затем, по изготовлении таблиц, и II-ю. Итак, ждем Ваших материалов для таблиц.

Искренне преданный

В. Латышев.

3/XI [1910]⁷⁴.

[Санкт-Петербург].

IP НБУВ, ф. V, од. зб. 2367, арк. 1–1зв., автограф.

Якщо попередні матеріали стосувались викладацької та адміністративної діяльності, то наступні мають відношення саме до наукової. Безперечно, славу Латышеву як науковцю принесли, насамперед, його епіграфічні студії над публікацією зведеного каталогу пам’яток епіграфіки, що були виявлені та продовжували відшукуватись на північнопричорноморських теренах. Ця праця була розпочата дослідником у 1882 р. з ознайомлення з відповідною літературою, логічним продовженням чого стала його подорож різними містами півдня Російської імперії для ознайомлення з оригіналами цих пам’яток⁷⁵. Саме під час цієї подорожі, як засвідчують збережені

⁷² Березань – острів у Чорному морі, неподалік від сучасного м. Очаків. У давні часи він був півостровом і тут з кінця VII ст. до н.е. існувало грецьке поселення Борисфен. З VI ст. до н.е. населення поступово переміщується до розташованої неподалік Ольвії, а на Березані залишається невелике поселення. Нині – складова Національного історико-археологічного заповідника “Ольвія”.

⁷³ Періодичне видання імператорської Археологічної комісії. Протягом 1866–1918 рр. вийшли друком 37 номерів. Том по “Березані” так і не був надрукований.

⁷⁴ Рік визначений за штемпелем на конверті, який міститься у справі разом з листом.

⁷⁵ И.В. Тункина, *Op. cit.*, с. 187.

листи, він познайомився у Херсоні з Платоном Осиповичем Бурачковим (1815–1894), колекціонером та археологом-самоуком, членом Одеського товариства історії та старожитностей (з 1866 р.). Ця зустріч для Латишева була знаковою, адже в подальшому Бурачков всіляко допомагав фахівцю-епіграфісту у відшукуванні нових пам'яток та виготовленню естампажів з них. Зокрема, саме завдяки допомозі Бурачкова під час підготовки до друку першого випуску “*Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae*” (1885) були внесені правки та усунуті помилки в прочитанні написів № 133 та № 121, а також потрапили до корпусу епіграфічні пам'ятки № 76, № 114, №№ 168–169. Тож не буде перебільшенням твердження, що херсонський колекціонер старожитностей був одним з тих, чия допомога дозволила Латишеву підготувати видання, що й до сьогодні не втратило свого наукового значення. Цей факт варто підкреслити, адже у працях петербурзьких архівістів серед осіб, які допомагали Латишеву в дослідженнях, ім'я Бурачкова не згадується взагалі⁷⁶. Вивчення ж українських архівних матеріалів дозволило усунути цей недолік.

Листи Латишева до Бурачкова, з-поміж яких зберігається й один лист епіграфіста до онука Платона Осиповича – Олександра Ростковського, були передані родичами А. Маркевичу для складання “записки про його життя”, проте “їх виявилось недостатньо” для цього; тому, за погодженням з родичами, усі папери були передані до архіву Одеського товариства з тою метою, що хтось у майбутньому таки виконає те завдання, яке Маркевичу не вдалося зробити; вже тоді була відмічена їхня наукова цінність⁷⁷. Нині ці листи зберігаються у фонді Одеського товариства історії та старожитностей (ф. V) Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Друкуються мовою оригіналу сучасним правописом.

11. **В. Латишев – П. Бурачкову**, Санкт-Петербург – Херсон, 12 вересня 1883 р.

Милостивый Государь Платон Осипович.

Посылаю вместе с сим на Ваше имя экземпляр своей диссертации “О некоторых ионических и дорических календарях”, покорнейше прошу Вас принять его на память о тех приятных и поучительных часах, которые я имел честь провести в Вашем обществе в июне сего года. Вместе с тем позволяю себе еще раз повторить покорнейшую просьбу не оставлять меня обещанными сообщениями относительно тех или других древних

⁷⁶ И.В. Тункина, *Op. cit.*, с. 192–193.

⁷⁷ А.И. Маркевич, *Бумаги П.О. Бурачкова*, ЗООИД 20 (1897) 11, 13.

памятников, преимущественно эпитафических, если таковые будут найдены где-либо в южной России. Пользуюсь также настоящим случаем, чтобы еще раз выразить Вам мою глубокую благодарность за любезное гостеприимство в Херсоне и просить Вас принять уверение в моем совершенном к Вам уважении и всегдашней готовности к услугам.

В. Латышев.

12 сентября 1883.

С[анкт]-Петербург, Вас[ильевский] остров, здание Историко-филолог[ического] института.

IP НБУВ, ф. V, од. зб. 3064, арк. 1–1зв., автограф.

12. **В. Латышев – П. Бурачкову, Санкт-Петербург – Херсон, 31 січня 1884 р.**

31 января 1884.

[Санкт-]Петербург.

Милостивый Государь Платон Осипович.

Получив на днях почтенное письмо Ваше, с особым удовольствием спешу исполнить заключающуюся в нем просьбу. С сожалением однако приходится предполагать, что результаты моих поисков будут не особенно для Вас утешительны: таких надписей, какие Вам нужны, т[о] е[сть] с именами царей и с полными датами, оказывается немного, гораздо меньше, нежели я сам предполагал раньше. Впрочем, судите сами по прилагаемому списку. В нем я отмечаю прежде всего год Воспорской эры⁷⁸, затем имя царя, потом место издания и настоящее местонахождение камня. Не смею ручаться за абсолютную полноту моего списка, так как я пока еще не приступал к специальной обработке Воспорских надписей и в моих бумагах находятся главным образом те надписи, коих подлинники сохранились по настоящее время и списаны мною самим, тогда как из надписей, изданных раньше и мною не найденных, кое что, быть может, и ускользнуло от моего внимания. Вот мой список:

а) Керчь⁷⁹ и Тамань⁸⁰

313 г. (у Стефани⁸¹ – 315). – Аспург⁸². – Зап[иски] Од[есского] общ[ества], т. XII, стр. 214 и Отчет арх[еологической] ком[иссии] 1881 г. – Керчь.

⁷⁸ Боспорська ера веде лік від 297/296 рр. до н.е.

⁷⁹ Нині – місто в Автономній республіці Крим України. На території поселення знаходяться залишки давнього міста Пантікапей.

⁸⁰ Нині – адміністративний центр Темрюкського району Краснодарського краю Російської Федерації. На території поселення знаходяться залишки давнього міста Гермонаси.

⁸¹ Стефані, Лудольф Едуардович (1816–1887) – археолог, філолог, академік Петербурзької академії наук (1850), зберігач відділу класичних старожитностей Ермітажу.

⁸² Тіберій Юлій Рискупорид I Аспург – боспорський цар у 8 р. до н.е. – 37 р. н.е.

377. – Т[иберий] Юлий Рискупорид⁸³. – С[orpus] I[nscriptionum] Gr[aeacarum] 2114b. – Эрмитаж.

413. Т[иберий] Юлий Савромат⁸⁴ – Отчет арх[еологической] ком[иссии] 1862 г., стр. 22 – Одесский музей.

420. Т[иберий] Ю[лий] Котис⁸⁵ – Отч[ет] арх[еологической] ком[иссии] 1863, стр. 207. – Керчь.

430 (?). Т[иберий] Ю[лий] Римиталк⁸⁶ – С[orpus] I[nscriptionum] Gr[aeacarum] 2108f – неизв[естно] где находится.

448. Т[иберий] Ю[лий] Римиталк. – Отч[ет] а[рхеологической] к[омиссии] 1860, стр. 106 – Керчь.

512. Т[иберий] Ю[лий] Рискупорид⁸⁷. – Зап[иски] Од[есского] об[щества], V, стр. 3 – Од[есский] музей.

520. Т[иберий] Ю[лий] Рискупорид – Атик, Восп[орское] Царство, ч. I, № 39 – Эрмитаж.

.22 (цифра сотен не сохранилась) – Т[иберий] Ю[лий] Рискупорид. – Отч[ет] арх[еологической] ком[иссии] 1865, стр. 210, № 7. Керчь.

546. Т[иберий] Ю[лий] Рискупорид – Зап[иски] Од[есского] об[щества] V с. 13 – Одесский музей.

547 – Тот же. – Надпись изд[ана] Мордтманом⁸⁸ в прилож[ении] к 13 тому Записок Константиноп[ольского] филологич[еского] общества (1880), стр. 17, но его копия не полна и даты в ней нет. Мне удалось прочитать на камне несколько больше и разобрать дату. Камень находится в Керчи.

в) Тамань (Недвиговка)⁸⁹

452. Т[иберий] Ю[лий] Евпатор⁹⁰. – Отч[ет] арх[еологической] ком[иссии] 1870/71 стр. 232, № 2 – Эрмитаж.

485. Т[иберий] Ю[лий] Савромат⁹¹. Извлечение из отч[ета] об арх[еологических] исследованиях в 1853 г., стр. 81 и рис. 43. – Эрмитаж.

489. Савромат. – С[orpus] I[nscriptionum] Gr[aeacarum] 2132d. – Одесский музей.

517. Т[иберий] Ю[лий] Рискупорид⁹². Извл[ечения] из отчета 1853 г., стр. 84 и рис. 44. – Эрмитаж.

⁸³ Тіберій Юлій Рискупорид II – боспорський цар у 68–93 рр.

⁸⁴ Тіберій Юлій Савромат I – боспорський цар у 92–123 рр.

⁸⁵ Тіберій Юлій Котіс II – боспорський цар у 123–132 рр.

⁸⁶ Тіберій Юлій Реметалк – боспорський цар у 131–154 рр.

⁸⁷ Тіберій Юлій Рискупорид III – боспорський цар у 210–228 рр.

⁸⁸ Мордтман, Андреас Давид (1811–1879) – філолог, сходознавець.

⁸⁹ Нині – хутір Недвиговка Мясніковського району Ростовської області Російської федерації. На території поселення знаходяться залишки античного міста Танаїс.

⁹⁰ Тіберій Юлій Евпатор – боспорський цар у 154–170 рр.

⁹¹ Тіберій Юлій Савромат II – боспорський цар у 174–210 рр.

⁹² Тіберій Юлій Рискупорид III – боспорський цар у 210–228 рр.

525. Т[иберий] Ю[лий] Котис⁹³. Отч[ет] арх[еологической] к[омиссии] 1870/71, с. 251, № 9. – Эрмитаж.

527. Тот же царь. Отч[ет] а[рхеологической] к[омиссии] 1870/71, с. 251, № 10. – Эрмитаж.

533. Т[иберий] Ю[лий] Иннфимей⁹⁴. Извл[ечение] из отч[ета] 1853 г., стр. 90 и рис. 46. Эрмитаж.

533. Тот же. – *Mélanges Gr[ecs]*. – tom I, стр. 97. – Од[есский] музей.

541. Т[иберий] Ю[лий] Рискупорид⁹⁵. Отч[ет] а[рхеологической] к[омиссии] 1870/71, стр. 253, № 11. Эрмитаж.

Вот и все. Я был бы Вам очень благодарен за пополнение этого списка указаниями на такие документы, которые Вам известны, но от моего внимания почему-либо ускользнули. Душевно благодарю Вас, многоуважаемый Платон Осипович, за обещанный экземпляр Вашего каталога и жду его с величайшим нетерпением. При этом позволю себе однако быть навязчивым и напомнить Ваше обещание об оттисках некоторых из Ваших почтенных статей, которые могли бы быть полезны для моих занятий. – Решаюсь также побеспокоить Вас и еще одною покорнейшею просьбою, исполнением которой Вы премного обязали бы как меня лично, так и нашу небогатую археологическую науку: нет ли в Ваших бумагах указаний относительно времени и места находки всех или по крайней мере некоторых важнейших Ольвийских надписей из Вашей коллекции, находящихся теперь в Московском музее? И все ли они происходят из Ольвии? Если Вы будете так любезны сообщить мне такие указания, то я покорнейше просил бы вас сделать это в возможно скором времени, так как мне скоро придется приступить к печатанию Ольвийских надписей, для того, чтобы успеть приготовить их к Одесскому съезду.

Засим прошу Вас, многоуважаемый Платон Осипович, принять уверения в моем совершенном уважении и готовности служить Вам.

В. Латышев.

ИР НБВУ, ф. V, од. зб. 3066, арк. 1–2зв., автограф.

13. *В. Латышев – П. Бурачкову, Санкт-Петербург – Херсон, 20 лютого 1884 р.*⁹⁶

Многоуважаемый Платон Осипович.

Получив на днях любезное письмо Ваше от 12 февр[аля], спешу выразить Вам мою искреннейшую и задушевнейшую признательность

⁹³ Тіберій Юлій Котис III – боспорський цар у 227–234 рр.

⁹⁴ Тіберій Юлій Іннтімей – боспорський цар у 238–242 рр.

⁹⁵ Тіберій Юлій Рискупорид IV (або V) – боспорський цар у 242–276 рр.

⁹⁶ На останній сторінці олівцем П. Бурачковим занотовано: “Где и когда найдена? Где храниться? Размеры. О монетах ЕПТА”. Докладніше про монети з таким написом див.:

за то сочувствие, которое Вы питаете к моему труду и которое столь блестящим образом выразилось в присылке мне прекрасной копии ольвийской надписи⁹⁷. Вполне понятно и естественно, что я в высшей степени дорожу полнотою моего сборника и потому всякое дополнение к нему чрезвычайно меня радует, а в особенности такое, какое прислано Вами; оно было для меня сюрпризом тем более приятным, чем более неожиданным. Я немедленно отвел этому документу подобающее ему место среди других подобных, которых по настоящее время набралось довольно много, и теперь осмеливаюсь обратиться к Вам с почтительнейшею просьбою довести до конца Вашу любезность и сообщить несколько небезинтересных для меня сведений об этой надписи, именно: 1) где и когда она найдена; 2) где храниться в настоящее время; 3) описание внешности камня, т[о] е[сть] мрамор ли, или известняк, нет ли на нем каких-либо скульптурных украшений и каковы его размеры (⁹⁸вышина, ширина и толщина), если возможно, в сантиметрах. Такие внешние описания я сообщаю по возможности при каждой надписи, так как считаю их небезинтересными для археологов. Говорю также, обыкновенно, о степени сохранности надписи, но в данном случае из Вашей копии очевидно, что все буквы читаются прекрасно. К этой покорнейшей просьбе присоединяю и надежду, что Вы не откажитесь поделиться со мною копиями других ольвийских надписей, которые Вам обещаны, как Вы указали в Вашем письме.

Сердечно благодарю Вас также и за сообщение желанных сведений о надписях Вашей коллекции, находящихся ныне в Москве. Этим сообщением Вы избавили меня от ошибки относительно надписи Линлуэт⁹⁹, которую я также хотел поместить между ольвийскими, основываясь на Вашем прежнем сообщении.

Что касается до сочинения Стефани о древностях Боспора Киммерийского¹⁰⁰, то это – роскошнейшее издание на пергаменте, изданное в [18]55 г. по Высочайшему повелению под редакцией Жилия¹⁰¹ всего в 100 или 200 экземплярах, которые составляют библиографическую редкость,

П.О. Карышковский, *Монеты Ольвии. Очерк денежного обращения Северо-Западного Причерноморья в античную эпоху*, К. 1988, с. 90.

⁹⁷ Яка це саме епіграфічна пам'ятка, встановити не вдається.

⁹⁸ Далі знаходиться закреслене слово “длина”.

⁹⁹ Мовиться про епіграфічну пам'ятку, опубліковану В. Латишевим під № 33 в: *IOSPE I* (1885) s. 56–57.

¹⁰⁰ Л. Стефани, *Древности Босфора Киммерийского, хранящиеся в императорском музее Эрмитажа (С историческим введением Ф.А. Жилия)*, Санкт-Петербург 1854, т. 1 [16], 279 с.; т. 2 [4], 339 с.; т. 3 [атлас].

¹⁰¹ Жиль, Флоріан Антонович (1801–1865) – археолог, керівник 1-го відділу Ермітажу.

тем более, что, как кажется, и не поступали в продажу. Два тома заняты текстом, третий – роскошным атласом. Сочинение содержит в себе описание Керченских древностей, хранящихся в Эрмитаже (исключительно). Стефани принадлежит 2-й том, содержащий в себе надписи. Все они мною списаны, неизвестных между ними очень мало и те, исключительно, надгробия. Если Вам угодно будет, чтобы я навел в этих изданиях какие-либо справки, сделал какие-либо выписки и т[ому] п[одобное], то я вполне к Вашим услугам; это не составит для меня никакого особенного труда, так как издание легко можно достать в библиотеке Академии наук, и я почти за особенное для себя удовольствие оказать Вам ту или другую маленькую услугу в знак моей глубочайшей благодарности за Вашу, столь мною ценимую, любезность.

Еще один маленький вопрос. Какие издания считаете Вы наиболее заслуживающими внимания для ознакомления с ольвийской нумизматикой и известны ли уже науке монеты Ольвийские с надписью ЕПТА, или они впервые будут изданы в Вашем каталоге? Я пока еще нигде не находил их.

В надежде, что Вы и на будущее время не откажете мне в Вашей симпатии и любезности, прошу Вас, многоуважаемый Платон Осипович, принять уверения в моем отличном к Вам уважении, совершенной преданности и всегдашней готовности служить Вам чем смогу и имею.

В. Латышев.

20 февраля [18]84.
С[анкт]-П[етер]б[ург].

IP НБУВ, ф. V, од. зб. 3067, арк. 1–2зв., автограф.

14. В. Латышев – П. Бурачкову, Санкт-Петербург – Херсон, 5 березня 1884 р.

Многоуважаемый Платон Осипович!

Спешу принести Вам искреннейшую благодарность за скорое и любезное исполнение моей покорнейшей просьбы относительно описания внешности сообщенной Вами мне надписи, а также за щедрые нумизматические указания относительно τὼν ἐντά. У Бларамберга¹⁰² я, правда, и сам нашел эту монету, но уже после отправления к Вам письма, так что раскаивался потом, что потревожил Вас. Показания эпиграфические мне все были известны. Относительно вновь полученных Вами надписей Вы изволите писать, что это только фрагменты, ничего ценного не заключающие, – и

¹⁰² Бларамберг, Иван Павлович (1772–1831) – археолог, засновник та керівник Одеського музею, а також Керченського музею старожитностей.

тем не менше Вы доставили бы мне величайшее удовольствие сообщением с них копий, так как я, в видах возможно большей полноты моего сборника, включу в него все известные мне мелочи. Они тоже имеют свое значение и подчас немаловажное: так, напр[имер], мне в нескольких случаях удалось соединить отдельные куски, как несомненно принадлежащие к одному документу. В числе Ваших надписей, находящихся в Москве, есть два такие обломка, а третий, как оказалось, был издан уже Беком, хотя теперь, к сожалению, неизвестно где находится¹⁰³.

Меня ничуть не удивляет, что Вы нашли пропуск в моем списке Воспорских надписей: я Вам, кажется, писал, что пока еще не занимался специально их разработкою и не ручаюсь, что имею все копии. Вы же, возвращаясь в этой области в течение четверти века, естественно гораздо более знакомы с литературою предмета, нежели я успел познакомиться в один год. Я не смею прямо просить Вас – это было бы, действительно, слишком смело с моей стороны, – но я был бы весьма Вам обязан, если бы Вы были столь любезны сообщить мне самые краткие указания о надписях, которых не хватает в моем списке. Прибавлю, впрочем, что я поместил в нем только такие, в которых и имя царя и дата сохранились вполне.

Относительно надписи ЕРНННС ЄЛОТНС¹⁰⁴ я действительно забыл упомянуть в прошлом письме, но впрочем должен признаться откровенно, что я не могу сказать Вам о ней ничего определенного, так как во-первых, я не нумизмат, а во-вторых слово ЄЛОТНС до сих пор неизвестно и трудно решить, откуда оно могло быть произведено. Разве от ёлос?

Позвольте надеяться, многоуважаемый Платон Осипович, что Вы не откажете призреть милостивым оком на мои покорнейшие просьбы и этим премного обяжите глубоко уважающего Вас, всецело преданного и всегда готового служить Вам

В. Латышева.

5 марта 1884.

С[анкт]-П[етер]б[ург].

ІР НБУВ, ф. V, од. зб. 3068, арк. 1–2зв., автограф.

15. **В. Латышев – П. Бурачкову, Санкт-Петербург – Херсон, 3 квітня 1884 р.**

Многоуважаемый Платон Осипович!

Занятый многообразными служебными обязанностями и окончательным подготовлением к печати моего труда, я, к сожалению, до сих

¹⁰³ Мовиться про епіграфічну пам'ятку, опубліковану В. Латышевим під № 27 в: *IOSPE I* (1885) 68–69.

¹⁰⁴ Про ці монети див.: П.О. Карышковский, *Op. cit.*, с. 99–101.

пор не мог улучшить минуты, чтобы выразить Вам мою искреннейшую благодарность за присылку эстампажа с полученного Вами ольвийского фрагмента. Эта новая любезность Ваша тем более меня обрадовала, что присланный фрагмент более интересен, чем можно было бы ожидать по Вашему первому известию о нем: при первом же взгляде на него я мог констатировать несомненно, что Ваш обломок происходит от этого самого документа, другой фрагмент которого попал в Одесский музей и недавно издан В.Н. Юргевичем¹⁰⁵ в Зап[исках] Од[есского] общ[ества] т[ом] XIII стр. 115¹⁰⁶. Оба фрагмента в нескольких строках совершенно сходятся и позволяют восстановить почти целиком содержание документа¹⁰⁷, который таким образом с честью будет фигурировать в моем сборнике.

Поздравляя Вас душевно с наступающим Великим праздником и надеясь, что Вы и на будущее время не лишите меня Вашего доброго расположения, прошу Вас, многоуважаемый Платон Осипович, принять уверение в моем глубоком к Вам уважении и совершенной преданности.

В. Латишев.

3 апреля [18]84. [Санкт-Петербург].

IP НБУВ, ф. V, од. зб. 3069, арк. 1–1зв., автограф.

16. *В. Латишев – П. Бурачкову, Санкт-Петербург – Херсон, 18 жовтня 1884 р.*

Многоуважаемый Платон Осипович!

Получив на днях Ваше любезное письмо, я с весьма понятным нетерпением ожидал и повестки, которая пришла лишь тремя днями позже, так что я только вчера получил с почты Ваш драгоценный подарок. Нечего и говорить о том восторге, с которым я принял это новое доказательство Вашей доброты и дружеского ко мне расположения, которым я имею полное право гордиться. Мне нечем пока – да конечно нечем будет и впоследствии – доказать Вам на деле свою глубочайшую признательность, я навсегда остаюсь Вашим должником и теперь могу только попросить Вас принять мое искреннейшее задушевнейшее русское “спасибо” за Вашу добрую память и расположение.

Присланный Вами список с нового ольвийского документа¹⁰⁸ превзошел все мои ожидания. Действительно драгоценный, единственный

¹⁰⁵ Юргевич, Владислав Норбертович (1818–1898) – археолог, філолог, секретар (1875–1883), віце-президент (1883–1898) Одеського товариства історії та старожитностей.

¹⁰⁶ В.Н. Юргевич, *Отрывок греческой надписи, найденной в Ольвии в 1882 году*, ЗООИД 13 (1883) 115–116.

¹⁰⁷ Мовиться про напис, опублікований В. Латишевим під № 15 в: *IOSPE I* (1885) 28–30.

¹⁰⁸ Мовиться про напис, опублікований В. Латишевим під № 114 в: *IOSPE I* (1885) 142–145.

в своем роде памятник! К крайнему сожалению, то обстоятельство, что он попорчен сверху, лишает нас возможности определить, что это был за список, но и в настоящем своем виде он представляет множество интереснейших данных для ольвийской ономастологии; тем более, что между записанными в нем гражданами встречаются несколько старых знакомых, как, напр[имер], Κλεόμβροτος Παντακλέσος, о котором мы знаем из двух других неизданных надписей (одна в Эрмитаже, другая в Одесском музее), что он построил в Ольвии башню Иракла и часть стены; далее Ηρόσβν Προτογένους, действительно может отец знаменитого Протогена¹⁰⁹ или сын его; далее Διονύσιος Ἀγυρίτων, которому была воздвигнута двумя его сыновьями статуя, как видно из сохранившейся надписи над пьедесталом, бывшим также в Вашей великолепной коллекции, а теперь находящемся в Моск[овском] истор[ическом] музее. Надпись по-видимому прекрасно сохранилась и Ваш великолепный снимок не оставляет желать ничего лучшего. Но тем не менее, для того, чтобы столь важный документ при издании был снабжен всеми нужными подробностями, я позволяю себе обратиться к Вам с покорнейшею просьбою принять на себя труд сообщить о нем некоторые добавочные сведения, а именно: 1) Ваш снимок вполне ли равен камню по величине, так чтобы можно было на основании его сообщить размеры камня? 2) Камень по всей вероятности мраморный и обломан со всех сторон кроме¹¹⁰ левой? 3) какова его¹¹¹ толщина? (если можно, в сантиметрах). 4) когда он найден, где именно¹¹² и при каких обстоятельствах, т[о] е[сть] случайно ли или при раскопках? Эти сведения будут далеко небезинтересны для читателей.

Мне крайне совестно быть вечно попрошайкой. Но Вы знаете, с каким живым интересом я отношусь к порученному мне труду и как забочусь о его возможной полноте. Вот поэтому то, в видах чисто научных, я позволю себе утрудить Вас как предыдущими просьбами, так и потому, чтобы Вы не оставили меня и на будущее время сообщением копий памятников, какие у Вас находятся. Помнится мне, Вы упоминали в Одессе, что у Вас есть несколько новых мелких обломков. Быть может тот или другой из них окажется по Вашему мнению заслуживающим внимания ученых, в таком случае позвольте и впредь рассчитывать на Вашу любезность.

С своей стороны сочту своим приятнейшим долгом в первую же свободную минуту исполнить Вашу просьбу относительно библиографической заметки о Вашем прекрасном, достойном всякого уважения труде.

¹⁰⁹ Про декрет на честь Протогена докладніше див.: *IOSPE I* (1885) 30–45.

¹¹⁰ Далі йде закреслене “пр” – початок помилкового слова “правой”.

¹¹¹ Далі йде закреслене “в” – початок помилкового слова “высота”.

¹¹² Слова “где именно” написані над рядком.

Еще раз повторяя мою почтительнейшую благодарность за дорогой подарок и поручая себя Вашему любезному вниманию, остаюсь душевно Вам преданный, глубоко уважающий и всегда готовый к услугам

В. Латышев.

18 октября [18]84.
[Санкт-]Петербург.

IP НБУВ, ф. V, од. зб. 3070, арк. 1–3зв., автограф.

17. *В. Латышев – П. Бурачкову, Санкт-Петербург – Херсон, 11 листопада 1884 р.*

Многоуважаемый Платон Осипович!

И на этот раз позвольте мне начать мое письмо с выражения моей искреннейшей и глубочайшей благодарности за новое доказательство Вашей любезности ко мне, интереса к порученному мне Археолог[ическим] обществом делу и желания способствовать по возможности его полноте. Присланные Вами в последний раз в прекрасных снимках надписи, уступая, конечно, по значению списку собственных имен, тем не менее займут почетное место в ряду им подобных. Надгробную надпись¹¹³ я уже приготовил к печати; при этом позволил себе высказать маленькое сомнение относительно того, вполне ли верно Ваш рисовальщик скопировал все буквы. Именно мне кажется, что во 2-й строке средней надписи, вырезанной более мелкими буквами, вместо CHMONONTOS (как в копии), должно стоять DNMOKWNTOS, а в 1-й строке правой (от зрителя) надписи должно быть не DNMOKON, а DNMOKWN. Позвольте мне надеяться, что Вы не откажитесь разрешить мое сомнение и сообщить, кто ошибся: резчик, рисовальщик или Ваш покорный слуга. Надпись на камне принадлежит к числу загадочных, подобно двум маленьким плиткам из Вашей коллекции в Московском истор[ическом] музее¹¹⁴: буквы по-видимому греческие (впрочем, с особенностями), читаются прекрасно, а между тем смысла никакого не выходит. Я думаю, не принадлежат ли эти надписи какому-либо местному племени, усвоившему греческий шрифт? Того же мнения держатся и мои знакомые, которым я показывал эти надписи.

Вы совершенно верно заметили в Вашем письме, что я очень занят моим сборником, тем более что заниматься то приходится урывками в свободное время от лекций и приготовления к ним. Поэтому не взыщите, что мне до сих пор не удалось познакомиться с Вашим прекрасным трудом

¹¹³ Мовиться про напис, опублікований В. Латышевим під № 121 в: *IOSPE I* (1885) 150–151.

¹¹⁴ Мовиться про епіграфічні пам'ятки, опубліковані В. Латышевим під № 166 та № 167 в: *IOSPE I* (1885) 164, табл. II.

так внимательно, как он того заслуживает. Справляться в нем приходилось, впрочем, уже много раз, и из этого поверхностного знакомства я вынес убеждение, что Вы подарили нашу бедную науку таким трудом, который должен сделаться настольным для всякого мало-мальски интересующегося судьбами Припонтийских колоний: строгая система в распределении монет, вполне точные их описания, иллюстрируемые прекрасными таблицами – все это дает возможность легко и скоро ориентироваться в предмете даже таким профанам, как я, а в примечаниях Вы затрагиваете массу вопросов, которая заставляет положительно изумляться обширности и всесторонности Вашего знакомства с предметом. Что касается до надписи Протогена, то я¹¹⁵ на основании разных данных все более о более убеждаюсь, что она принадлежит к III в. до Р.Х. Распространяться здесь об этих данных я не буду, так как изложить их вкратце очень трудно, а потому позвольте мне еще раз выразить Вам мое задушевнейшее спасибо за прекрасные подарки и просить Вас принять уверение в моем глубочайшем к Вам уважении и совершенной преданности.

В. Латышев.

11/XI [18]84.

[Санкт-]Петербург.

IP НБУВ, ф. V, од. зб. 3071, арк. 1–2зв., автограф.

18. *В. Латышев – П. Бурачкову, Санкт-Петербург – Херсон, 7 грудня 1884 р.*

Многоуважаемый Платон Осипович!

Как ни совестно мне постоянно надоедать¹¹⁶ Вам своими просьбами, но желание по возможности удовлетворительно исполнить порученную мне Археологическим обществом задачу превозмогает и заставляет снова побить Вам челом. Вы припомните, быть может, что, когда я имел честь быть в Вашем доме весною прошлого года, Вам угодно было позволить мне снять копии с двух загадочных ольвийских надписей. На одном камне оказались буквы ВА† || КЮ¹¹⁷, на другой – строки: Μ ΕΦΝΕ || ΜΑΡΙΑ¹¹⁸

Я прежде предполагал напечатать их обыкновенным эпиграфическим шрифтом, но теперь, именно в виде их загадочности, считаю нуж-

¹¹⁵ Далі знаходиться закреслене “вполне”.

¹¹⁶ Далі знаходиться закреслене “мой” – початок помилкового слова “моими”.

¹¹⁷ Мовиться про епіграфічну пам’ятку, опубліковану В. Латишевим під № 168 в: *IOSPE* I (1885) 164, табл. II.

¹¹⁸ Мовиться про епіграфічну пам’ятку, опубліковану В. Латишевим під № 169 в: *IOSPE* I (1885) 164, табл. II.

ным калитографировать их на особой таблице; а так как литографией можно передать все малейшие особенности начертаний, сделать факсимиле в полном смысле слова, то мои копии, сделанные на скорую руку и на глазомер, без измерений камней, являются уже недостаточными и поэтому то я позволяю себе обратиться к Вам с почтительнейшей просьбой, не найдете ли Вы возможным прислать мне рисунки с них в настоящую величину (подобно присланным уже Вами) или в определенном масштабе, или же эстампажи, собственно говоря, были бы всего удобнее для снятия facsimile; сделать же их всего лучше на обыкновенной пропускной (белой или красной, все равно) бумаге. Если Вам угодно будет принять к сердцу мою просьбу, то я попросил бы Вас ответить на нее как можно скорее, если можно, еще до праздников, так как я дошел как раз до этих загадочных памятников. Ваш¹¹⁹ список собственных имен уже напечатан, а надгробный памятник находится в типографии.

В надежде, что Вы не откажитесь дать мне новые доказательства Вашего интереса к моему сборнику и любезного внимания ко мне лично, прошу Вас, многоуважаемый Платон Осипович, принять уверение в отличном к Вам уважении и совершенной преданности.

В. Латышев.

7 декабря [18]84.

[Санкт-Петербург].

IP НБУВ, ф. V, од. зб. 3072, арк. 1–2, автограф.

19. **В. Латышев – П. Бурачкову, Санкт-Петербург – Херсон, 31 грудня 1884 р.**¹²⁰

Многоуважаемый Платон Осипович!

Прежде всего позвольте принести Вам задушевнейшие поздравления с наступлением нового года и пожелать, чтобы он был благосклонным и послушным исполнением всех Ваших планов, намерений и предначертаний. Засим примите мою благодарность за сообщение о пересылке Ваших надписей в Моск[овский] истор[ический] музей¹²¹. Я уже послал туда просьбу о присылке мне эстампажей, но боюсь, чтобы смерть графа Уварова¹²² и сопряженные с нею неизбежные хлопоты не помешали

¹¹⁹ Далі знаходиться закреслене нерозбірливе слово.

¹²⁰ На с. 2 іншою рукою посередині виконана помітка: “Латышева”, у правому кутку меншими літерами – “11 писем”.

¹²¹ Нині – Державний історичний музей (Москва, Російська федерація).

¹²² Уваров, Олексій Сергійович (1825–1884) – археолог, член-кореспондент (1856), почесний член (1856) Петербурзької академії наук, один з засновників Російського археологічного товариства та Історичного музею у Москві.

исполнению этой просьбы. По Вашей просьбе имею честь приложить при сем копию надписи Никирата¹²³, – извините, что в корректурном листе, так как чистого листа не оказалось.

Позволяя себе надеяться, что Вы и впредь не оставите меня Вашим высоко ценимым мною расположением, прошу Вас, многоуважаемый Платон Осипович, принять уверение в совершенном почтении и всегдашней готовности служить Вам.

В. Латышев.

31 декабря 1884.

[Санкт-]Петербург.

IP НБУВ, ф. V, од. зб. 3073, арк. 1–1зв., автограф.

20. **В. Латышев – П. Бурачкову**, Санкт-Петербург – Херсон, 30 березня 1885 р.

Многоуважаемый Платон Осипович!

Спешу душевно поблагодарить Вас за Вашу новую любезность, выразившуюся в присылке копии вновь найденной ольвийской надписи. По времени своего получения она оказывает для меня настоящим красным яичком к Великому дню. Крайне жаль, что от документа сохранился столь незначительный обломок, так что восстановить ее содержание нет возможности, – но и он имеет свою важность по упоминанию в нем императора Александра (Севера)¹²⁴, имя которого впервые встречается в ольвийских памятниках. Ваша присылка поспела как раз кстати, чтобы быть помещенной в *addenda*, которые уже готовы к печати.

Я сознаю себя глубоко виноватым пред Вами, многоуважаемый Платон Осипович, тем, что до сих пор не исполнил Вашей просьбы. Мне казалось наиболее удобным поместить заметку о Вашем почтенном труде в журнале Мин[истерства] нар[одного] просв[ещения] и я уже начал работать над нею, когда появился там написанный И.В. Помяловским¹²⁵ отчет об Одесском съезде¹²⁶, в котором Вашему труду посвящены две страницы. И так как я в общем признал справедливыми возражения Помяловского, то после этого уже счел не совсем удобным писать в тот же журнал подобную же заметку; что же касается заметки в одной из ежедневных газет, то мне она кажется не совсем целесообразною, так как масса читателей их

¹²³ Мовиться про напис опублікований В. Латишевим під № 17 в: *IOSPE I* (1885) 45–50.

¹²⁴ Мовиться про напис опублікований В. Латишевим під № 76 в: *IOSPE I* (1885) 109–110.

¹²⁵ Помяловский, Иван Васильевич (1845–1906) – филолог-классик, археолог, ординарный профессор у Петербургському університеті (з 1884 р.).

¹²⁶ И.В. Помяловский, *Шестой археологический съезд в Одессе 1884 г.*, ЖМНП 237 (1885 январь) 1–26.

обыкновенно проходит мимо библиографических заметок или, если и читает их, то лишь так¹²⁷ себе, без должного внимания. Впрочем, если бы Вам угодно было сделать Ваш труд более известным именно чрез посредство газеты, то я теперь более чем когда-либо к Вашим услугам, так как теперь более свободен от обязательных занятий, – лекции на высших женских курсах уже прекратились, а в Институте скоро прекратятся.

Еще раз прося Вас принять мою задушевнейшую благодарность, остаюсь глубоко уважающим Вас и всецело преданным

В. Латышев.

30 марта [18]85.

[Санкт-Петербург].

IP НБУВ, ф. V, од. зб. 3074, арк. 1–2, автограф.

21. *В. Латышев – О. Ростковскому*¹²⁸, Санкт-Петербург – Херсон, 4 грудня 1883 р.

Милостивый государь, Александр Аркадьевич.

Я навел чрез профессора И.В. Помяловского те справки, которые желал Платон Осипович, но их результатами, к сожалению, похвалиться не могу.

Книга¹²⁹ Смирнова¹³⁰ издана не Археологическим обществом, а здешним Университетом, где ее и можно будет получить, но Помяловский очень сомневается, чтобы она могла сколько-нибудь пригодиться Платону Осиповичу, так как, за исключением страниц 20 введения на русском языке, она вся сплошь наполнена разными документами на языке турецком. Что же касается до последнего отчета Археологической комиссии (за 1881 год), то он еще не вышел из печати¹³¹. Вот все, что я могу Вам сообщить, прося Вас вместе с тем не забывать нас в свободные минуты и быть уверенным в моем совершенном к Вам уважении и всегдашней готовности к услугам

В. Латышев.

4 декабря [18]83.

[Санкт-Петербург].

IP НБУВ, ф. V, од. зб. 3065, арк. 1–1зв., автограф.

¹²⁷ Далі знаходиться закреслене “же”.

¹²⁸ Ростковский, Александр Аркадьевич (1860–1903) – дипломат, онук П. Бурачкова.

¹²⁹ Мовиться про: В.Д. Смирнов, *Сборник некоторых важных известий и официальных документов касательно Турции, России и Крыма*, Санкт-Петербург 1881, XLIV + 312 с.

¹³⁰ Смирнов, Василь Дмитриевич (1846–1922) – сходознавец, тюрколог, доцент (з 1873), професор (1884) східних мов Петербурзького університету.

¹³¹ Книга вийшла друком того-таки 1883 р.

Михайло Максимович

СПОГАД ПРО ТАВРИДУ.

Лист до князя Петра Андрійовича В'яземського

Українське національне відродження XIX ст. в історіографії, як правило, обмежується діяльністю кількох інтелігентних груп у Наддніпрянській та Галицькій Україні. Лише останнім часом, насамперед завдяки працям О. Музичка¹, “повернено” в український історико-культурний процес південну Україну, натомість “український Крим” XIX ст. залишається малодослідженим і на належному рівні незактуалізованим. Однак вже те, що саме наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. Крим переживав подібні процеси з землями Гетьманської України зі становлення колоніального статусу в складі Російської імперії, зближує ці віково споріднені землі і в гуманітаристиці.

Одним з напрямків “українського тексту” Криму XIX ст. є кримські сюжети в житті й діяльності українських діячів культури, на сьогодні вже визнаних творців українського національного відродження, як, наприклад, Лесі Українки, І. Айвазовського та інших. Такий кримський сюжет присутній і в листі-спогаді про Тавриду творця української національної історіографії М. Максимовича (1804–1873 рр.), постать якого залишається ще недостатньо вивченою й висвітленою в українській гуманітаристиці².

Загалом М. Максимович відомий як перший ректор Київського університету, попри однорічний термін займання цієї посади. Що ж до наукової спадщини вченого, то, незважаючи на републікацію низки його праць з гуманітаристики в чотирьох збірниках³, що стосуються насамперед історії Середньовічної та Ранньомодерної України, вона залишається не

¹ Певним чином ці дослідження узагальнено у монографії: О. Музичко, *Південна вісь Соборності: націєтворчі процеси в Українському Причорномор'ї (кінець XIX – перша половина XX ст.)*, О. 2015.

² С.И. Пономарев, *Михаил Александрович Максимович*, Санкт-Петербург 1872; П.Г. Марков, *Жизнь и труды М.А. Максимовича*, К. 1997; Н.І. Бойко, *М.О. Максимович: “Не покину, – поки згину, – мою Україну...”* *Історіографічний нарис життя і творчості М.О. Максимовича*, Сміла 2001 та інші.

³ Див.: М.О. Максимович, *Києвъ явился градомъ великимъ...: Вибрані українознавчі твори*, Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису В.О. Замлинський; Приміт. І.Л. Бутича. Передне слово В.В. Скопенка, К. 1994; М. Максимович, *У пошуках омріяної України: Вибрані українознавчі твори*, Упор. і вст. ст. В. Короткого, К. 2003; М.О. Максимович, *Вибрані твори з історії Київської Русі, Києва і України*, Уклад., коротка біогр. та комент. П.Г. Маркова, К. 2004; М. Максимович, *Вибрані твори*, Упоряд. і вст. ст. В. Короткого, К. 2004.

достатньо дослідженою та, відповідно, залученою до українського соціо-гуманітарного дискурсу. При цьому важливим є доробок М. Максимовича і в сфері джерелознавства, наприклад, він був одним з організаторів Київської археографічної комісії, два томи праць якої вийшли за його редакцією (1845 і 1846 рр.).

У джерелознавчому плані унікальними є листи М. Максимовича, значна частина з яких була опублікована ще за життя вченого. Пізніше розпочали публікацію епістолярію Максимовича С. Пономарьов⁴ та В. Науменко⁵, а останнім часом їх корпусну публікацію (републікацію) здійснив В. Короткий⁶. Варто згадати, що жанр публічного приватного листування був особливо популярним у XIX ст. і саме це століття розкривається насамперед у листах.

Визначаючи джерелознавчу вартість епістолярію М. Максимовича, В. Короткий відмічав, що вони, будучи “сповнені духом епохи, яку він репрезентував і творцем якої певною мірою виступав, вони є важливим, а іноді і єдиним джерелом для дослідження не лише його біографії, а й багатьох процесів, що відбувалися в українському ... громадському та науковому житті XIX ст.”⁷, відтак, “все, що ми знаємо про вченого, особливо про михайлогорський період його життя, почерпнуто головним чином із листів – у них він ніби залишив нам свій автопортрет”⁸.

В. Короткий наголошував, що для Максимовича, обмеженого через хворобу в контактах із зовнішнім світом, листування було часто єдиним каналом комунікації з друзями, колегами, взагалі читачами⁹. Тут варто відмітити, що за висновками дослідників, саме Максимович став фундаментом жанру публічного спілкування у вигляді опублікованих листів, заміток, статей тощо, що були розраховані на певну суспільну реакцію¹⁰. Такими постають і спогади про Крим, де прослідковується не лише мемуарний аспект, а й внутрішній біль “михайлогорського самітника” через неможливість знову відвідати Тавриду.

Спогад про Тавриду безпосередньо адресовано Петру В’яземському (1792–1878), який саме в той час працював над дослідженням мемуарного

⁴ С.И. Пономарев, *Киевская старина и новизна*, Киевлянин 93 (1881).

⁵ В. Науменко, *Скорбная страничка из жизни М. А. Максимовича (По его черновым письмам к разным лицам)*, Киевская Старина 63 (октябрь–декабрь 1898) 273–307.

⁶ Михайло Максимович, *Листи*, упор. і вст. ст. В. Короткого, К. 2004.

⁷ В. Короткий, *Життєпис мовою листів*, [в:] Михайло Максимович, *Листи*, упор. і вст. ст. В. Короткого, К. 2004, с. 7.

⁸ *Ibid*, с. 9–10.

⁹ *Ibid*, с. 10.

¹⁰ *Ibid*, с. 16.

характеру про Росію кінця XVIII – першої половини XIX ст.¹¹ Познайомились два літератори ще 1825 р. Їхні стосунки розвивались нерівномірно. Більш активні на початку, згодом майже перервалились і лише в другій половині 1860-х років вони відновились, поштовхом до чого, на думку В. Короткого, став столітній ювілей М. Карамзіна, що відмічався 1866 р.¹² Максимович високо цінував В'яземського як літератора. Так, у листі до Г. Данилевського від 20 лютого 1856 р. він писав про В'яземського, що “він для нас вартує української весни”¹³.

Відтак, лист-спогад Максимовича про Тавриду суттєво доповнює опубліковані листи вченого до В'яземського¹⁴ і є ще однією сторінкою взаємодії двох літераторів, а з іншого, є цінним джерелом загалом з історії Криму середини XIX ст. та біографічним джерелом до життєпису Максимовича та іншого героя листа – владики Інокентія (Борисова).

На жаль, епістолярні, як і взагалі взаємовідносини Максимовича з Інокентієм (Борисовим) в історіографії залишаються майже не відомими. На сьогодні опубліковано лише один лист Максимовича до владики від 24.11.1849 р.¹⁵ Решта епістолярію була розпорошена, очевидно, ще самим Максимовичем, про що він сам писав Погодіну 16 січня 1868 р.¹⁶ Тому вже один з перших дослідників епістолярної спадщини вченого С. Пономарьов відмічав, що через таку щедрість роздачі власних листів Максимовичем у збереженій його епістолярній спадщині “ми не знаходимо жодного рядка преосв. Інокентія, Язикова, Шевченка”, а листи Гоголя були передані його вдовою Ніжинському історико-філологічному інституту¹⁷.

Взагалі постать владики Інокентія в українській історіографії залишається незаактуалізованою. Переважно статті, що йому присвячені, були опубліковані ще в XIX ст.¹⁸ Однак, така ситуація в науці зовсім не відповідає його ролі і місцю в історії України. Вже те, що він був близький до Максимовича – творця української націоналістичної історіографії, говорить про непересічність цієї постаті в українській історії.

¹¹ [В. Короткий,] *Вяземський Петро Андрійович*, [в:] Михайло Максимович, *Листи*, Упор. і вст. ст. В. Короткого, К. 2004, с. 83.

¹² *Ibid.*, с. 84.

¹³ Михайло Максимович, *Листи*, с. 112.

¹⁴ *Ibid.*, с. 85–105.

¹⁵ *Ibid.*, с. 128.

¹⁶ *Ibid.*, с. 232.

¹⁷ С.И. Пономарев, *Киевская старина и новизна*.

¹⁸ Див., наприклад: Н. Барсов, *Архиепископ Иннокентий Борисов по новым материалам его биографии*, Санкт-Петербург 1884; Т. Буткевич, *Иннокентий Борисов, бывший архиепископ Херсонский*, Санкт-Петербург 1887 та інші.

Попри те, що Інокентій народився за межами України, майже все його свідоме життя пов'язано з Україною. Так, вищу богословську освіту владика здобув у Київській духовній академії (1819–1823), де на нього звернув увагу митрополит Євгеній (Болховітінов). Вже 1829 р. він здобув ступінь доктора богослів'я, а наступного року був призначений ректором Київської духовної академії, власне про якого і згадує Максимович у своєму листі-спогаді. Окрім адміністративної роботи, Інокентій провадив активну науково-організаційну працю. В Києві він заснував часопис “Воскресное чтение” та провадив жваву науково-дослідну працю. За заслуги перед наукою 1830 р. вчений був обраний членом Академії Наук.

Окрім того, в історію української Церкви Інокентій увійшов як настоятель Києво-Братського монастиря, архімандрит Михайлівського Золотоверхого монастиря, єпископ Чигиринський, Володимирський, Харківський, а з лютого 1848 р. – архієпископ Херсонський і Таврійський. На останній посаді був одним з перших, хто розпочав археологічне вивчення Херсонеса.

Максимович познайомився з Інокентієм влітку 1834 р.¹⁹ на урочистому відкритті університету Св. Володимира, про що пізніше згадував у листі до Погодіна²⁰. Двох учених пов'язує довготривала дружба.

Інокентія Максимович згадує й в інших листах до друзів. Так, про останню зустріч з владикою Максимович писав Погодіну від 16 січня 1868 р.²¹ Очевидно, Максимович записав багато спогадів про Інокентія, про що промовляють його слова в листі до Погодіна: “буду продовжувати тобі мої спогади про Інокентія уривками з його невеликих листів до мене”²².

Таким чином спогади Максимовича про Тавриду, є не лише цінним джерелом з історії Криму першої половини ХІХ ст., а вагомим біографічним джерелом до життєпису як самого Максимовича, так і владика Інокентія (Борисова) та України загалом.

Вперше ці спогади були опубліковані у 1871 р. разом з “Листами про Київ”²³ і, наскільки мені відомо, не перевидавались. Враховуючи, що це джерело особового походження, має чітко виражений суб'єктивний характер, спогади подаються мовою оригіналу, за сучасним правописом та сучасною орфографією.

¹⁹ [В. Короткий,] *Інокентій (в миру – Іван Олексійович Борисов)*, [в:] Михайло Максимович, *Листи*, Упор. і вст. ст. В. Короткого, К. 2004, с. 127.

²⁰ Михайло Максимович, *Листи*, с. 229.

²¹ *Ibid.*, с. 229–231.

²² *Ibid.*, с. 232.

²³ Михайл Максимович, *Листьма о Кieve и воспоминание о Тавриде*, Санкт-Петербург 1871, с. 137–148.

Михаил Максимович

ВОСПОМИНАНИЕ О ТАВРИДЕ.

Письмо к князю Петру Андреевичу Вяземскому

Незабвенно для меня Черное море и мое плавание по его благоприятным для меня волнам. К нему часто неслись отсюда, вместе с Днестром, мои благословения и печали... Незабвенна для меня и моя отдохновительная гульба по Южному берегу Крыма, о котором вспоминаячи, я не раз говорил себе:

“Туда, туда!

Но быть ли там когда?”

К Вам некогда писал я из Москвы о моем первоначальном, несбывшемся желании быть в Крыму... Вам ныне хочу вспомнить мой первый день на том *Синем море* – “еже море словеть *Руское*”, по выражению Нестора, и мои первые странствия по благодатно-прекрасным местам достославной Тавриды.

Весною 1836 года, получив четырехмесячный отпуск из Киева, для поправления здоровья, я отправился из Одессы в Крым 28 мая на пароходе Петре-Великом. Между тем как другим пассажирам становилось дурно и худо, мне напротив того, с каждым часом, было все лучше и лучше, как будто год за годом спадал с моих труженых костей... И вспомнил я тогда моряка Матюшкина, говорившего в Москве, что для него нет большего наслаждения, как быть в открытом море, под парусами... И когда мы плыли открытым морем, я пожалел было: зачем я отказался от путешествия вокруг света, на которое некогда звали меня, как ботаника? Но – своего будущего не угадаешь, а прошедшего не вернешь, как и ветра в поле; а в украинской песне и ветер говорит могиле так:

“Ой хоч буду віять,

Не переставати,

Да вже того не одвіять,

Що має Бог дати!”

С наступлением вечера, я устроил себе ночлег в лодке, висевшей с правого боку парохода. Долго я лежал в ней, глядя на звездное небо и вслушиваясь в шумное море... “Небеса поведают славу Божию и о делах рук его вещает твердь...” И сладко заснул я, как дитя в люльке. Радостно мне было встречать первый день на море и ожидать восхода солнца. И вот – “оно выходит, как жених из брачного чертога своего, как исполин, веселясь, пробегает путь...” Господи, как мне хорошо тогда было!

Между тем пароход несся с нами по зеркальной зыби, чертя на ней пенистый след своего бега; за ним тянулась в воздухе длинная дымная кося; а мимо нас бежали уже картинные берега Тавриды; и наконец – мы стали у Ялты.

Она в то время строилась вновь, с нарочито узкими улицами; беспрестанно визжали татарские гарбы своими немазанными колесами, и гудели камни, взрывааемые порохом; пыл и духота были невыносимые после свежего дыханья на море. И я немедленно отправился в Магарач, к Паисию Сергеевичу Кайсарову²⁴, поджидавшему меня на своей даче.

Торопясь в Варшаву, к своему корпусу, он пробыл в Крыму еще около недели. С ним вместе начались мои купанья в море и прогулки по Южному берегу – сперва до Аюдага, а на другой день в другую сторону, до Мальцовой дачи. В эту вторую поездку мы посетили знаменитую южнобережную княгиню Голицыну, урожденную Всеволожскую²⁵, к которой было у меня письмо из Киева от ее сверстницы, Александры Петровны Хвостовой²⁶. Та старожитная и строгая княгиня, носившая всегда нагайку на своем поясе, имела большой авторитет и для высшего одесского круга. Под ее защиту являлась в то лето из Одессы покинутая и обиженная графом Виттом²⁷ – для него покинувшая своего мужа, графиня Собанская²⁸,

²⁴ Кайсаров Паісій Сергійович (1783–1844) – російський генерал, учасник Наполеонівських війн. У 1831 р., як командир 3-го піхотного корпусу, брав участь у придушенні польського повстання. Похований у Києво-Печерській лаврі.

²⁵ Голіцина Ганна Сергіївна (народжена Всеволожська) (1779–1837), княгиня, письменниця. Часто мешкала у своєму кримському маєтку Корейз, а другий маєток Голіциних назвала “Новий Світ”. У Криму Г. Голіцину називали “La vieille du rocher” (“Старуха зі скелі”), сама ж вона інколи підписувалась “La vieille des monts” (“Старуха з гір”), що було перероблено в “La vieille de mon” (“Старий чорт”). Всі мандрівники по Криму обов’язково відвідували княгиню в її маєтку.

²⁶ Хвостова Олександра Петрівна (народжена Хераскова) (1768–1853), письменниця. Останні роки життя мешкала в Києві, де була головою “Київського товариства для допомоги бідним” і начальницею жіночого училища графині Левашової.

²⁷ Вітт Іван Йосипович (1781–1840), граф, генерал, один з найуспішніших російських авантюристів першої половини XIX ст. Учасник Наполеонівських воєн, з 1811 р. таємний агент Наполеона у Варшавському герцогстві, але вже в 1812 р. зрадив Наполеона і перейшов на російську службу, брав участь у формуванні Українських козацьких полків. Один з організаторів військових поселень на півдні України. Брав участь у придушенні Польського повстання 1831 р., після чого був призначений Варшавським воєнним губернатором. Після цивільного шлюбу з полькою Собанською 1832 р. знятий з посади губернатора і призначений головою суду над польськими повстанцями.

²⁸ Собанська Кароліна Розалія Текла (народжена Ржевуська) (1795–1885), одна з перших красунь Східної Європи початку XIX ст., в неї були закохані і присвятили вірші Адам Міцкевич та О. Пушкін. Була одружена зі значно старшим за неї багатим одеситом І. Собанським. В Одесі організувала власний салон, з 1821 по 1836 рр. – цивільна дружина І. Вітта. Після розриву з Вітте Собанська оселилась у маєтку Голіциної Корейз. Останні роки життя провела у Франції, де, проте, контакти з польською еміграцією були холодними, через її минулий зв’язок з Вітте.

в альбоме которой видел я стихи, некогда ей написанные Пушкиным²⁹:

“Что в имени тебе моем?...”³⁰

По отъезде Кайсарова, мой буколический досуг в Магараче делил я с поселившимися там, в домике Шуазель³¹, двумя девицами, порученными в мое знакомство профессором Розбергом, при отплытии нашем из Одессы. То были: дочь варшавского профессора Андрея Снядецкого³², болевшая сердцем, и ее смиренная спутница, Пелагия Имхарт³³, сбиравшаяся описывать свое путешествие.

Но у меня в виду был желаннейший и со дня на день ожидаемый спутник – мой возлюбленный ректор Киевской академии, *архимандрит Иннокентий*³⁴. Первое посещение Крыма будущим святителем и достопамятным подвижником *Таврическим* еще неизвестно, кажется, в биографических о нем воспоминаниях; а потому я опишу Вам его подробно, насколько оно сохранилось в моей памяти.

Иннокентий прибыл из Одессы в Крым 12-го июня, в день Онуфрия Великого, во имя коего любили некогда на Руси Киевской основывать скиты и пустыни, о них же давно и память исчезла. Предъуведомленный о прибытии его в тот день, я дождался в Ялте; и когда пароход приближался уже к якорному месту, я поспешил туда на баркасе. Видел я издали, что кто-то в круглой священнической шляпе, сидел неподвижно, сложа обе руки на борт и положи на них голову; а когда останавливались, как будто ко мне улыбнулся.

Но я узнал в нем Иннокентия только тогда, когда его первого стали спускать ко мне с парохода: он был – как с креста снятый, и пришел в себя, когда уже высадились на берег. Тогда он, вздохнувши, обнял меня

²⁹ Пушкін Олександр Сергійович (1799–1837), російський поет, письменник. У 1820-х рр. був засланий в Україну, де проживав у Криму, Києві, Одесі та інших українських містах. В Одесі захопився К. Собаньською, якій присвятив низку своїх поезій. Одружений з Н. Гончаровою, з роду гетьмана П. Дорошенка.

³⁰ Вірш вписано 5 січня 1830 р.

³¹ Ймовірно дачні будинки Шуазель-Гуфье Софії (народженої графині Тізенгаузен) (1790–1878), фрейліни при дворі Олександра I, однієї з перших литовських жінок-письменниць, у літературі також відомі її мемуари.

³² Снядецький Анджей (1768–1838), лікар, біолог, хімік, професор Варшавського університету. Вважається родоначальником польської хімії. Автор першої монографії з біохімії “Теорія органічних речовин”. Пропагував діету, гігієну та фізичне виховання в школах.

³³ Особу встановити не вдалося.

³⁴ Інокентій Херсонський (у миру Іван Олексійович Борисов) (1800–1857), єпископ, з 1848 р. архієпископ Херсонський і Таврійський, з 1836 р. член Російської Академії Наук, з 1856 р. – член Святейшого Синоду. Випускник Київської Духовної академії (1823), доктор богослов'я (1829). З 27 серпня 1830 р. – ректор і професор богослів'я Київської Духовної академії.

и говорил: “Благодарю Вас... Я увидел Вас, как моего хранителя... Ах, какие страдания испытал я... Теперь я знаю разлучение души с телом”. Вот первые слова его в Крыму, крепко запечатленные в моей памяти! А помещение его было – в крайнем с берега гостинном домике. Там, когда напились чаю, я оставил его в покое, с бывшим при нем келейником. Страдание его морскою болезнью было так велико, что он не захотел уже возвращаться на пароходе, и того же дня написал в Одессу, чтобы оставленный там его экипаж выслали в Херсон.

На другой день, в одиннадцатом часу *утра* я нашел его уже бодрствующего и беседующего с собравшимися у него крымскими священниками. Под тяжелым впечатлением неприязненного к нему Черного моря, не показалась ему сначала и красота Южного берега Крыма. Глядя на Ялы, ушедшие там от моря дальше и выше, чем в других местах, и ставшие картинным полукругом, он говорил: “да эти горы немногим чем выше наших киевских!” Вечером однако же он с большим удовольствием гулял со мною по Магарачу, где мы и заночевали. Но и тут случилась неудача. В новоизбранном для нашего помещения домике оказалось многочисленное собрание домашних насекомых. (А в описании Таврической области Карла Габлица было сказано, что они “нигде еще в домах не усмотрены”). Не могли заснуть целую ночь, мы на рассвете перебрались на прежнюю квартиру в Ялте.

С наступлением прекраснейшего утра в тот третий день, в *воскресенье*, Иннокентий не только примирился с Крымом, но и полюбил его.

Мы отправились в Массандру, отличавшуюся от других южнобережных дач своею роскошною травною зеленью и безыскусственною сельскою красотою. Там Иннокентий молился у обедни, в небольшой церкви, поставленной над самим истоком светловодного ручья.

Отдохнувши достаточно после обеда в Ялте, мы собрались на прогулку в горы, наметив себе пределом главную вершину, называемую Лапата. Мой проводник-татарин, ежедневно приходивший ко мне с своим конем, явился теперь с двумя. Я предложил Иннокентию садиться на коня, изведенного мною, в седло, оставленное Кайсаровым. “Какой же я всадник”, – говорил он, смеясь. “Отличный будете, – сказал я: думайте, что это жребя ослие, и восседайте!” И когда уже трогались в ход, молодой келейник с удивлением глядел на своего отца ректора, и усмехался.

Не знаю, кто бы мог оставаться равнодушным, проезжая в первый раз по той благодатной полосе Южного берега, где под открытым небом растут – смоковница и масличина, лавр и кипарис, айва и гранат, не говоря

уже о многообразных виноградных лозах и о прочем богатстве растительной жизни. Любитель садов и природы, Иннокентий был в восхищении.

Солнце склонялось к западу, когда мы стали избираться, пробитою зигзагами дорогою, на другую, крутогорную полосу, поросшую таврической сосною. С ее легким, бальзамическим паром сливалось прохладное веянье с моря и ходило между дерев тихим, таинственным шорохом... Когда мы остановились там для отдыха, Иннокентий, положив руку на свою иногда болящую грудь, говорил с умилением: “Господи, не забуду никогда этого дыхания!”

Приспела и верхняя, горнокаменная полоса, на которой не было уже дерев, а только низкорослая трава и мох, да кое-где мелкий кустарник. Там приходилось нам продвигаться вверх иногда по самому краю стремнин, над глубокою пропастью. Привычные кони ступали осторожно, как-бы пробуя сперва копытом, надежно ли в том месте. Два раза мимо нас промчались, будто по воздуху, дикие козы. По мере восхождения нашего и море, казалось, поднимается на уровень с нами. А когда мы были у самой вершины, навстречу нам оттуда появилось светло-туманное облако. Когда же, взойдя ускоренно наверх, мы сидели уже на скале отдыхая, все облако спустилось вниз и – прогремел под нами гром... Иннокентий, в трепетном восторге, крестился, и радовался этим неожиданным явлениям. Между тем, как прогремевшее под нами облако было уже далеко над морем, настигло и другое, кропившее нас тихим, теплым дождем. Мы нашли впадину под тою скалою, и сидя в ней, готовились уже там заночевать; но через полчаса прояснилось на небе, и полная луна осветила нам пройденный путь, и показала в новой красе бывшую перед нами чудесную картину.

Тогда мы начали свой возвратный путь – пешком и ползком, вслед за татариним, сводившим потихоньку своих коней; и когда были недалеко уже от соснового бора, там запылал огонь и раздались протяжные крики. То были греки балаклавской роты, работавшие новую горную дорогу и ставшие на ночлег, – как узнали мы, подойдя к ним. Вместе с ними и мы приотдохнули, подсевши к огню; когда же они принялись за свою вечерю, и мы подживились ею немножко: ибо предполагая возвратиться к заходу солнца, мы запаслись только десятком апельсинов. Спускаясь мало по малу по тем же местам, и любуясь ими заново, при озарении лунном, мы воротились в Ялту к двум часам по полуночи.

Обогащенные впечатлениями, мы остались без сна, и в десять часов отправились на тележке в Алупку, где была спокойная гостинница,

отдельно стоявшая на холме и содержимая прежним поваром графа Воронцова³⁵, находившимся при нем во всех походах его, до окончания войны с Бонапартом. Обновив силы наши послеобеденным сном, мы с удовольствием ходили по верхней половине знаменитой дачи. Иннокентию там не показалось только то, что был уже на половину отделан великолепный зеленокаменный дворец, красовалась уже новая золотоверхая мечеть, а православной церкви не было еще и заложено. Приятно было среди прогулки посидеть у того маленького светловодного прудка, который устроен на каменной скале, и окружен, как венком, розовыми кустами. Там Иннокентия долго занимали золотые рыбки, гулявшие по каменному дну... Но внезапный сильный ветер прогнал нас оттуда. С балкона гостинницы смотрели мы на смутное зрелище, которое Иннокентий называл “проявлением бурного духа”.

Вы помните гору Айпетри, которая стоит, как неуклюжий великан, при въезде в Алупку, и служит ей своею макушкою вместо ледника. Половина той горы в незапамятное время откололась во всю длину и, упав к морю, наложила собой мыс Айтодор. Вот, при вершине Айпетре, часу в пятом пополудни, показалась черная туча. Оставаясь там около двух часов все в том же своем виде, она раздражалась не громом и молнией, и не дождем, а только неистовою сухою бурей, потемнявшею воздух возметаемым ею прахом и несметным множеством древесных листьев и ветвей, безжалостно ею срываемых. Когда исчезла тучка – и буря утихла, только на море продолжалось сильное волнение. Мы возобновили нашу прогулку, и видели печальное крушение, претерпенное Флорою и Помоною³⁶. Сойдя на прибрежную скалу, мы долго смотрели на бушующее море. Передовые волны его с воем и ревом кидались на скалу, как-бы желая поглотить нас; но досягали только до половины ее и падали с шумом.

На другой день, после спокойного ночлега в гостиннице, мы совершили приятнейшую прогулку по Ориандам, где южнобережная таврическая природа является в полной своей красе и роскоши. Там внимание моего дорогого спутника прежде всего остановила собою, в верхней или виттовой Орианде, отдельно стоящая каменная горка, на которой тогда был новый золоченый шар с крестом, а в давнее время – монастырек или

³⁵ Воронцов Михайло Семенович (1782–1856), граф, з 1845 р. князь, російський державний діяч. Протягом 1823–1844 рр. – новоросійський і бесарабський генерал-губернатор. Засновник Алупкінського палацу в Криму.

³⁶ Традиційне для романтизму звернення до античної мітології. Флора – ім'я римської богині квітів і весняного цвітіння. Вживається в значенні сукупності рослин на певній території. Помона – римська богиня садових фруктів і достатку, дружина Вертумна.

скиток греческий. Мы всходили на нее, и долго любовались ненаглядною ее окрестностью. Иннокентий говорил, что та горка представляет собою кафедру в великолепном храме природы.

Весь следующий пасмурный день он провел в Ялте, занявшись делами своей училищной визитации и письмами.

А в седьмой день, *18-го июня*, мы простились – до свидания в Киеве. Он уехал в Симферополь, а оттуда в Херсон. На этом дне кончаю и мое нынешнее воспоминание о Тавриде.

Ровно полжизни моей прошло с той поры, как я благоденствовал на Южном берегу Крыма. Тогда мне был 32-й, ныне 64-й год. Но не прошло еще ни желание, ни упование мое побывать и погулять там вторично. И для меня стали заветными слова поэта, Вами в первый раз объявленные изданием “Бахчисарайского фонтана”:

“Приду на склон приморских гор,
Воспоминаний тайных полный,
И вновь Таврические волны
Обрадуют мой жадный взор”.

Простите!

24 марта 1868 г.
Михайлова-Гора,
Золотоношского уезда.

Михаил Максимович.

Публікація Дмитра Гордієнка

ВПЛИВ ЗЕМСЬКИХ ПОВІТОВИХ УСТАНОВ НА РОЗВИТОК САДІВНИЦТВА В КРИМУ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Садівництво для селянських господарств Таврійської губернії займало особливе місце, що було спричинено як кліматичними, так і економічними факторами. Так, фрукти з ялтинських садів вважалися одними з найкращих у губернії і високо цінилися навіть у столиці Російської імперії. За даними земської статистики в 1902 р. загальна площа фруктових садів у повіті складала 1034 дес.¹, однак Ялтинське земство, посилаючись на нестачу коштів, так і не фінансувало розвиток цієї галузі господарства.

На відміну від Ялтинського всі інші повітові земства Таврійської губернії активно сприяли розвитку садівництва. Важливу роль у цій справі займали інструктори з садівництва, що в переважній більшості випадків фінансувалися з земського бюджету. Згідно програми Феодосійського садового інструктора, ухваленої Феодосійським товариством садівництва, на його плечі покладалося:

- подача порад та вказівок місцевому населенню з ведення садівництва, городництва та виноградарства;
- об'їзд території, підконтрольної його району, не менше чотирьох разів на рік, не враховуючи випадкових поїздок;
- керівництво земськими розплідниками та шкільними садами;
- в літній період, у зимовий час влаштування бесід для населення повіту щодо питань садівництва;
- організація при земстві Бюро довідок, де знаходилися б моделі найкращих колекцій сортів фруктів, що вирощувалися в повіті, колекцій садових інструментів, каталог найкращих видань по галузях садівництва, зразків матеріалів для упакування і транспорту фруктів, винограду та овочів;
- збір статистичної інформації про стан врожаю, про передбачувані та встановлені ціни на фрукти і овочі;
- подача власних ідей боротьби з шкідливими комахами в земську управу задля видання обов'язкових постанов².

¹ *Постановлення Ялтинського уездного земского собрания чрезвычайного созыва 24 апреля 1902 г.*, Ялта 1902, с. 23.

² *Постановлення Феодосийского уездного земского собрания XL очередной сессии с 19 по 23 сентября 1905 г.*, Феодосия 1906, с. 500–501.

Садовий інструктор П. Ніколаєв був вільнонайманим службовцем у Феодосійського повітового земства з окладом у 900 крб. на рік та численними пільгами, що надавалися всім службовцям земства. Кожного року на земських зборах він мав представити власний звіт за виконану роботу та запропонувати план своєї діяльності на наступний рік. Канцелярські приладдя, періодична література, роз'їзди інструктора по службі, ведення кореспонденції з населенням оплачувалося земством³.

Першим садовим інструктором у Таврійській губернії став В. Гуналі, що розпочав свою роботу в Сімферопольському повіті в 1897 р. 3 роками коло його діяльності розширювалося. Так, у 1900 р. спеціаліст виконав роботи по знищенню кров'яної попелюхи, бояришніці та золотозузки в 62 садах по долині р. Альми, витративши 365 крб. 62 коп. з земського бюджету⁴. З 1905 р. діяльність інструктора проявлялася в двох головних формах – консультативній та демонстративній. Консультативна форма полягала в подачі порад та вказівок з різноманітних питань садівництва та виноградарства як в управі, так і в різних суспільних місцях. Що стосується демонстративних заходів, то в період боротьби з яблуневою міллю були проведені показові обприскування дерев у селянських садах паризькою зеленню, хлористим барієм і тютюновим екстрактом. Обприскування проводилось у 12 пунктах по долинах річок Альми та Бельбеку, де оброблялось по 3–4 дерева. Крім господаря в саду під час обприскування перебувало ще 4–8 сусідів⁵.

Однією з причин зниження дохідності селянських садів була відсутність у багатьох з них засобів для боротьби зі шкідниками, так як не всі могли дозволити собі придбати дорогі апарати для обприскування дерев. Тому Сімферопольські земські збори в 1912 р. асигнували 300 крб. для влаштування прокатних пунктів обприскувачів, звідки селяни могли за недорого плати брати їх в особисте користування. Всього було влаштовано в різних місцях повіту 4 такі пункти, в кожному з яких у наявності перебувало по одному апарату “Помони” та одному ранцю “Жульяна”. Обприскувачі видавалися населенню згідно з запропонованими сільськогосподарською радою цінами: “Помона” по 1 крб. за день користування, “Жульян” – 50 коп. Крім того, на прокатних пунктах населення могло

³ *Постановления Феодосийского уездного земского собрания XL.*, с. 503.

⁴ *Постановления Симферопольского уездного земского собрания XXXV-й очередной сессии 1900 г. и чрезвычайного Симферопольского уездного земского собрания 20-го октября 1900 г. и 28 апреля 1901 г.*, Симферополь 1901, с. 154.

⁵ *Постановления Симферопольского уездного земского собрания XXXX очередной сессии 1905 г. и чрезвычайных собраний 28 января и 20 июня 1906 г.*, Симферополь 1906, с. 197.

придбати матеріал для обприскування по цінах, що існували на складі земства, а також безкоштовно отримувало настанови для приготування хімічної рідини. За звітний рік послугами прокатних пунктів скористався 21 чоловік⁶. У 1914 р. кількість охочих скористатися обприскувачами збільшилася до 115⁷.

З 1911 р. губернським ґрунтознавцем М. Клепініним, лаборантом ґрунтової лабораторії Т. Левандовським, сімферопольським земським агрономом А. Левицьким та інструктором з садівництва В. Гуналі були закладені досліди з внесенням мінеральних добрив у саду В. Такопуло. З роками кількість охочих віддати свої сади під проведення дослідів зростала, тому ділянка землі, що пропонувалася під досліди, мала відповідати такій виробленій спеціалістами програмі:

- 1) ділянка не удобрювалася протягом 6–7 років;
- 2) складалася з великих дерев, що встигли дати декілька врожаїв;
- 3) дерева мали бути одного віку, сорту та більш-менш однакового розвитку.

Отримані дані з дослідів по саду В. Такопуло свідчили, що найбільший врожай припадав на частку дерев, удобрених томасшлаком, а найменший – чилійською селітрою.

Важливе значення у поширенні знань з догляду за садами приділялося бесідам та читанням. У 1912 р. інструктором прочитано 8 лекцій на курсах з плодівництва, організованих Бахчисарайським відділом Імператорського Російського товариства плодівництва, на яких побувало 589 слухачів⁸. Крім того, 666 осіб взяло участь у бесідах садівника в різних селищах повіту. Після бесіди слухачам безкоштовно роздавалася брошура “Механізми для под’єму води” інженера Скопника в кількості 200 екземплярів, плакати по боротьбі з Американською борошністою рососою Л. Ячевського та “Наставление как приготовить составы для лечения вредных насекомых и грибных болезней на фруктовых деревьях и виноградниках”, складене інструктором земства⁹.

⁶ *Постановления Симферопольского уездного земского собрания 47-й очередной сессии 1912 г. и чрезвычайного собрания 17 декабря 1912 г.*, Симферополь 1913, с. 228.

⁷ *Постановления Симферопольского уездного земского собрания 49-й очередной сессии 1914 г. и чрезвычайных собраний 7 августа 1914 г. и 12 января 1915 г.*, Симферополь 1915, с. 156.

⁸ *Постановления Симферопольского уездного земского собрания 47-й очередной сессии 1912 г.*, с. 216.

⁹ *Ibid.*, с. 219.

Майже всі вищеназвані заходи з покращення садівництва фінансувалися з бюджету повітового земства та Департаменту землеробства наполовину, про що наглядно свідчить наступна таблиця¹⁰:

Кошторис асигнувань у Сімферопольському повіті на потреби садівництва в 1913 р.

№	Назва заходу	Закладено в кошторис (крб)	
		Сімф. земство	Департамент землеробства
1	Демонстрація населенню прийомів боротьби зі шкідниками садівництва та городництва	100	100
2	Влаштування прокатних пунктів	150	150
3	Безкоштовна роздача препаратів для боротьби зі шкідниками з метою пропаганди	50	50
4	Колективні дослідження з удобренням у садах та на виноградниках	100	100

На початку 1914 р. в Сімферопольському повіті працювало три садові інструктори, два з яких на кошти земства, а один – Департаменту землеробства¹¹.

За прикладом попередніх років у 1914 р. земським сільськогосподарським складом по прийнятних цінах проводився продаж насіння овочів. З метою поширення серед населення найкращих городніх сортів, на кошти повітового земства в невеликій кількості безкоштовно роздавалося насіння овочів та баштанних рослин. Насіння задалегідь досліджувалось на якість у контрольно-насінневій станції Таврійського губерньського земства¹².

¹⁰ *Постановления Симферопольского уездного земского собрания 47-й ...*, с. 223.

¹¹ *Постановления Симферопольского уездного земского собрания 49-й очередной сессии 1914 г.*, с. 146.

¹² *Ibid.*, с. 167.

УСНІ СВІДЧЕННЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ДИТИНСТВА КРИМСЬКИХ ТАТАР У ДЕПОРТАЦІЇ

Хоча депортація кримськотатарського народу досі є недостатньо дослідженою ані українськими, ані іноземними істориками цариною, тим не менш варто зазначити, що окремі її етапи та аспекти взагалі є білими плямами. Наприклад, проміжок часу між саме депортацією, примусовим переселенням до Середньої Азії та становленням кримськотатарського правозахисного руху, що пізніше отримав назву “рух за повернення” не досліджувався зовсім. На превеликий жаль, ми не маємо історичних розвідок, які висвітлювали б повсякденні практики та побут кримських татар у депортації. Виходячи з розуміння цього й було обрано відповідну тему для дослідження, а саме такий її аспект, як дитинство кримських татар у депортації у 50-х – 60-х рр. ХХ ст.

Власне, депортація кримських татар розпочалася 18 травня 1944 р. Офіційним приводом для цього був “колабораціонізм з німецькими та румунськими військами під час окупації Кримського півострова”. Незважаючи на те, що з окупаційною владою співпрацювала меншість кримських татар, радянський репресивний апарат було використано для виселення усього народу, включно із жінками, дітьми та людьми похилого віку. Кінцевими пунктами призначення були: Узбекистан, Урал та Європейська частина СРСР (Костромська, Горьківська, Московська області та Марійська АСРР). Загальна кількість депортованих становила 180 014 людей¹.

Відсутність житлових умов, брак харчування, непристосованість до нових кліматичних умов та поширення хвороб, стали причиною важких демографічних наслідків протягом перших років вигнання. Народжуваність перевищила смертність лише у 1948 р.² Чоловіки, що на момент депортації перебували на фронті, були відправлені до трудармії після завершення бойових дій. Вони отримали змогу відшукати свої сім’ї лише у 1948–1953 рр.

Місця розселення кримських татар отримали назву “спецпоселення” за аналогією із віддаленими районами виселення репресованих та розкулачених у 1930-х рр. Режим спецпоселення керувався спецкомендатурою. За наказом Президії Верховної Ради СРСР від 1948 р., полишати такі поселення суворо заборонялося.

¹ П. Полян, *Не по своей воле: история и география принудительных миграций в СССР*, Москва 2001, 126 с.

² В. Земсков, *Спецпоселенцы (по документации НКВД – МВД СССР)*, Социологические исследования 11 (1990) 12 с.

Режим спецпоселень пом'якшився 1954 р. та був скасований 1956 р. Кримські татари отримали можливість вільно переміщуватися по території СРСР, звичайно ж окрім Кримського півострова. Так само з кримських татар не було знято звинувачення у зраді. Згодом було виборено право на повернення до Криму. Але, як виявилось, дозвіл на повернення був маніпулятивною політикою і не дозволяв реальне проживання на території півострова.

Саме таким було історичне тло дитинства наших респондентів. Як вже було зазначено, наприкінці 40-х – на початку 50-х до сімей почали повертатися чоловіки, звичайно ж, якщо вони залишилися в живих та мали змогу відшукати своїх рідних. Саме цим, поверненням чоловіків, пояснюється те, що у 1948-му р. народжуваність перевищила смертність. Ми чудово розуміємо, що таке чоловік у сім'ї в таких умовах. Побут почав покращуватися, люди вибиралися з землянок у бараки та навіть розпочинали будівництво власних будинків. Прогодуватися стало легше, хоча багато в чому треба було й надалі собі відмовляти. Діти, чиє дитинство припало на 50-ті рр. не знали що таке солодощі та іграшки.

Натомість 1960-ті рр. відзначилися неабияким покращенням умов життя. Кримські татари полишають сільську місцевість та переїжджають до міст, отримують доступ до благ. Діти 60-х не знають, що таке голод і мають чудові іграшки.

Оце історичне тло вельми важливе, аби розуміти, якими саме будуть спогади.

Деякі зауваг з приводу використаних у дослідженні джерел. Респонденти для інтерв'ювання обиралися за двома критеріями. По-перше, за роком народження, тобто так, аби їх дитинство припадало на 1950-ті (7 респондентів) та 1960-ті роки (6 респондентів). Таким чином ми мали справу із тими респондентами, які не були свідками депортації і могли дізнатися про неї лише від батьків, сусідів чи то вчителів у школі. У нашому дослідженні ми працюємо зі спогадами тих кримських татар, які вже народилися в депортації, тобто не були свідками самого виселення, спогадами так званого *Second Generation* або *Postgeneration*.

Другий критерій – місце перебування в депортації. Нами був обраний Узбекистан з тієї причини, що саме туди була депортована основна кількість кримських татар. Загалом було опитано 18 респондентів. Такі критерії, як освіта та сфера діяльності, не застосовувалися, респонденти обирались випадковим чином, у місцях компактного проживання кримських татар, що аж ніяк не впливає на перебіг інтерв'ю. Додатково були опитані респонденти 1937 та 1968 рр. народження для простеження динаміки змін.

Питальник для інтерв'ювання складається з 28 питань, що формують тематичні блоки. Але такі питання не йдуть один за одним, більше того, повторюються у різних формулюваннях. Відповіді на одні й ті самі питання можуть різнитися докорінно. Наприклад, відповідь на питання “Чи знали ви у дитинстві, що ваш народ є депортованим”, що стоїть на початку питальника, зазвичай були ствердними, респонденти вживали сталих формулювань на кшталт “Так, ми кримські татари пізнавали про це із молоком матері”. Тим не менш, на дублююче питання “В якому віці ви дізналися, вперше почули про депортацію” ми мали змогу отримати інші відповіді: у середній школі, підлітком, у технікумі.

Джемілева Ленура пов'язує свої перші отримані знання про депортацію із тим, що їх називали зрадниками в молодшій школі. Вона вважає, що саме тоді зрозуміла, що вони живуть не на своїй Батьківщині.

Абдураманова Шефіка так само згадує, що усвідомлення того, що вони депортовані, було пов'язано зі звинуваченнями у зраді. Але вона зазначає, що батьки її оберігали від цих знань, але повсякчас чула “К'ирим, К'ирим”. Каже, що “це було як земля обітована”. Але додає, що дізналась про це, все ж таки, “у свідомому віці”.

Кадирова Надіє згадує, що вона не чула про це до 10 років:

Що цікаво, нам навіть мама про це не казала. А потім, коли я поїхала до дідуся, він жив в 30 км від того місця, де жили ми, там завжди збиралися літні люди і вони про щось говорили, але я як дитина ніколи не прислухалася. А потім, мені було 10 років, почали приходити, збирали гроші ті лідери, що в Москві пробивали це все, по татарській лінії... І вони збирали гроші, хто скільки міг, аби їм доїхати і жити там. Потім я у мами спитали: “А в чому справа?” і мама мені розказала, що була депортація 1944 р., що ми вислані.

У той самий момент, Амстшасва Ревзіє впевнена, що їм ніхто, ніколи такого не казав. Маметова Ава-Шерфе згадує, що почала дізнаватися про історію свого народу вже в училищі. Халілова Лілія не впевнена, але їй здається, що це знання прийшло до неї в молодших класах.

Такий метод проведення інтерв'ю дозволив нам розширити масштаб аналізу. Адже тепер ми маємо справу не лише зі спогадами як життєвими фактами, але й із механізмами роботи пам'яті, *Memory in Action*.

Індивідуально пам'ять не є ізольованою. Людині властиво з часом не відрізняти власних спогадів від впливів ззовні. Це створює додаткові труднощі для дослідника, адже він має справу з наративом, який має більше, ніж одного автора. Показником майстерності саме і є вміння відокремлювати індивідуальні спогади від отриманих згодом. Усні джерела

передають не те, що людина зробила, а те, що хотіла зробити, що вона зараз думає про те, що робила колись.

Питання відповідальності дослідника в усній історії стоїть особливо гостро. Слід не забувати, що інтерв'ю є діалогом, а не монологом, сформульовані дослідником питання здатні не лише викликати спогади, а і витворювати їх.

Тут доцільно згадати про дитячу пам'ять як соціокультурний феномен. Маріана Галестад стверджує, що дитинство може бути соціально сконструйованим, більше того – уявленим:

Дитячі спогади забарвлені пізнішим досвідом і теперішніми хвилюваннями автора, що робить наратив нестабільним. У залежності від життя кожної людини, дитячі спогади переінтерпретовуються та перетворюються. В світлі нового досвіду окремі епізоди чи навіть періоди можуть змінитися докорінно³.

Насправді це є очевидним, що дитячі спогади підлягають перегляду та переосмисленню – свідомому чи несвідомому – більше, ніж спогади з інших етапів життя. Вони знову і знову проговорюються в сімейних історіях, отримують роз'яснення з точки зору дорослої поведінки та трансформуються під впливом отриманих знань.

Підсумовуючи, вважаємо за потрібне зазначити, що дитинство кримських татар у 1950-х – 1960-х рр. припало на своєрідний вакуум: свідками депортації вони вже не були, а відчуті на собі єдине прагнення народу до повернення на Батьківщину ще не встигли. Це були покоління, яких батьки дбайливо вберігали від травми, а знання про депортацію просочувалося з випадкових розмов дорослих чи звинувачень у зраді на вулиці. Поодинокі розповіді обмежувалися згадками про красу кримської природи. Хоча, слід зазначити, одиниці серед батьків притримувалися повного замовчування.

Усні свідчення є вельми важливими для дослідників виселення та перебування кримськотатарського народу у депортації. На превеликий жаль ми не маємо повного розмаїття письмових джерел. Его-документи не створювалися, або вилучилися, а до архівів у Росії отримати доступ або складно, або неможливо. Шкода, що ця тематика набуває популярності лише зараз, після трагічних подій березня 2014 року у Криму. Але не усе втрачено і у науковий обіг мають вводитися нові якісні дослідження. Робота із усними джерелами потребує від дослідника неабиякої майстерності, вправності у розпізнаванні нашарувань у спогадах.

³ В. Земсков, *Op. cit.*

Олена Соболева

МОДЕЛІ ТРАНСЛЯЦІЇ ЕЛЕМЕНТІВ ТРАДИЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ КРИМСЬКИХ ТАТАР

(за результатами експедиційних досліджень)

Вже своєрідною аксіомою стало твердження про спадковість народних традицій, проте етнічну культуру певної спільноти в цілому й окремій її складовій не можна розглядати як статичне явище. Вивчення елементів етнічної культури поза контекстом динаміки, не дає повноти уявлення про внутрішні закономірності існування, відтворення, передачі та зникнення різних її складових. У пропонованій статті на основі джерельної інформації спробуємо розібратися із формами передачі значимих етнічних маркерів у сучасному середовищі кримських татар.

Джерелом дослідження стали експедиційні матеріали, зібрані шляхом опитування в Криму в 2010–2011 роках. Дослідження проводилось у Бахчисарайському районі, місті Євпаторія, окремих селищах південно-східного узбережжя, м. Керч та околицях. Переважна більшість опитаних – люди 1920–1930-х рр. народження, а також інформанти 1950–1960-х років народження (це дає змогу порівняти сприйняття етнічних маркерів у межах кількох поколінь). Для збору інформації використовувалася методика проведення відкритого і напівформалізованого інтерв'ю. Для збереження достовірності цитати текстів ми наводимо російською мовою (саме російською проводилось опитування інформантів).

Для розкриття запропонованої проблеми була використана методика етнолінгвістичного аналізу тексту, апробована українською дослідницею Н. Гаврилюк, яка досліджувала мотиви культурної трансмісії у середовищі селян Донецької та частково Луганської і Харківської областей. Н. Гаврилюк виділяла вербальні домінанти, що визначали процес передачі значимих елементів етнічності та встановлювала їх змістові особливості¹. Такий підхід дає можливість визначити головні способи та форми передачі культурного тексту в середовищі носіїв етнічної традиції. Часом окремі форми трансмісії культури виділяються самими респондентами та визначаються ними як такі, що мають усвідомлено застосовуватися в їх особистому повсякденному досвіді. Інші способи трансляції культурного коду практикуються несвідомо, так би мовити “інтуїтивно”.

¹ Н. Гаврилюк, *Традиційні звичаї як система спадковості культурної трансмісії (задачі та досвід вивчення)*, Народна творчість та етнографія 3 (2010) 63.

Це відповідає логіці відтворюваності етнічної культури, яка полягає у постійній взаємодії дихотомічних опозицій “стабільність – адаптивність” та “стійкість – трансформація”.

Опитування проводилося за такими тематичними блоками: 1) весілля 2) народження, виховання дитини, 3) похорон, 4) календар, 5) народні вірування, 6) побутовий іслам, 7) уявлення про етнічну територію. В результаті проведення самих інтерв'ю, виникали також побіжні теми. Їх запис вівся без використання спеціальних програм-запитальників: 8) традиційне господарство; 9) етикет; 10) родинні звичаї; 11) мова; 12) звичаєве право; 13) традиційні професійні знання. Як правило ініціаторами розмови на останні теми виступали самі інформанти, що може вказувати на актуалізацію визначених тематик для наших респондентів. Всі перераховані теми вписуються у понятійні межі визначень “звичаїв”, “традицій” та “уявлень”.

У ході аналізу текстів нами було виділено кілька стійких мотивів трансляції етнічних традицій, що зустрічаються майже у кожному інтерв'ю. Їх можна поділити на три умовні групи: перша об'єднує так би мовити “позитивні” мотиви, що відповідають за стійкість відтворення окремих традицій та уявлень (I–IV); друга – це мотиви, що ілюструють процеси трансформації традицій та заміщення одних елементів культури на інші близькі за змістом, але відмінні за формою (V, VI, VII); третя група мотивів презентує процес забуття, втрати мотивації, та зникнення певних явищ культури (VIII–X). У текстах цитат напівжирним текстом ми виділятимемо слова та вирази, які актуалізують певний мотив трансляції етнічних знань. Курсивом виділені слова кримськотатарською мовою, що позначають специфічні терміни та поняття. У квадратних дужках у цитатах подані уточнення автора, які дають можливість краще орієнтуватися у змісті інтерв'ю.

I. Мотив дотеперішнього побутування традицій

Цей мотив притаманний майже усім головним темам, у рамках яких проводилося опитування, за винятком лише тем, що стосуються традиційних форм господарювання, та професійних знань, які сьогодні не побутують, внаслідок зміни умов життя. Для означення цього мотиву характерні такі словесні формули, як: “...мы делали в наше время”, “обязательно бывало” “и сейчас делаем”, “Вот это остается”, “как раньше” тощо.

Наведемо кілька прикладів із інтерв'ю, для ілюстрації виділеного мотиву. Він найчастіше зустрічається в описі сімейних звичаїв та традицій, зокрема ритуалів, що супроводжували народження дитини та традиції виховання. “И сегодня то же делают. У нас это называется, вот у

нас у *ногаев* это считается *дернек* [празник после рождения ребенка]. Там только женщин приглашают. Вот у наших татар, а вот у бахчисарайских туда и мужчин приглашают, и женщин. А у нас вот как-то было принято, что только женщины”². “Под голову [ребенку в колыбели ложили] обязательно, я выросла 6-рых детей, у меня **обязательно бывало** кусок хлеба, вот это *дува* [амулет], ножик, который закрывается”³. Мотив сталості відтворення народних звичаїв зустрічається у розповідях про календарні свята. Наведемо для прикладу згадку про традицію фарбувати руки хною на великі календарні свята: “Делаем, мы по праздникам **и сейчас делаем**. Но мне сейчас не до этого. *Саван* [доброе дело] это – красить хной”⁴. Так само й поховальні традиції уявляються нашими респондентами сталими, й такими, що відтворюються у своїх традиційних, незмінних формах. “[С.О.: Вы помните похороны до депортации и сейчас, они отличаются?] **Нисколько не отличаются**. *Дженазе* называются. Вот это **остается**. А свадьба **менялась**”⁵. “У нас все **как раньше** хоронили, пока как раньше **хоронят**”⁶. В інтерв’ю наводиться інформація про дотеперішнє дотримання деяких звичаєво-правових норм. Зокрема звичаїв колективної допомоги із прикінцевою гостиною – *талака*, або *хашар*: “Да, да, у нас все время *хашары* были. Вот этот дом только без *хашара* построил, а сыновьям я строил с *хошаром*”⁷. Показовими є сюжети про персонажів нижчої міфології. Дуже часто респонденти їх оцінюють як реально існуючих, описують ситуації зустрічі із домовиком, міфологічним змієм, чортом тощо. Здавалося б герої легенд мають належати до сфери далекого минулого в уяві сучасної людини, яка пережила депортацію в абсолютно незнайоме середовища та уже друге переселення вже на рідні землі, адже нераціональні знання часто швидко втрачаються під час міграцій. Проте народна уява рясно населяє знову віднайдений етнічний простір традиційними персонажами батьківських казок, таким способом конструюючи його міфологічну ієрархію. “Говорили змея, очень большой змея [мифологический водяной змей]. Я **своими глазами это**

² Якубова Зарема, 1960 р.н., записано О. Соболевою в 2010 році у м. Бахчисарай.

³ Абдураїмова Местура, 1935 р.н., народилася в с. Кучук-Асс Роздолинський (Ак-Шейхський) р-н, записано О. Соболевою в 2010 році у м. Євпаторія.

⁴ *Ibid.*

⁵ Абдураманов Абдулла, 1926 р.н., народився в с. Байкият (Володимирівка) Чорноморський р-н, записано О. Соболевою в 2010 році у м. Євпаторія.

⁶ Муждабаєва Куртогай, 1926 р.н., народилася в с. Бурнаш (Уваровка) Нижньогірського району, записано О. Соболевою в 2010 році у м. Бахчисарай.

⁷ Асанов Февзі, 1928 р.н., народився в м. Феодосія, записано О. Соболевою в 2010 році у м. Бахчисарай.

видел. Когда он мне говорил, читал, я говорю: “Че там, я же своими глазами это видел эту змею”⁸. “Помагает [домовой], хороший есть. Вот у нас в доме хороший. Я читаю все время [молитвы для домового]”⁹.

II. Мотив міжпоколінної передачі, навчання, переймання досвіду

Цей мотив презентує сталі комунікативно-трансляційні зв'язки в середині соціуму. Для означеного мотиву притаманні такі вербальні маркери сприйняття інформації: “буду учити”, “сяду, слухаю”, “научила” тощо. Переважно йдеться про вертикальний вектор передачі культурно значимих знань, від старшого покоління – молодшому. “Я малышку учу [двухлетнюю внучку], она все умеет, “*селям алейкум*” говорит, руки целует, **я научила**”¹⁰. “Вот эти молитвы все меня **бабушка учила**. Я с бабушкой ночевала. Она очень верующая была”¹¹. “Я всегда воспитывала так, отец покойный, два года как умер, мы с ним всегда говорили, **я буду девочек учить, по своей линии, а ты мальчиков учи** по своей линии. Сыновья делали, то что отец делал. Вот действительно, три годика было Али-Акиму самому младшему моему, **он помогал** на стройке. Кирпичи подавал. Девочки мои по дому, все по дому, кто уборка, кто посуду моет, **все всё помогали**. А самая младшая самая лучше тесто катала”¹². “У меня дед, он уже был старый, у меня отец рано умер, когда мне было 6 месяцев. Я не знаю своего отца. А я **все время ходил с дедом**. Маленький был, **много спрашивал деда**. Почему так, почему здесь молитесь”¹³. Проте нами були зафіксовані також і інші способи передачі знань, наприклад, у середині однієї вікової групи: “Как умерла моя мама, моложе меня пришла родственница, начала это читать, я думаю, чего она будет читать, она же моложе меня. **Я буду читать**, “давай, напиши мне!””¹⁴ Система міжпоколінної трансмісії є універсальною для усіх етнічних спільнот, тому й її механізми відтворюються носіями інтуїтивно, неусвідомлено. Найкраще вони втілюються у процесі включення молодших членів общини до повсякденних чи ритуальних практик старших представників, наприклад,

⁸ Максудов Абдула, 1927 р.н., народився в с. Буюк-Ломбат, Алуштинського р-ну, записано в 2011 р. О. Соболевою в с. Войкове Ленінського району.

⁹ Сейт-Мустафаєва Зейнеп, 1933 р.н. народилася в с. Токлук (Багате) Судацького р-ну, записано О. Соболевою в 2010 році у м. Бахчисарай.

¹⁰ Ебулісова Магдубе, 1926 р.н., народилася в с. Бабек Ленінського р-ну, записано О. Соболевою в 2010 році у м. Бахчисарай.

¹¹ Сейт-Мустафаєва Зейнеп, 1933 р.н....

¹² Абдураїмова Местура, 1935 р.н....

¹³ Муслімов Рефат, 1932 р.н., народився в с. Коз (Сонячна Долина) Судацького р-ну, записано О. Соболевою в 2010 році у с. Сонячна Долина Судацької м. р.

¹⁴ Ебулісова Магдубе, 1926 р.н....

під час залучення дітей до окремих обрядів. Наведемо сюжет заковування пологових субстратів (плаценти) в родильній обрядовості: “А, знаєте куда это девали? **Мы же дети любопытные. Давали** какому-нибудь взрослому уже мальчику, пацану, который умеет [копать], где-нибудь чистое место, выкопает. И закапывали. Закапывали, глубоко-глубоко”¹⁵. Крім того в наших інтерв’ю зустрічаємо також приклади усвідомленого прагнення передачі і здобуття важливої інформації етно-культурного змісту. “Я так **хочу учиться**, не знаю у кого взять. У нас когда молитва, тут женщины, а тут мужчины сидят. Я прийду, сяду, слушаю. Четыре песни я **научилась**, сидели, они пели. Жалко же, люди умирают, чтоб был какой-то, осталось **на память**”¹⁶. Нами був записаний один сюжет покарання вищими силами за відмову передачі інформації, пов’язаної із магічними знаннями: “Говорят, что вот в роду это. Ясновидящая, она должна была заниматься этим, но она не занималась. Она должна сама **заниматься** и кому-то **передать**. Но она этого **не сделала**. И вот теперь ей вот так вот тяжело, мол. Она мучается. И вот ей все время что-то казалось”¹⁷.

III. Мотив усвідомлення звичаю як “закону” та значимість заборони невиконання певних обрядових дій.

Найчастіше цей мотив зустрічається в описі певних межових ритуалів та станів: поховальної обрядовості, деяких родильних звичаїв та ритуалів із магічним змістом. Це пов’язується із можливою небезпекою, яка загрожує людині в певних переходових ситуаціях. У записаних наративах цей мотив підкреслюється висловами на кшталт “**нельзя**”, “**не разрешалось**”, “**обязательно надо**” тощо. Ними підкреслюється обов’язковість усталеної дії, або заборона на її виконання, недотримання якої може призвести до небажаних наслідків. Наведемо кілька уривків інтерв’ю із родильної та поховальної обрядовості, які представляють виділений мотив. “Если шить хотела, мне мама все **это запрещала**. Нельзя, говорит, пуповина обмотается. Там ребенок. **Не разрешалось. Нельзя** на кровь смотреть, говорят, что какое-то родимое пятно у ребенка будет”¹⁸. “Туго [подвязывались роженицы]. Поясом, или чем, простыней или платком какимнибудь, таким твердым. И не только чтоб живот был, все там вот у ней. Там же все расходится, когда рожает человек. А это – чтоб укрепить это все, **обязательно нужно** подвязанным ходить. Вот туго завязать

¹⁵ Абдураїмова Местура, 1935 р.н...

¹⁶ Ебулісова Магдубе, 1926 р.н...

¹⁷ Якубова Зарема, 1960 р.н...

¹⁸ *Ibid.*

обязательно надо¹⁹. “Похорон везде одинаковый. Может быть, но я только свой знаю. Ткани приносят, но сейчас большинство деньги дают. Ну, если близкий человек, сейчас тоже **обязательно** материал несут, или платочки, или полотенце, или большое полотенце, а раньше носили только материла. Деньги не давали раньше. Кладут на покойного, а потом этим, которые [покойного] несут [раздавали] ткань. И полотенце на дверях весит 40 дней и каждый день один Ясин [молитва из Корана] **надо читать**, 41 Ясин. [...] Где он лежит, камень кладут, кто клал этот камень, тот **должен вытирать** [пол в комнате]. Туда под камень кладут еще деньги, чтоб кто мыл, деньги забрал [...] Это **надо делать** такую яму, в углу во дворе, и туда выливать надо [воду после омовения покойного]. **Наступать туда нельзя**. Сорок дней там **должен** свет гореть. Сейчас лампочку ставят”²⁰.

IV. / V. Мотиви довіри/недовіри до традиційних знань.

В одну категорію ми об’єднали два мотиви із протилежним змістом. У текстах, що репрезентують виділені трансляційні моделі, присутнє постійне порівняння традиційних етнічних знань та інформації, що їм протиставляється, наприклад сучасної раціональної, чи офіційної релігійної. Мотив довіри зустрічається в сюжетах про релігійні традиції. В оповіді про амулети-молитви, які носять віруючі на шиї, респондентка зазначає: “Исмаил [сын], **очень верит** этому, ни на минуту *дува* не оставляет”²¹. Цей мотив фігурує в описі ритуалів обрізання хлопчиків. Респонденти протиставляють сучасних хірургів народним майстрам “*устала*”: “И он [муж] решил никаких хирургов, только *уста*. *Уста* вот он делает обрезание”²². “Наш братишка повез к хирургу. Укол сделал. Опух у него, целую неделю. Зачем, **лучше бы Якуба позвал**. А он делает, не опухает, даже кровь не выходит. У него **рука очень легкая**, что-то вот мажет, и все! **Он знает**, какой мазью мазать. На третий день уже бежит, играет. А у него целый месяц мучился”²³. Мотив недовіри до традицій так само часто зустрічається у сюжетах, присвячених ісламу. Респонденти переосмислюють традиційні звичаї “адети”, що критикуються новим ісламським духовенством: “Это мы сейчас говорим, раз младший,

¹⁹ Аблямітова Тамара, 1930 р.н., народилася в м. Сімферополь, записано О. Соболевою в 2010 році у м. Сімферополь.

²⁰ Сейт-Мустафасва Зейнеп 1933 р.н...

²¹ Абдураїмова Местура, 1935 р.н...

²² Якубова Зарема, 1960 р.н...

²³ Асанова Аділе, 1930 р.н., народилася в м. Ялта, в дитинстві жила в с. Озенбаш. Бахчисарайського р-ну, записано О. Соболевою в 2010 році у м. Бахчисарай.

он досматривает [родителей], это все ему [дом родителей]. **Оказывается, нельзя**, одну третью часть только оставляешь ему, остальное раздаешь всем детям. В равной части ты должен отдать. **Это так по Корану**”²⁴.

VI. Мотив міжетнічної трансмісії.

Характерним для наших записів є мотив взаємної міжетнічної трансляції інформації етнокультурного значення. У розповідях про додепортаційне життя, а також у сюжетах про повернення на етнічну батьківщину фігурує мотив особливого добросусідського співжиття із місцевими слов'янами-старожилами. Християнське населення уявляється як дуже доброзичливе щодо кримських татар. Часто наголошується на тому, що місцеві старожили, українці та росіяни, дуже гарно володіли кримсько-татарською культурою, мовою. Довоєнні сусіди протиставляються пізнім переселенцям, що мігрували до Криму уже після сумнозвісної депортації, останні виявляють недоброзичливе ставлення до кримських татар. “А в других селах, оказывается, все, кто живет в селе, **какой бы наций не был, все собирались вместе с нашими** [вовремя народного праздника *Хыдырлез*]”²⁵. “Они чисто по-татарски [разговаривали], лучше меня даже. И по сей день. Есть одна женщина и щас, она **знает намного лучше, чем мы**. Вы понимаете, мы на высылке все перемешали, узбекский язык. [...] Они [православные] во время намаза ходили [в мечеть]. Во время намаза с татарами. Вот пятница, в 12 часов начинается намаз. И они ходили, наши читают мольбу по-своему, а русские – по-своему”²⁶. “Раньше из Украины приезжали девчата, красивые такие, румяные. Мама говорила, ой, такие красивые девчата. Восемь девчат было замужем в Озенбаше [село Бахчисарайского р-на]. **Они и намаз делали, и марама [шарф] надевали, все чисто по-татарски разговаривали**”²⁷. Присутній також мотив і зворотної трансмісії, коли кримські татари переймають звичаї слов'ян: “**Я смотрю, она взяла** в пакетике конфеты, печенье там еще бутылочку взяла [приношение на поминках]. Я тоже говорю: “Танечка, я пойду возьму кое-что”. Пошла, **тоже взяла пакетик**. Поехали на кладбище. [...] **Она почитала по-своему, я почитала по-своему**”²⁸. Гостро сприймається проблема укладення міжетнічних шлюбів, вони часто визнаються

²⁴ Якубова Зарема, 1960 р.н...

²⁵ Абдураїмова Местура, 1935 р.н...

²⁶ Муслімов Рефат, 1932 р.н...

²⁷ Асанова Аділе, 1930 р.н...

²⁸ Якубова Мавіє, 1935 р.н., народилася в с. Стіля Бахчисарайського р-ну, записано О. Соболевою в 2010 році у с. Севас'янівка Бахчисарайського р-ну.

небажаними та загрозовими для збереження етнічних традицій. “Все равно **нада женится на своей нации**. Вот все равно не так выходит, не то выходит. Это редко бывает, что за другую нацию выходил, чтоб хорошо”²⁹.

VII. Мотив трансформації старих звичаїв та виникнення нових традицій та звичаєвості

Мотив трансформації зустрічається майже у всіх темах, на які ми вели бесіду з нашими респондентами. Для них характерні постійні оціночні порівняння минулого і сьогодення: “**раньше... сей час**”, “**сейчас ходять, раньше не ходили**”, “**сейчас не смотрят... а раньше очень строго**” тощо. На характер таких порівнянь впливає природна ностальгія та замилювання минулим у респондентів старшого віку. Певно, можна цей мотив назвати одним із найбільш репрезентативних не лише для нашої групи джерел, але й для більшості сучасних етнографічних досліджень, адже він відображає притаманну сучасній культурі динамічність та рухливість, коли жоден маркер етнічної культури не можна назвати сталим та стабільним. Наведемо кілька цитат для прикладу. “Сам жених не ездил **раньше**, как мама рассказывала, на лошадях, на бричке, там телега и вешали на голову вот этих лошадей красивые платки, а потом специально люди выходили что-то держали с этой и с этой стороны и не пускали бричку с невестой. **Сейчас** просто хлеб выносят, чтоб сто грамм [выпить]”. “[Ступінь спорідненості] Это не должно быть, четыре поколения должно быть. Но **сейчас не смотрят**, сейчас и двоюродные могут, **а раньше очень строго**, очень строго. Потом плохо получается, если и ни это, то обязательно 6-й, 7-й ребенок будет больной”³⁰. “У нас **вообще** говорят, что цветы **нельзя возить**. Ну, **сейчас многие возят** [на кладбище]”. “Воск, свинец [сливают от испуга]. У нас в основном свинец сливали **раньше, а сейчас** на воск”³¹.

VIII. Відродження старих звичаїв, відновлення пам'яті

В наших інтерв'ю досить часто зустрічається цей мотив, на відміну, скажімо від текстів, записаних Н. Гаврилук на Сході України. Часто респонденти наголошують на свідомому поверненні до етнічних традицій, на спробах відродження старих звичаїв та ритуалів. Це говорить про досить високий статус народних знань у системі етнічної ідентичності кримських татар сьогодні. Особливо виразно цей мотив проявляється у сюжетах про

²⁹ Асанов Февзі, 1928 р.н...

³⁰ Мустафаєва Шефья, 1934 р.н., народилася в м. Феодосія, записано О. Соболевою в 2010 році у с. Щебетівка Судацької м.р.

³¹ Якубова Зарема, 1960 р.н...

застосування кримськотатарської мови, та символічне повернення до етнічної території. В усних текстах також актуальним постає питання відродження релігійних звичаїв. “Это очень правильно, это очень важно вернуть язык... И поэтому для нас очень важно **самих себя приучить** к звуку нашей речи. И вот через название каких-то блюд чяев и так далее, мы вот пишем по-татарски и **приушаем к звуку нашей речи**”³². “Когда сын родился, я как-то все на русском языке, на русском языке. А потом мне говорят: “ну чо ж ты всегда на русском?” и ему уже тогда было 2–3 года. Когда я стала ему говорить на татарском, он не понимает меня, и говорит: “говори по-татарски!” я тогда очень сильно пожалела, что я на татарском не говорила. И все думала, вот будут внуки, **будут только на татарском говорить**”³³. “Вы знаете, на меня коммунистическое воздействие было, а когда повзрослели, когда пошло вот это перестройка началась, возвращение депортированных народов, вот тогда **я понял, что такое зов крови**. Меня сюда просто тянуло, как магнитом. У нас там был шикарный дом, были все условия, однако, ничего не держало меня там. Всю семью нашу. Ничего там не держало!”³⁴. “Вот однажды, в 68 году, когда я первый раз приехал, после депортации, я везде был, негде ночевать, никого не знаю, ничего не знаю. Первый раз. Тогда мне было и радостно и самый тяжелый день. После высылки я приехал сюда, на горах сидел, три часа только плакал. **Все вспоминал**. Смотрел вот это ту долину. Сверху. Все вспоминал, детство. Куда я ходил, где, с кем я был. Это было очень тяжелое время”³⁵.

IX. / X. Мотив неповноти та уривчастості традиційних знань та мотиви колишнього існування певних звичаїв, які гарно пам’ятаються, але повністю вийшли з ужитку.

Власне ці два мотиви зустрічаються наскрізно у текстах респондентів, оскільки більшість наших питань інтерв’ю апелювали скоріше до пам’яті про традиції, аніж до сучасних практик. Можемо припустити, що подібна картина спостерігається у більшості сучасних класичних дослідницьких інтерв’ю про народну культуру, адже українські вчені-етнологи переважно все ще націлені на запис “старовини”, “архаїки”, тобто елементів народної культури, які лише фрагментарно присутні у сьогоднішній

³² Діляра Якубова, записано О. Соболевою в 2010 році у м. Євпаторія.

³³ Якубова Зарема, 1960 р.н...

³⁴ Матлубов Акім, 1967 р.н., народився в м. Самарканд, записано О. Соболевою в 2010 році у м. Євпаторія.

³⁵ Муслімов Рефат, 1932 р.н...

щоденній практиці, або вже належать не до сучасної традиції як такої, а до пам'яті про стару традицію. Для першого з цих мотивів характерні словесні вираження невпевненості, сумніву у достовірності інформації: “я **плохо помню**”, “**не до этого было**”, “**не помню как**”, “я **слышала, но не знаю**”, “**не знаю, я был ребенок**”, “я **уже не видела**” тощо. Мотиви, що об'єднують інформацію про історичне побутування певної традиції, акцентуються вживанням минулого часу та виразами, які апелюють до минулого: “**в старину**”, “**раньше**”, “**в старое время**”, “**понаслышке**”. Подамо кілька прикладів із інтерв'ю, що вказують на колишнє існування звичаєвості: “**В старину делали**, это уже мы не делали. Этому ребенку одевали распашеночку, потом снимали, что б он крепкий, здоровый был, как собачка бегал. Собаке, оказывается, одевали. Собачке во дворе, если у кого-то. У каждого во дворе собачка есть, оказывается, чтоб он крепкий-крепкий был. Но **я не видела, так говорили**”³⁶. “Мама всегда вот это делала, ее звали всегда, всегда на свечу ее звали. Мы еще совсем маленькие были, у кого-то свадьба была, и на эту свадьбу мы ходили в дверь смотрели, по всему потолку вот так развешаны вещи, *Мор Сулейман* называется. По всему потолку развешано, там платки, что-то вот такое. Это я в **Азии помню**, потому что при немцах совсем **не до этого было**. Это невесту когда привезут, это ее родственники развешивают все эти вещи, платки, еще *пырланта* называется, это как шарфы, это все развешивается и красиво так делается. Не то, что просто развешивается, как звездочки, что ли. А в этом углу стоит занавеска”³⁷.

Нажаль формат цієї статті дозволяє нам лише побіжно торкнутися головних механізмів та особливостей трансляції культурної пам'яті в кримськотатарському етнічному середовищі. Як бачимо лише з наведених прикладів, у записаних текстах представлена ціла низка комунікативно-трансляційних моделей, притаманних сучасній етнічній спільноті. З аналізу усних наративів видно, що для кримськотатарської общини притаманні традиційні форми спадкування етнічної пам'яті шляхом вертикальної передачі від старшого покоління молодшому та через залучення представників общини до спільних щоденних та ритуальних практик. Також, як і в будь-якому сучасному соціумі, в середовищі кримських татар відтворюються трансляційні механізми, характерні для постіндустріальної доби, коли частина фрагментованої інформації втрачається і забувається, а інша частина свідомо реанімується та відновлюється.

³⁶ Абдураїмова Местура, 1935 р.н...

³⁷ Мустафаєва Шефья, 1934 р.н...

КРИМСЬКИЙ НАПРЯМ ІНІЦІАТИВИ ЄС “СХІДНЕ ПАРТНЕРСТВО”

Міжнародна політика країн-членів Європейського Союзу (далі – ЄС) на початку XXI ст. становить важливу складову співпраці з Україною. Свідченням цьому є ініціатива ЄС “Східне партнерство”, одним з пріоритетних напрямів якої став кримський. Залучення Автономної республіки (далі – АР) Крим до цієї ініціативи ЄС було знаковим, оскільки поглиблювало розпочату з 2008-го р. на півострові діяльність міських молодіжних євроклубів. Ці факти зумовили вибір теми статті, **актуальність** якої посилили політичні події 2013–2014 років, зокрема Революція Гідності, як шлях повернення України до демократичних основ розвитку суспільства, анексія Росією АР Крим у березні 2014 р., що змусило фінансові інститути ЄС вже восени 2014 р. заморозити надані АР Крим інвестиції.

Об’єктом статті є регіональна політика ЄС щодо України 2008–2014 рр. Предметом стала ініціатива ЄС “Східне партнерство” в АР Крим, для реалізації якої в даний період була спрямована робота Представництва ЄС в Україні та представництва Міністерства закордонних справ України в Сімферополі АР Крим.

Джерельну базу дослідження становлять документи ЄС, як: то стаття 70 “Угоди” про партнерство і співробітництво, розділ “Прикордонне та регіональне співробітництво” збірки матеріалів “Порядок денний Асоціації”.

Суттєву складову вивчення означених напрямів становлять джерела періодичної преси. Це “Євробюлетень” – офіційне інформаційне видання Представництва Європейської комісії в Україні, “International review” – щоквартальне видання Регіонального представництва Фонду імені Фрідріха Еберга в Україні. Це – інтернет-видання “Велика Ялта News – портал нового Ялтинського світу”, головний редактор якого Андрій Клименко пов’язує стрімке входження Криму до кола інтересів Європи з військовим вторгненнями Росії на територію Грузії у серпні 2008 р.¹ Торкаючись хронології тих фактів він писав, що через два з половиною тижня після вторгнення, увесь світ за кілька годин облетіла фраза, висловлена 27 серпня 2008 р. міністром закордонних справ Франції Бернардом Кушнером в інтерв’ю радіостанції “Європа 1”: “Можна припустити, що Росія визначила

¹ А. Клименко, *Крим у регіональному вимірі “Східного партнерства”*, International review Відносини Україна – ЄС: “Східне партнерство” у регіональному вимірі, 3 (жовтень 2010) 8.

собі й інші об'єкти"². Це збіглося з раніш озвученим прогнозом щодо міжнародної політики Росії колишнього посла США в ООН Ричарда Холбрука, який 10 серпня 2008 р. в інтерв'ю CNN сказав, що наступною метою для Росії буде Україна³. У такому ж контексті стали публікації лондонського видання "Financial Times" від 19 серпня 2008 р.: "Ясний сигнал для Грузії й інших прозахідних колишніх радянських республік, як України, і для НАТО – Росія може поводитися, як їй завгодно у своєму ближньому зарубіжжі". Вона має переважаючу військову силу й готова використовувати її⁴.

На підставі аналізу наявних з теми джерел у форматі Україна – ЄС визначимо форми регіональної співпраці в АР Крим ініціативи "Східне партнерство". Співробітництво Крим – ЄС почалося наприкінці січня 2008 р. з проекту "Місцевий розвиток", запропонованому Європейською Комісією регіонам України та АР Крим. За висловом постійного координатора системи ООН в Україні та представника ПРООН в Україні Френсіса О'Доннелла: "проект є загальнонаціональною програмою, яка буде впроваджуватися в тісній співпраці з Європейською Комісією за підтримки різних міністерств та державних структур"⁵. Проект передбачав зміцнення демократичного потенціалу місцевих громад для реалізації їх соціальних потреб власними силами незалежно від резервів держави. В ряду ключових положень цього проекту Іен Боут, голова Представництва Єврокомісії в Україні, звернув увагу на потреби громади, її самоорганізацію, соціальну мобілізацію, форми співфінансування з декількох джерел за організаційної, фінансової підтримки з боку обласних, районних, місцевих органів самоврядування, Уряду країни⁶. У той же період Василь Джарти – Голова Ради міністрів Криму та Стефан Фюле – комісар ЄС з питань розширення та Європейської політики сусідства, підписали в Брюсселі Угоду про фінансування програми "Підтримка спільної ініціативи співробітництва в Криму". В рамках Програми протягом 4 років ЄС надавала 12 млн. євро на економічний розвиток Криму і Севастополя. Реалізація Угоди передбачала виділення 5 млн. євро на розвиток туристичної інфраструктури Криму, 5 млн. євро – соціальних об'єктів АР Крим, 2 млн. євро – на проект залучення іноземних інвестицій у економіку міста Севастополя⁷.

² Російська редакція RFI. *Позиційні бої на дипломатичному фронті*. [Електронний ресурс], режим доступу: http://www.rfi.fr/acturu/articles/104/article_1140.asp.

³ А. Клименко, *Op. cit.*, с. 9.

⁴ *Ibid.*

⁵ *Європейська Комісія підтримує ініціативні громади*, Євробюлетень 1 (січень 2008) 7.

⁶ *Ibid.*

⁷ *Регіональне співробітництво між Україною та ЄС*. [Електронний ресурс], режим доступу: <http://mfa.gov.ua/ua/about-ukraine/european-integration/eu-regional-cooperation>.

За словами Стефана Фюле: “Регіональний розвиток є дуже важливим для Східного партнерства в цілому і для України зокрема. Це основний елемент у процесі політичної асоціації та економічної інтеграції з Україною. Переконаний, що ця ініціатива сприятиме подоланню нерівності в економічному розвитку Криму та інших регіонів країни”⁸.

Наступний етап розвитку співробітництва Україна – ЄС розпочався на початку жовтня 2008 р., коли в Києві та Ялті відбулося Одинадцятье засідання Комітету з парламентського співробітництва. За його результатами було ухвалено заяву, у розділі якої “Регіональний розвиток в Україні” зазначалося: “відповідно до міжнародного законодавства, Конституції України, українського законодавства та місцевих актів, всі регіони України, включаючи Крим, є інтегральними частинами України; тому будь-які паралелі між українськими регіонами та територіями сепаратистських конфліктів на європейському континенті є некоректними та неприйнятними”. Комітет також підкреслив виконання Україною Угоди між Україною та Росією від 1997 р. щодо статусу та термінів перебування Чорноморського флоту на українській території; та висловив сподівання, що Російська Федерація так само добросовісно виконуватиме угоду до її завершення в 2017 році”⁹.

У контексті шляхів регіонального розвитку ініціативи Україна-ЄС в АР Крим показовим став указ № 1204/2008 “Про додаткові заходи соціально-економічного розвитку міста Севастополя”, підписаний 26 грудня 2008 р. тоді діючим президентом України Віктором Ющенком¹⁰. Мовилось про підтримку ініціативи Севастопольської адміністрації з розробки закону, спрямованого на залучення до Севастополя іноземних інвестицій в умовах неминучого скорочення ролі військово-морської складової у міській економіці (без урахування виведення Чорноморського флоту Росії після 2017 р., але в силу тенденцій технологічного розвитку військово-морських озброєнь). Зовні нічим не примітний технічний указ базувався на ґрунтовній концепції стратегічного розвитку Севастополя під назвою “Стратегія Севастополя: усвідомлення місії. Севастополь – місто відкритої економіки й Чорноморського співробітництва”. Ця стратегія, у свою чергу, будувалася навколо нової амбітної місії Севастополя як “столиці Чорного моря”. Ідеологія проекту відображує механізм балансування політичних ризиків у Чорноморському регіоні шляхом формування інвестиційного балансу Севастополя за рахунок залучення

⁸ *Регіональне співробітництво між Україною та ЄС...*

⁹ *Парламентарі закликали українців до національної єдності*, Євробюлетень 10 (2008) 6.

¹⁰ А. Клименко, *Op. cit.*, с. 11.

українських, російських, західноєвропейських, американських і турецьких інвестицій одночасно. Спрямований у дипломатичні місії й структури ЄС, Росії й США, проект був схвалений президентом України й викликав величезний інтерес, попри певний скепсис й обережність, викликані тим, що проект був запропонований в умовах першого року світової кризи.

Ознакою зміцнення регіонального розвитку став 2009 р., протягом якого до Севастополя з робочим візитом приїздили послы Єврокомісії, Ватикану, Італії, Великобританії, Німеччини, Фінляндії, Чехії, Туреччини, розширена делегація зі США, координатор проектів ОБСЄ в Україні, глави директоратів Єврокомісії та інші. Другу хвилю делегацій, що надавало впевненості в реалізації намічених планів, зумовили представники ділових кіл, бізнесмени, як то: з міжнародного торговельного клубу, місія американських компаній, делегації економічних місій, різних фондів і груп. У другій половині 2009 р. були означені контури найбільших інвестиційних проектів. Втім наближення в Україні президентських виборів дещо зменшило активність інвестиційного процесу. На цьому тлі, кінець 2008 р. – початок 2009 р. в Криму виглядали в сенсі зовнішніх зв'язків абсолютно провальними, оскільки керівництво Криму, особіно голова Ради міністрів автономії Віктор Плакіда та голова Верховної Ради Криму Анатолій Гриценко, не пропонували ніяких нових ідей¹¹.

Активізації співробітництва сприяв приїзд до Криму наприкінці лютого 2009 р. Жозе Мануель Тейшейра – Голови Представництва Європейської Комісії в Україні та групи послів країн ЄС. Вони ознайомилися з соціально-економічною ситуацією на півострові та представили Спільну ініціативу щодо співпраці в Криму. Послы ЄС провели оцінку потреб півострова та розробили відповідні програми дій. Вони передбачали розвиток інституційних спроможностей ЄС на півострові, форми децентралізованої співпраці з громадянським суспільством, залучення інвестицій, програм співпраці з містами та регіонами України. До реалізації долучилися профільні інституції співдружності, а також представники з Естонії, Литви, Німеччини, Нідерландів, Польщі, Угорщини, Фінляндії, Швеції та Чехії. З цією метою вони зосередилися на таких сферах, як економічний розвиток (Велика Британія), охорона довкілля (Швеція), соціальна інфраструктура та економічний розвиток (Німеччина), громадянське суспільство (Нідерланди) та місцеве врядування (Польща)¹². В рамках цього Литва спланувала відкриття візового центру Литовської Республіки в Криму,

¹¹ А. Клименко, *Op. cit.*, с. 12.

¹² *Послы країн Євросоюзу відвідали Крим*, Євробюлетень 3 (березень 2009) 8.

його участі в спільному проєкті залізниць Литви, України й Білорусі, портів Клайпеда, Іллічевськ і Одеса. Норвегія була готова надати проєкти розміщення вітроелектростанції для встановлення на морських платформах. Вищезазначені форми співпраці країн ЄС свідчили про діалектику одиничного, загального й суспільного в реалізації ініціативи “Східне партнерство” в АР Крим. При цьому інвесторами враховувалася здатність регіону для початку адекватно говорити про свої проблеми і про майбутній розвиток професійною мовою.

Так, влітку 2009 р. одною з форм співробітництва ЄС в Криму стали святкування “Дня Європи”. В урочистій обстановці було підписано угоду про заснування двох інформаційних центрів у Севастополі та Сімферополі ректором Севастопольського Національного технічного університету Є. Пашковим та Ж. Тейшейром, який зазначив: “Центр дасть можливість отримувати оперативну та повну інформацію про Європейський Союз не лише співробітникам університету, студентам та вченим, а й представникам інших вузів та й просто мешканцям міста, тобто всім, хто цікавиться Євросоюзом і питаннями євроінтеграції України”¹³. На відкритті Центру у Таврійському національному університеті Сімферополя він підкреслив, що “цей заклад є науковим, освітнім та культурним центром Криму. Він підтримує тісні контакти з промисловістю, сільськогосподарською та туристичними сферами, культурними та соціальними організаціями різних регіонів України та закордону, тим паче є членом міжнародних асоціацій університетів.

Відвідав Крим 26–28 листопада 2009 р. й Президент Комітету регіонів ЄС Люк Ван ден Бранде. Він зустрівся з головою Ради міністрів автономії Віктором Плакідіою, головою Верховної Ради Криму Анатолієм Гриценком, представниками органів регіональної та місцевої влади, зокрема членами Меджлісу кримськотатарського народу, мером Ялти та головою Севастопольської міської державної адміністрації. Візит відбувся в рамках пріоритетів політичної програми президента України Віктора Ющенка щодо налагодження відносин між органами регіональної та місцевої влади з комітетом регіонів ЄС. За словами Л. Бранде: “Східне партнерство” має створити умови для міжурядової системи співпраці на забезпечення діалогу між громадянами і стати платформою співробітництва між ЄС та країнами – учасницями ініціативи. “Східне партнерство” повинно сприяти спільному залученню органів місцевої та регіональної влади цих держав до практичних та узгоджених проєктів.

¹³ У Криму відкрито два інформаційні центри Євросоюзу, Євроюлетень 7–8 (липень-серпень 2009) 19–21.

Вони мусять бути частиною загальної стратегії, заснованої на потребах громадян, на принципах солідарності громади. Комітет регіонів ЄС прагне поділитися із ними досвідом процесів децентралізації, що відбуваються у ЄС, та підтримати їхні зусилля із забезпечення роботи демократичних інституцій та зміцнення адміністративної спроможності.

Разом з тим, кримські зустрічі Люка Ван ден Бранде аж ніяк не були дипломатичним реверансом. Про це свідчить прес-конференція, яка пройшла в парламенті АР Крим. Зокрема, Президент Комітету регіонів ЄС говорив про високий рівень корупції в Україні. “Є проблема репутації. В Україні і конкретно в Криму існує високий рівень корупції. І я не можу сказати, що ситуація з корупцією в Україні поліпшується... Ситуація ускладнюється. Мені буде дуже важко переконати Німеччину, Іспанію, Велику Британію та інші країни Євросоюзу співпрацювати з Кримом, якщо Україна і Крим мають таку репутацію”¹⁴.

Виступаючи згодом у Таврійському національному університеті, Л. Бранде особливо наголосив на важливості участі України у Східному партнерстві, зокрема в регіональному вимірі цієї ініціативи. Крим є особливим для співпраці з Євросоюзом, оскільки це автономна республіка, де існують власні інститути влади, з якими можна встановити партнерські стосунки.

Під час зустрічей високі гості з ЄС озвучили плани щодо створення в АР Крим Агенції регіонального розвитку, а також проекту з надання допомоги в розвитку туризму в Криму¹⁵.

У контексті розвитку інформаційного напрямку ініціативи ЄС “Східне партнерство” 2010 р. у м. Бахчисарай був проведений семінар для науковців Криму, присвячений новій співпраці між Україною та ЄС у дослідницькій сфері. Впродовж Європейського року волонтерства – 2011 р. Європейською комісією в євроклубі м. Бахчисарай для молоді було організовано регіональний тренінг з волонтерства, проект “Євроавтобус”, міжнародний мистецький конкурс “Тандем”.

Зовнішньополітичний інтерес до Криму з боку європейських країн особливо виявився після президентських виборів 2010 р. Ратифікація Україною та Російською Федерацією 27 квітня 2010 р. “Харківських угод” про продовження базування Чорноморського флоту Росії в Криму на 25 років з 2017 року викликало певну реакцію. Внаслідок цього 9 липня 2010 р. новообраний президент України Віктор Янукович на зустрічі з

¹⁴ Президент комітету регіонів ЄС відвідав Крим, Євробюлетень 12 (грудень 2009) 10.

¹⁵ *Ibid.*

президентом Європейської Ради Германом ван Ромпесем ініціював заснування й реалізацію пілотного проекту розвитку Криму в рамках розширення співробітництва по програмі Європейського Союзу “Східне партнерство”. І, нарешті, через тиждень, 16 липня 2010 р., посол ЄС в Україні Ж. Тейшейра, який супроводжував комісара Єврокомісії з питань регіональної політики Йоганнеса Гана, під час зустрічі із прем’єр-міністром України Миколою Азаровим, заявив, що в Євросоюзі згодні з пропозицією президента України і розглядають співробітництво в кримському регіоні як пілотний проект програми “Східне партнерство”, до якого вже залучено 13 країн ЄС¹⁶.

У скрижальях історії залишиться й зустріч 5 серпня 2010 р. у Сімферополі на офіційному рівні голови Представництва ЄС в Україні Ж. Тейшейра з прем’єр-міністром АР Криму В. Джарти, щодо обговорення планів реалізації в Криму Пілотної програми регіонального розвитку “Східне партнерство”. Головною метою Пілотної програми є сприяння з боку ЄС здійсненню реформ, у першу чергу, у сфері соціально-економічного розвитку регіонів країн-партнерів, подолання диспропорції у розвитку регіонів та окремих груп населення за територіальною ознакою на основі принципів і підходів політики згуртування ЄС. “Крим для нас вже є пілотним проектом на додаток до програми “Східне партнерство”, хоча в Брюсселі ще обговорюється, як саме буде реалізовуватися ця програма в Криму. Крим – це єдиний регіон України, що відповідає низці критеріїв Євросоюзу, це місце, де регіональний підхід до розвитку можна успішно застосувати й отримувати позитивний результат. Раніше ми працювали в Криму по окремих напрямках і будемо продовжувати реалізовувати ці проекти, але тепер ми зможемо почати складати ці шматочки мозаїки воєдино й працювати системно”, – сказав посол ЄС. При сприянні ЄС у Криму буде працювати, зокрема, програма сприяння розвитку туризму й програма розвитку соціальної інфраструктури в найменш соціально розвинутих населених пунктах Криму. Не менш насиченою була зустріч Ж. Тейшейра з першим заступником голови Ради міністрів Криму П. Бурлаковим з питань фінансування Програми спільної ініціативи зі співробітництва в Криму. Її складовими стали: реформування нормативно-правової бази, зміцнення взаємозв’язків інституційних структур рекреаційного комплексу та поліпшення взаємодії між бізнесом і владою у питаннях туризму.

Посол ЄС в Україні висловив надію, що цей проект буде так само успішний, як і інші. У свою чергу віце-прем’єр П. Бурлаков зазначив, що

¹⁶ А. Клименко, *Op. cit.*, с. 10.

технічна реалізація проекту вже почалася. Перший етап триватиме чотири роки, потім два роки моніторитимуть його результати.

Результати зустрічі сприяли розвитку інституційної діяльності в рамках “Східного партнерства” ЄС. Зокрема, 9 лютого 2011 р. розпочалася діяльність Агентства регіонального розвитку Криму. Зазначене Агентство здійснювало загальну координацію проектної діяльності в Криму на основі трирічних Регіональних операційних програм для Криму. Пріоритетом діяльності Агентства став розвиток курортно-туристичної галузі Криму.

Особливої значимості в контексті реалізації Спільної ініціативи ЄС набув візит до Брюсселю делегації АР Крим на чолі з Прем’єр-міністром В. Джарти. В ході зустрічі 13 травня 2011 р. було організовано Перший Кримський інвестиційний форум, на якому презентувався сучасний стан соціально-економічного розвитку Криму, заходи щодо поліпшення бізнес-клімату та покращення інвестиційної привабливості регіону. Особливо представлено діяльність кримського Агентства регіонального розвитку як ключової структури для забезпечення взаємодії між інвесторами та регіональною владою. Прем’єр-міністр АР Крим В. Джарти надав інформацію щодо заходів, які вживає уряд Криму у сфері боротьби з корупцією, захисту прав інвесторів, поліпшення бізнес-клімату в регіоні, реалізації стратегічних національних проектів у Криму¹⁷.

У серпні 2011 р. Голова ЄС в Україні Ж. Тейшейра двічі відвідав Севастополь для обговорення так званої “морської теми”. Про це йшлося на зустрічі у штабі українського флоту з командувачем Військово-морських сил України адміралом Віктором Максимовим, який висловив готовність надавати посильну допомогу для зміцнення дружніх стосунків між українськими військовими моряками та їхніми колегами з флотів країн ЄС. Під час розмови йшлося про участь Військово-морських сил України в міжнародних навчаннях та гуманітарних операціях, а також розвиток системи підготовки офіцерських кадрів для українського флоту. Адмірал В. Максимов зауважив: “Україна рухається в напрямку Євросоюзу й докладає для цього чимало зусиль. Свій внесок роблять і українські Військово-морські сили. Так, у липні на чергування у складі багатонаціональної тактичної групи Європейського Союзу HELBROC заступила рота морської піхоти Центру військ берегової оборони. Крім того, до участі в операції ЄС “Аталанта” для боротьби з піратством готуються чотири пілоти та літак Сакської морської авіаційної бригади українського флоту”¹⁸.

¹⁷ *Регіональне співробітництво між Україною та ЄС...*

¹⁸ *Посол Європейського Союзу відвідав Севастополь, Євробюлетень 8–9 (вересень 2011) 17.*

Втім, форми співпраці інституцій ЄС з відповідними структурами АР Крим було призупинено навесні 2014 р. з причин його анексії Росією. Сусідня з Україною країна зробила виклик історії, порушуючи норми міжнародного права загалом та міжнародно-правового співробітництва з європейськими інтеграційними об'єднаннями, зокрема. Інституції ЄС зупинили всі проекти та заморозили розпочаті в Криму інвестиції. Історичний шанс його розвитку за підтримки ЄС було порушено.

Таким чином, АР Крим виступила для ЄС в якості пілотного проєкту в рамках ініціативи “Східне партнерство”. Прагнення країн-членів ЄС реалізувати в АР Крим форми ініціативи “Східне партнерство” свідчило про розуміння та врахування ними національних, регіональних, мікрорегіональних (суб’єктивні фактори, особистісні якості лідерів регіону) особливостей цього регіону України.

Ініціативи ЄС “Східне партнерство” в АР Крим у 2008–2013 рр. проявлялися у формі наукових конференцій, засідань молодіжних євроклубів у містах АР Крим: Сімферополь, Севастополь, Бахчисарай, Ялта. Офіційні контакти, зустрічі у Бельгії (Брюссель), Києві (Україна) представників АР Криму у форматі Україна – ЄС характеризувалися двосторонньою активністю, поетапністю, узгодженістю дій з обох сторін.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АДУ – Археологічні дослідження України
АРК – Автономна республіка Крим
ВДИ – Вестник древней истории
ДААРК – Державний архів Автономної республіки Крим
ЄС – Європейський союз
ЗИНУ – Записки Императорского Новороссийского университета
ЗООИД – Записки Одесского общества истории и древностей
ИТУАК – Известия Таврической ученой архивной комиссии
КДПУ ім. В. Винниченка – Кіровоградський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка
МАЭТ – Материалы по археологии и этнографии Таврии
НА НЗХТ – Науковий архів Національного заповідника “Херсонес Таврійський”
НаУКМА – Національний університет “Києво-Могилянська академія”
ОВ – Одесский вестник
ПСЗ – Полное собрание законов Российской империи
ПСРЛ – Полное собрание русских летописей
СА – Советская археология
ТОДРЛ – Труды Отдела древнерусской литературы
Труды КДА – Труды Киевской Духовной Академии
УІЖ – Український історичний журнал
ХС – Херсонесский сборник
ЦДАВОУ – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
ЦДІАУК – Центральний державний історичний архів України у м. Києві
BSH – Bulletin de correspondance hellénique
IOSPE – Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae
MDAIA – Mittheilungen des Deutschen Archäologischen Institutes in Athen

CONTENTS

<i>Crimea in the History of Ukraine (Introduction)</i>	5
--	---

<i>H. Papakin (Kyiv)</i> . Sources on the History of the Crimean Khanate: Towards the Concept of “Crimean diplomatarium”	9
---	---

The article presents the concept of “Crimean diplomatarium” and sets the task of reconstructing the lost state archives of the Crimean Khanate (15th–18th cc.) by identifying and publishing official documents originating in the Khanate that are preserved in archival collections in Ukraine, Turkey, Russia, Poland, and Lithuania. The main categories of sources constituting the “Crimean diplomatarium” are identified and the difficulties standing in the way of the project, be they linguistic or psychological, are discussed.

<i>R. Demchuk (Kyiv)</i> . The “Crimean Myth” in the Context of the Russian Imperial Paradigm	19
--	----

This article elaborates upon the construction of the “Crimean myth” in the context of the Russian world perception. The author analyses this process diachronically, from the emergence of the Crimean culture text until today, isolating a number of distinctive mythological discourses. In conclusion the author demonstrates the role of the “Crimean myth” as an identifying point of the Russian imperial paradigm, which affirms and perpetuates the latter.

<i>D. Dudchenko (Kharkiv)</i> . The Problem of Popular Religion in Byzantine Kherson in the 12 th –14 th cc.	34
--	----

On the basis of contemporary materials, the article analyzes the main types of popular religious beliefs current among the Christian population of the Byzantine city of Kherson.

<i>T. Oliynyk (Kharkiv)</i> . Mediterranean Prototype of the Regular Plan of So-Called “Roman Citadel” of Tauric Chersonesus: School of Hippodamos of Miletus or Roman Military Camp?	38
---	----

<i>A. Kostenko (Kherson)</i> . Rune Stone from the Opuk Mountain as a Visual Source on the History of Eastern Europe	46
---	----

The article analyzes a stone bearing a runic inscription discovered during archaeological work on the Opuk Mountain (Kerch Peninsula), by placing it in the context of the Gothic invasion of Crimea in the 3rd–4th centuries CE. It convincingly identifies the rune stone as belonging to the category of “hybrid objects” and representing a fusion of cultural traditions extremely distant geographically and ranging from Scandinavia to ancient Rome.

<i>M. Kravets (Toronto, Canada). From Nomad's Tent to Garden Palace: Evolution of a Chinggisid Household in the Crimea</i>	54
--	----

The article sets out to demonstrate that the royal household of the Crimean Khanate's ruling Gerey family exhibited dual features. Although subject to increasingly strong Ottoman cultural influences, the Gerey house nonetheless preserved a number of practices that go back to the family's tribal Mongol and Turkic origins. Indeed, the structure and functioning of its royal household indicate that the Crimean Khanate belongs in the discourse about the interaction and fusion of the Turco-Mongol and Islamic legacies in the successor states of the Mongol Empire.

<i>S. Shevchenko (Kirovohrad). The Northern Border of the Golden Horde along the Buh River in the 14th Century (Historiography of Archeological Discoveries)</i>	65
---	----

Scholarly publications of the pre-Soviet and Soviet period document discovery of archeological material dating from the Golden Horde period on the border between the forest-steppe and steppe zones in Right Bank Ukraine. The results of systematic archaeological excavations of a 14th-century Golden Horde complex in the vicinity of the village Torhovytsia have recently been published by Kirovohrad and Kyiv researchers in collected volumes and specialized journals.

<i>O. Savchenko (Kyiv). The Issue of Infidels and Captives in the Crimean Khanate in the 16th–17th Centuries.</i>	74
---	----

The article addresses the fate of “captives” in the Crimean Khanate and analyzes the place and role of the Northern Black Sea region in the Mediterranean slave trade as well as the status of non-Muslim religions on the peninsula.

<i>p. Yuri Mytsyk (Kyiv). A Review of the Materials of the “Tatar Department” of the “Crown Archive in Warsaw” Fond of the Central Archives of Historical Records in Warsaw</i>	84
---	----

The article analyzes the sources on the history of the Crimean Khanate from the “Tatar Department” fonds of the Central Archives of Historical Records in Warsaw. There are overall 736 files covering the period of 1514–1765. They include, inter alia, important documents pertaining to the alliance between the Zaporozhian Sich and the Crimean Khanate during the National-liberation War of the Ukrainian people led by Bohdan Khmelnytsky and to the activities of the Catholic mission in Crimea. The majority of these sources were created by the central and local authorities of the Crimean Khanate or sometimes by private persons. Most of the sources are written in the official language of the Ottoman Empire and Polish. There are also documents written in Ukrainian and French. Another group of sources are of Polish origin: letters to the Crimea, embassy instructions, etc. Unique are the letters of the khans' wives and daughters to Polish kings and noblemen. In general the sources held at the “Tatar Department” are of great importance for the study of the early modern history of the Crimean Khanate and Ukraine as well as that of several neighboring countries.

У. Руплпчук (Кыв). On the Issue of Moldova’s Dependence
on the Crimean Khanate92

This paper deals with the Moldavian principality’s relations with the Crimean Khanate. The Tatar raids into Moldavia in 1470 and 1475–1476 carried out by Mamak Bek and Eminek Bek of the Crimean Tatar clan of the Shirin, did not lead to serious consequences. The raid of the Crimean Khan Mengli-Giray in 1484 led to the loss of the Moldavian prince Stefan’s control over the cities of Kilia, Akkerman, Dubăsari, Balta, Chishineu, and the Budjak region. The Moldavian prince was forced to establish diplomatic relations with Crimea and pay a diplomatic contribution – *upominki*. The Crimean rulers perceived this as an acknowledgment of Moldavia’s vassal dependence on the Crimean Khanate. The raids undertaken by the Crimeans into Moldova in 1512 and 1517 were characteristic of a nomadic people’s frontier activities. Prior to the establishment of Moldavia’s purported vassalage, the Crimean khan Sahib Giray and Ottoman sultan Süleyman I led, in 1538, a joint campaign against the Moldavian prince Peter Raresh.

I. Крыпiакевыч (Лвiв). “Eternal Axis” of Ukraine103

The article is a publication of the marine trade draft treaty between the Zaporizhian Host and the Ottoman Porte dated from the time of the National liberation war of Ukrainian people led by Bohdan Khmelnytsky. The article was prompted by the book by Yuri Lypa entitled *Purpose of Ukraine*, in which the author, among other things, tries to define a “primordial axle of Ukraine”. The publication of this interstate treaty project demonstrates the importance of the Baltic-Black Sea axis for Ukraine’s foreign policy and especially for the foreign economic activities of the Hetman’s government as it linked together the latter’s interests in Belarus and Crimea. The document under discussion also shows how comprehensively the Ukrainian politics of that time treated the question of the Black Sea. It is an important source on the history of Ukraine as a whole and that of the Crimea in particular.

V. Potulnytski (Кыв). The Crimea in the Historiosophy of Omeljan Pritsak
(the Comparative Analysis of the American
and Post-Soviet Ukrainian Visions)109

The article is devoted to the comparison of the American and post-Soviet Ukrainian visions of the Crimean history represented in the research articles and lecture courses of the outstanding Orientalist of the Ukrainian origin, Professor Omeljan Pritsak.

During his American period O. Pritsak investigated the Crimean history in the framework of diplomatic relations between Moscow and the Ottoman Porte and their struggle for the influence on the Crimean Khanate at the end of the fifteenth–beginning of the sixteenth centuries. His lecture course given at Harvard University in the 1980s, analyzed the information pertaining to the history of the Crimea during the Great Migrations, the Golden Horde period, the rule of Khan Haci Giray and his relations with Lithuania, the rise of the Ottoman Empire and

the “Ottoman-Crimean Treaty”, Mengli Giray and Muscovy, and finally the short-lived independence and the decline of the Crimean Khanate in the framework of the Russian annexation of the Crimea.

In the post-Soviet Ukrainian period of his research activity, as demonstrated by several of his articles, Omeljan Pritsak was focused mainly on the analysis of the March 1648 Treaty between Bohdan Khmelnytsky and Islam III Giray, on the one side, and the investigation of the so-called the khan’s treachery on the other. In his historiographical lecture, devoted specifically to the history of the Khanate, Omeljan Pritsak suggested, that the alliance of 1648 between the Cossacks and Tatars had its background in the Crimea’s relations with Zaporozhian Cossacks in the first half of the seventeenth century. He stressed that during the second half of the seventeenth century the Crimean Khanate together with Poland, the Ottoman Porte, Muscovy and Ukraine were the main players in the East European international politics.

The comparative analysis of both visions is a good illustration of how it was possible for the scholar to act and create in two different social and political systems in the second half of the twentieth century.

S. Klopot (Chernihiv). The Crimean Khanate and the Cossack Hetmanate in the Late 17th Century in the Conception of M. Ustryalov117

The article focuses on the 19th-century Russian historian M. Ustryalov, his vision of the Crimean-Ukrainian relations and the participation of the military forces of the Crimean Khanate and the Hetmanate in the armed conflicts between the Ottoman Empire and the Muscovite state at the end of the 17th century. Special attention is given to an analysis of M. Ustryalov’s treatment of the military engagement of the Crimean Tatars and Ukrainian Cossacks in the Crimean, Azov, and Dnipro campaigns.

E. Vaniyev (Lviv). The Legal Consequences of the Annexation of the Crimean Khanate by the Russian Empire in 1783125

The article analyzes the parity of the social and legal system in which the Crimeans found themselves as a result of the annexation of the Crimean Khanate by the Russian Empire, and their practical action on the peninsula.

M. Budzar (Kyiv). The Manorial Estate as a Means of Incorporation of the Crimean Lands into the Russian Imperial Space: 1780s – 1910s134

The author examines the process of creating manorial estates belonging to non-Crimean nobility in the Crimea during the 19th century as a result of the Russian Empire’s colonialist policy. These expansionist activities led to a rapid incorporation of Crimean lands into the Russian Imperial space. Building of aristocratic villas emulated and perpetuated the economic and cultural methods behind the territorial expansion undertaken by Russia’s absolute monarchy. The distribution of this historical and cultural phenomenon in the Crimea accelerated the process of its incorporation into the empire.

V. Levchenko (Odessa). Scholarly Communication between the Historians of Odessa and Crimea from the late 18th to the 21st Century: A Historical Retrospective on the Pre-Digital Era144

The paper attempts to study the history of scholarly interaction between the historians of Odessa and Crimea in the period from the end of the 18th century to the beginning of the 21st century. The formation and development of the infrastructures pertaining to scholarly communities of the two administrative centres of Southern Ukraine took place in the same socio-political and socio-economic conditions. The study of the evolution of the communication between the two communities makes it possible to determine their contacts in the professionally motivated contribution to the development of socio-humanities.

H. Levchenko (Odessa). The Newspaper “Odesskiy Vestnik” (1827–1894) as a Historical Research Source on the History of the Crimea156

The article discusses the contribution of the newspaper “Odesskiy vestnik” (1827–1894) to the study of the history of the Crimea. The materials on Crimean topics constitute a significant proportion of all the published studies of the local lore of Southern Ukraine. The newspaper format combined with a critical approach, allows us to use these materials as a source of specific information and contributes to a more comprehensive coverage of the study of Crimean local lore in the nineteenth century.

O. Peschany (Kyiv). Swiss Colonies in Crimea167

The article is devoted to highlighting the history of Swiss colonies on the Crimean peninsula from the beginning of the 19th to the first half of the 20th century.

O. Muzychko (Odessa). The Georgians of Crimea: Past and Present175

The purpose of this article is to clarify the population dynamics and social demographic characteristics of the Georgian community of the Crimea region (Autonomous Republic of Crimea). On the basis of the population censuses of the 19th–20th centuries, the author demonstrates the origins of the settlement of Georgians in this region. The main sources for the article are the censuses (either published or unpublished and thus held at the Central State Archives in Kyiv) that have never been utilized for studying this topic.

V. Korniienko (Kyiv). A Few Episodes from the Life of a Researcher of Epigraphic Monuments of Southern Ukraine Vasyl Latyshev: Materials for a Biography185

This article analyzes and introduces into scholarly circulation some archival materials pertaining to the life of Vasyl Latyshev. Those include his biography (1883) and letters to V. Ikonnikov, T. Florinsky, E. Stern, P. Burachkov, and A. Rostkovs'ky.

<i>M. Maksymovych (Mykhailova Hora)</i> . Memoires about Taurica: A Letter to Prince Petro Andriyovych Viazemsky	217
---	-----

This is a publication of memoirs by Mykhailo Maksymovych edited by D. Gordiyenko. These memoirs are an important source on the history of the early 19th-century Crimea and of the whole of Ukraine. On the other hand, it is a valuable source for the biographies of Maksymovych and Archbishop Innocent (Borisov). Finally, it is also an illustration of how the sources of private origin left by leading figures of the Ukrainian culture helped to create a “Ukrainian text” in the history and culture of Crimea.

<i>Y. Berezniak (Yalta)</i> . The Influence of District <i>Zemstvo</i> Institutions on the Horticultural Development in the Crimea in the Early 20th Century	228
---	-----

The article investigates the role of the *zemstvo* institution of the province of Taurida in improving its horticulture in the early 20th century. Among the aspects analyzed are the matters of rural garden instructors, logistical support, and their direct impact on the rural population of the region. The author has established the cost of using garden sprayers, experiments with fertilizer, and the discussions and readings with the rural population. He has also determined the main forms of interaction between the province and the state agricultural agencies aiming to promote the development of gardening.

<i>M.-O. Kisly (Kyiv)</i> . Oral Testimonies as a Source for the Study of Childhood of the Crimean Tatars in Exile	232
---	-----

The article is devoted to studying the history of deportation of the Crimean Tatars with the use of oral sources. The author explains the basic aspects of working with sources of this kind using his own research project entitled “Childhood of the Crimean Tatars in exile”. The article deals with the importance of responsible interpretation of oral memories.

<i>O. Soboleva (Kyiv)</i> . Transmission Models of the Crimean Tatar Traditional Culture (on the Basis of Fieldwork Research)	236
--	-----

The study is based on field research into the forms of transmission of significant ethnic markers in the modern Crimean Tatar society. The expedition materials constituting the sources of the study were collected in Crimea in 2010–2011. They were analyzed using the method of ethno-linguistic text analysis. The author emphasizes verbal dominants, which determine the transmission of significant elements of ethnicity and define their specific features.

<i>A. Kavunnyk (Kyiv)</i> . The Crimean Direction of the EU Initiative “Eastern Partnership”	246
---	-----

The article considers the sources, chronology, forms of cooperation (informational, cultural, educational, and economic), and their implementation in the Crimea in the context of the “Eastern Partnership” in the period of 2008–2013. The main focus is on the role of Information Center, youth club, and Agency for the Regional Development as key institutions of the EU investment programs in the Crimea.

ЗМІСТ

<i>Крим в історії України (Замість передмови)</i>	5
<i>Г. Папакін (Київ)</i> . Джерела кримської історії: до концепції “кримського дипломатарію”	9
<i>Р. Демчук (Київ)</i> . “Кримський міф” у контексті імперської парадигми Росії	19
<i>Д. Дудченко (Харків)</i> . Про проблему народної релігії у візантійському Херсоні в XII–XIV ст.	34
<i>Т. Олійник (Харків)</i> . Середземноморський прототип регулярного планування так званої “Римської” цитаделі Херсонеса Таврійського: школа Гіпподама з Мілету чи римський військовий табір?	38
Стаття присвячена питанню про витоки походження планування внутрішньої забудови та деяких елементів фортифікації цитаделі Херсонеса Таврійського періоду перебування у місті римського військового контингенту.	
<i>А. Костенко (Херсон)</i> . Рунічний камінь з гори Опук як візуальне джерело з історії Східної Європи	46
<i>М. Кравець (Торонто)</i> . Від кочового намету до палацу серед садів: еволюція двору кримських Чингізидів	54
<i>С. Шевченко (Кіровоград)</i> . Північне порубіжжя Золотої Орди XIV ст. в Побужжі (історіографія виявлення викопних джерел)	65
<i>О. Савченко (Київ)</i> . До проблеми “іновірців” та полонених у Кримському ханстві у XVI–XVII ст.	74
<i>о. Ю. Мицик (Київ)</i> , Огляд документації “татарського відділу” фонду “Архів коронний у Варшаві” АГАД	84
<i>Я. Пилипчук (Київ)</i> , До проблеми залежності Молдавії від Кримського ханства	92
<i>І. Крип’якевич (Львів)</i> , “Відвічна вісь” України	103
<i>В. Потульницький (Київ)</i> . Крим в історіософії Омеляна Пріцака (порівняльний аналіз американського та пострадянського українського бачень)	109
<i>С. Клопот (Чернігів)</i> . Кримське ханство і Гетьманщина наприкінці XVII ст. у концепції М. Устрялова	117

<i>Е. Ванісв (Львів)</i> . Правові наслідки анексії Кримського ханства Російською імперією у 1783 р.	125
<i>М. Будзар (Київ)</i> . Дворянська садиба як засіб інкорпорації кримських земель до російського імперського простору: 1780-ті – 1910-ті роки	134
<i>В. Левченко (Одеса)</i> . Наукові комунікації вчених-істориків Одеси та Криму з кінця XVIII ст. до початку XXI ст.: історична ретроспектива доцифрованої епохи	144
<i>Г. Левченко (Одеса)</i> . Газета “Одесский вестник” (1827–1894) як історичне джерело досліджень з історії Крима	156
<i>О. Песчаний (Київ)</i> . Швейцарська колонія в Криму	167
<i>О. Музичко (Одеса)</i> . Грузини Криму: історія та сучасність	175
<i>В. Корнієнко (Київ)</i> . Декілька епізодів з життя дослідника епіграфічних пам’яток Південної України Василя Латишева: матеріали до біографії	185
<i>М. Максимович (Михайлова-Гора)</i> , Спогад про Тавриду. Лист до князя Петра Андрійовича В’яземського. Публікація <i>Д. Гордієнка (Київ)</i>	217
<i>Я. Березняк (Ялта)</i> . Вплив земських повітових установ на розвиток садівництва в Криму на початку XX ст.	228
<i>М.-О. Кислий (Київ)</i> . Усні свідчення як джерело для дослідження дитинства кримських татар у депортації	232
<i>О. Соболева (Київ)</i> . Моделі трансляції елементів традиційної культури кримських татар (за результатами експедиційних досліджень)	236
<i>А. Кавунник (Київ)</i> . Кримський напрям ініціативи ЄС “Східне партнерство”	246
<i>Список скорочень</i>	255
<i>Contents</i>	256

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**НАШ КРИМ
OUR CRIMEA
BİZİM QİRİMİMİZ**

випуск І.

Оригінал-макет, верстка: Корнієнко В.В.

Редактор: Гордієнко Д.С.

Дизайн обкладинки: Панченко М.В.

Підписано до друку 18.09.2014.

Формат 60x84/16. Папір офсетний.

Гарнітура Times New Roman. Друк офсетний.

Ум.-друк. арк. 15.35. Обл.-вид. арк. 15.55

Наклад 300 прим.

Видруковано з готових діапозитивів

в друкарні ТОВ “Друкарня “Рута”

(свід. серія ДК № 4060 від 29.04.2011 р.)

м. Кам’янець-Подільський, вул. Пархоменка, 1

тел. 0 38 494 22 50, drukruta@ukr.net